

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՆԱՅԱՏԱՌ
ԹՈՒՐԹԵՐԵՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՅՐՈՒԹԵՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄԸ ԹՈՒՐԹԵՐԵՆ՝
ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆ ՎՐԱ

ա - a	մ - m	ի - i
բ - p	յ - y, h**	ի - ü
գ - k	ն - n	օ - o
դ - t	շ - ŝ	ն - ö
ե - y, e*	ո - v, o	
զ - z	լ - ç	
է - e	ւ - b	
ը - i	ք - c	
թ - t	ռ - r	
ժ - j	ս - s	
ի - i	վ - v	
լ - l	տ - d	
խ - h (k h)	բ - r	
ծ - (d z)	ց - ts, (u)	
կ - g	ռ - u	
հ - h	փ - p	
ձ - (ts)	ք - k	
ղ - ǰ	օ - o	
ճ - c	ֆ - f	

* Չայնականացից առաջ կարգադրվում է y, իսկ յարաբանականացից առաջ՝ e .

** Փարսականացի հ, իսկ մուսուլմանականացից՝ չ .

Handwritten notes and a checkmark in the top right corner.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴՄԻՅԱ

ԱՐԵՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Ա. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՏԱՌԻ ԹՈՒՐԻՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Աղբյուրագիտական հետազոտություն)

A 9/278

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱՍՄԱՐՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2001

ՀՏԴ 943 (479.25)

ԳՄԻ 63.3 (24)

Ս 420

ՄԱՍՆԱԳԵՏ ԽՄԻԱԳԻՐՆԵՐ

ԱՆՍՏՈՒԻ ԺԵՆՏՄԱՆՈՎ

Սամվել Պետկոյան

և ԱՐՄԵՆ ՏԵՐ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

Գիրքը տպագրվում է ՀՀ ԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտատիրոջի որոշմամբ

ՄԱՍՆԱԳԵՏ ԽՄԻԱԳԻՐՆԵՐ

Ս 420 ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԹՈՒՐԵՆԻՆՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՊՀ -
Երևանի համալս. կրթություն, 2001, 272 էջ:

Գիրքը նվիրված է հայաստանի բնակչության (14-19-րդ դար) և տարա-
զին շրջաններին (1727-1968թթ): Ուսումնասիրության առարկա են զարմել հայա-
ստանի բնակչության ինքնաշարժը և բարձրագույն փոփոխական գրականու-
թյունը, կրթության մասնակցությունը, պատմական, ֆիզիոգրաֆիկական երկրագ-
րագիտական, ռասմոլական և էթնոսոցիոլոգիական գրքերը, հայկական բարե-
բախտների բարձրագույն մեթոդաբանությունը համար բարձրագույն մասնակց-
ությունը:

Քննության են նվիրվել այս գրականության ստացված պատմական,
այնպես-բարձրագույն նախադրյալները, նրա գաղափարները և անվան պատմա-
նությունը: Ուսումնասիրվում է 250 տարիների ընթացքում աշխարհի մոտ 50 բարձր-
ագույն կրթությանը աշխարհի 2000 մեկ տարվա ընթացքի մշակության
հասարակական արժեքը:

Գիրքը նվիրված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանակների
համար:

Ս 4603020000 2001
704(02)

ԳՄԻ 63.3 (24)

ՄԱՍՆԱԳԵՏ ԽՄԻԱԳԻՐՆԵՐ

ԻՐԱՆ - ՄԱՍՆԱԳԵՏ

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

Հայաստան բուրբերեն գրականությունը հայ մշակույթի անբակտելի մասն է կազմում: Այն արդյունք էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայության սոցիալական, հասարակական-քաղաքական իրավիճակի:

Ավելի քան 500 տարի հայերն ապրել են բուրբական տիրապետության տակ: Սա սովորական հպատակություն չի եղել, այլ կրոնական մոլեռանդության մոլուցքով տարված օսազմա-ֆեոդալական իշխանության տևական ու անհավոր ճնշում մշակութային խոր անցյալ ունեցող մի ժողովրդի վրա: Թուրք տիրապետողները ոչ միայն վերցրել են հայ ժողովրդի ստեղծած նյութական քարիքները, նրա ֆիզիկական աշխատանքի արդյունքը, այլև ամեն կերպ աշխատել են ոչնչացնել կամ յուրացնել նրա մտավոր ստեղծագործության արգասիքները, ճուշել ու մահմեդականացնել հպատակ ժողովուրդներին: Հայաստան բուրբերեն գրականությունը ծնունդ է ստել որպես ինքնապահպանման ու ուժացման դեմ պայքարի միջոց: Խորապես ազգային այս երևույթն իր զարգացման ու զոյության ավելի քան վեց հարյուրամյակներում վերածել է մշակույթի մի այնպիսի հզոր, բազմաժանր ու ինքնուրույն ճյուղի, որը ոչ միայն արդարացրել է իր նախնական անարելությունը, այլև վերանվել ավելի լայն գործոնի՝ ժառանգել Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող այլ ազգերի և ս, իր մասն ունենալով այդ ժողովուրդների զարգացման, լուսավորության գործում: Հայ մշակույթի պատմության մեջ, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մշակութային կյանքում հայաստան բուրբերենի ունեցած ավանդի ուսումնասիրությանն է նվիրված սույն աշխատությունը:

Շատ ժողովուրդներ և ազգեր կան, որոնք իրենց գրականությունը ստեղծել են միաժամանակ երկու լեզվով՝ սեփական ու օտար, և կան էլ՝ օտար լեզուներով: Այսպես օրինակ, 9-13-րդ դարերում պարսիկ մատենագիրները հսկայական գրականություն են ստեղծել ինչպես պարսկերեն, այնպես էլ արաբերեն լեզուներով: Պարսկերեն լեզվով Հնդկաստանում ստեղծվել է մատենագրական հարուստ ժառանգություն: Արաբերենը որպես գիտության լեզու ծառայել է միջնադարյան

Արևելքի շատ ժողովուրդների՝ ինչպես լատիներենն է ծառայել Եվրոպայի ժողովուրդներին: Տասնյակ ժողովուրդներ ստեղծագործել ու շարունակում են ստեղծագործել օտար լեզուներով՝ ֆրանսերեն, անգլերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն, իտալերեն և դրանցից յուրացանչյուրն ունի իր ազգային դրոշմն ու նկարագիրը: Հարկ է նշել, որ ի թիվս հայերենն ու հայատառ բուրբերեն գրականության, գոյություն են ունեցել հայատառ դպչադերեն, պարսերեն, քրդերեն և այլ հայատառ գրականություններ, որոնք հիմնականում գուրկ լինելով սոցիալ-քաղաքական հիմքերից, իրականում գործնական խոշոր դեր չեն կատարել:

Գալով հայատառ բուրբերեն գրականությանը, ապա նրան հասնել է շեշտված հայ ազգային նկարագիրը: Հայ ժողովուրդը վերջ էիշատակված լեզուներով ստեղծագործած որոշ ժողովուրդներից տարբերվում է նրանով, որ հայատառ բուրբերեն գրականությունը չի համարվում իսկ ժողովրդի հիմնական, առավել ևս՝ հայ ժողովրդի մտավոր զարգացման գրական միակ արտահայտությունը: Հայատառ բուրբերենը ստեղծվել է հայերի կողմից՝ որպես հաղորդակցության միջոց ոչ միայն հայերեն չիմացողների, այլ նաև՝ մասամբ հայերենին տիրապետողների համար: Հայատառ բուրբերեն գրականության սկզբնավորումն ու զարգացումն ընթացել է բուն հայ գրականությանը զուգահեռ և երբեք պայմանավորված չի եղել հայ գրականության վերելքով կամ վայրկյցով: Այն թելադրված էր միայն՝ Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակով:

Հայ գրականությունը շարունակելով դարերի խորքից նկող իր մշակութային ժառանգության ավանդույթները, մեր շրջանում զարգացում է ապրել իր երկու ինքնուրույն գրական լեզուների՝ արևելահայերենի ու արևմտահայերենի ճյուղավորմամբ, շարունակելով այն մինչև մեր օրերը:

Հայատառ բուրբերեն գրականությունը, բնականաբար, թե՛ բանական և թե՛ որակական առումներով զիջում է՝ բուն հայ գրականությանը և կազմում ինքնուրույն արտահայտչանկ գտած նրա մի անբաժանելի մասը:

Հասկանալու, առավել ևս գնահատելու համար հայատառ բուրբերեն գրականության կարևորությունը, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել թե՛ ինչպիսի՞նք առումական մախապայմանների թելադրանք է այն եղել:

Հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածը դարեր շարունակ զղյատելով Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, անբնդիստ

գտնվել է բռնի ուժացման քաղաքականության դեմ համդիման, որը երե-
վիականաբար հաջողությանը չի պսակվել, բայց և անհետևանք չի
անցել: Չարդիբից ու հետապնդումներից հիմնականում ազատվել են
այն մարդիկ, որոնք փոխել են, երբեմն միայն ասերես, իրենց ազգու-
թյունն ու կրոնը: Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որոնք անցյալում
ունեցել են իրենց վանքերն ու եկեղեցիները, աստիճանաբար
ամայացել են և 19-րդ դարի կեսերին այդ վայրերում հայերի հետքն
անգամ չի մնացել:

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների, այդ
թվում նաև հայերի համար մեծագույն արհավիրք էր «ղևշիքն»-ն:
Այն քրիստոնյա արու երեխաների պարտադիր մանկահավար էր, որը
հիմնականում նախատեսված էր ենիչերական գործակալների համար:
Այս ողբերգական երևույթին են անդրադարձել հայ մատենագիրներից
Գրիգոր Գարանաղցին, Մխիթար Լևոնցին, Թադեոս Մերաստացին և
մյուսներն իրենց ժամանակագրություններում և ողբերում: Տխրա-
գույն այս փաստը բուրբ պատմագիրների, ինչպես օրինակ Իբրահիմ
Փնչևիի նկարագրություններում հերոսական երանգներ է ստանում:
Հայկական աղբյուրներում, մասնավորապես Անանուն Մերաստացու
մոտ որպես «ղևշիքն»-ի սկիզբ նշվում է 1519 թվականը, կապված
սուլթան Մեյիս Առաջինի երամանագրի հետ¹:

Ենիչերական զոհերում մանկահավարի զոհ դարձած տղաների
խլամացումը և մահմեդական դաստիարակությունը դարեր շարունակ
փորձանք ու արհավիրք է եղել կայսրության քրիստոնյա հալա-
տակների համար: Որոշ ժամանակակից բուրբ պատմաբաններ
հենվելով մույն է. Փնչևիի և նրա աղբյուրների վրա, գրում են, որ
«ղևշիքն»-ի ժամանակ իշխանությունների մանկահավարներն
անցկացրել են միայն բուրբացած քրիստոնյաների շրջանում: Որպես
ապացույց բերվում է այդ շրջանների քրիստոնյաների ֆրբախոս
լիմեղու հանգամանքը: Բնականաբար բուրբ պատմաբանները լեղ-
յայն անցնում են այն փաստի կողքով, որ բազմաթիվ գավառներում
հայերը և հույները լեզուն կտրելու սպառնալիքով ստիպված էին

¹ Թուրքական աղբյուրները Հալաթանն, հայերի և Անդրեովկան մյուս ժողովուրդների
հանդե Ը. Դ. երևան, 1961, էջ 34

² Տես Մանր ժամանակագրություններ 13-17դդ, Կ. Ա. կապուց Վ. Ա. Հակոբյան, երևան 1951,
էջ 169: Տես նաև՝ Մուսալյան Մ. «Դևշիքն»-ն Օսմանյան կայսրությունում ըստ բուրբացում և
հայկական աղբյուրների: Գիտնա-բանասիրական հանդես, երևան, 1959, N 2-3, էջ 328-333

խոսել միայն բուրքերեն լեզվով³։

Մահմեդականությունը ընդունածներն ազատվում էին մի շարք հարկերից՝ որոշակի ատավելություններ ստանալով մնացածների նկատմամբ։ Քոնի մահմեդականությունը ընդունածներից շատ շատերը շարունակում էին գաղտնաբար մնալ քրիստոնյաներ։ Փանանակալից բուրք գիտնականները, որոնք գրադվում են Թուրքիայի տարածքում գոյություն ունեցած ժողովուրդների պատմության, մշակույթի, ինչպես նաև այդ ժողովուրդների կողմից հիմնականում իրենց այբուբեններով, սակայն բուրքերեն լեզվով անեղծված գրականության հարցերով, միշտ չէ որ գիտնականորեն են ներկայացնում ուսումնասիրության առարկա նյութը։ Ներկայացնելով օրինակ «Քարանանիդիկա» կոչվող հունատառ բուրքերեն գրականությունը, որը գիտնականներ (Robert Anhegger, Melkire Mollova) սկսում են նրանից, որ քրքախոս հույների գոյության երկու ուղի են նշում։ Դրանցից առաջինը 1500 տարիների վաղեմություն ունեցող, դեռևս բյուզանդական շրջանից մնացած քրիստոնյա բուրքերեն են։ Երկրորդը՝ Թուրքիայի տարածքում քնակվող հույներն են, որոնք կառավին հունարենը քնել և բուրքերենն են սեփականություն դարձրել։ Մահմեդ երկրորդի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո, երբ հիմնադրվեցին հունական և հայոց պատրիարքարանները, քնակության այս մասը սկսեց սղոթել հունարեն, օգտագործելով հունատառ բուրքերենը։ Մինչ այդ նրանք եկեղեցական արարողություններն անգամ բուրքերենով են ցանկացել կատարել և հունատառ բուրքերեն կրոնական գրականությունն էլ այս նպատակին է ծառայել, թեև լավագույնս չի արտահայտել բուրքերենի հնչողությունը⁴։ Գալով հայատառ բուրքերենի ուսումնասիրությանը նվիրված մի շարք բուրքագետների հոդվածներին, ակնհայտ է պատմություն «ստեղծելու» դեռևս Թուրքիայի հանրապետական շրջանից ի վեր («Թուրքական պատմական քննելության» որդեգրած պատմության «բուրքացման») նրանց ոճը։ Հայատառ բուրքերենի առաջացումը ներկայացվում է որպես Արևմտյան Ուկրաինա-Լեհաստան, Դրին հաստատված հայերի, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունում հայերի կողմից անեղծված գրականություն։ Խոսքը հայատառ դաշաղերենի մասին է, որն ավելի վաղ շրջան է և քիչ է տարբերվում

³ Մուշայան Ի. Մեծնորյան Հայաստանը 16-18րդ. երկամ, ԳԱ տրատ., 1980 էջ 19-85. Նման բազմազանի փառերի են թվում Հանգրվաճ երատարակված «Տարի» ուրբեգլում, 1929 թ. էջ 5-34.

⁴ Robert Anhegger, *Konstantin Türkçesi*. «Tarih ve Toplum», 1984, N 4, s. 2.

հայատառ բուրբերենից: Այն ուսումնասիրության հատուկ բնագավառ է և գրադեցրել է բազմաթիվ եվրոպացի (*Jean Deny, Tadeusz Kowalski, Omelyan Pritsak, Edward Tryjarski, E.Schütz, Andreas Tietze*) գիտնականների: Հայատառ դաշադերենի առաջացումը բուրբ գիտնական Թալաթ Թեքինը կապում է դեռևս 13-րդ դարում Արթին դաշադական-բուրբական պետության տարածքում բուրբերի և քուլտեր հայերի միջև համագործակցությանը ու սերտ հարաբերություններով, հայերի մայրենի լեզվից հրաժարված և ամբողջովին բուրբերենը սեփականացրած լինելու հանգամանքով⁵:

Հոդվածագիրը նշում է, որ կամենեց-Պոլոլսկում և մյուս մշակութային հայկական կենտրոններում գրի անված և տպագրված հայատառ դաշադերենով (եին քարաքերեն) մեծ թվով գրականություն է պահպանվում Ռուսաստանի Լեհաստանի արխիվային ֆոնդերում⁶: Թուրք գիտնականների այս հոդվածները, որքան էլ որ նպատակաուղղված բնույթ են կրում, այնուամենայնիվ ուշագրավ են իրենց ընդգրկած նյութի առումով:

Հուշակավոր հայագետ-լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանն իր հայտնի «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ գրում է, որ «Ի հարկն այս բոլորի վրա նույն կերպով և նույն ուժով չէ ազդած բուրբական տիրապետությունը, այլ կենտրոնական տեղեկում ավելի զորեղ, իսկ կենտրոնից եեռու տեղեկում և բուն Հայաստանում համեմատաբար ավելի տկար: Այս տեսակետից բոլոր հայերին կարող ենք բաժանել երեք աստիճանի»:

1. Նրանք, որ բուրբական ազդեցության տակ բոլորովին կորցրել են հայերեն լեզուն և թրքախոս են դարձել:
2. Նրանք, որ թեև պահել են հայերենը, բայց ունին մեծ քանակությամբ բուրբական փոխառություններ:
3. Նրանք, որոնց մեջ այդ փոխառությանց թիվը յարիազանց մեծ չէ⁷:

Հայատառ բուրբերեն գրականությունը ստեղծվել է հայ-ժողովրդի

⁵ Talat Tekin, *Ermenî Alfabetiyle Türkçe*. «Tarih ve Toplum» 1984, N 4, s. 6-9.

⁶ Հայատառ դաշադերեն նրատարկության օրինակ է Հուսեյնյան Լեյլան ընդարձակ համադրականական գրադարանում պահվող, 1819 թվականին Լեյլան Հայկունյանի հարձականքից կրկից նրատարկված «Աղոթք Հասարակաց քրիստոնից» գիրքը (1067-552է): Այս գաղթընթացում են նվազեցվում նրատարկվել հայատառ բարբերեն մի շարք գրքեր:

⁷ Աճառյան Հ. Հայոց լեզվի պատմություն. Հ 2, երկրորդ, 1951, էջ 255-295: Հրաչյա Աճառյանը մեջբերում է Օսմանյան ցուցակի այն միջոցներին ու բնագրություններին, որ հայեր էին ստացում:

ուչ թե հիմնական մասի համար, այլ այն հայերի, որոնք կորցնելով սեփական լեզուն, այնուհամդերձ պահպանել էին իրենց հավատքը, քրիստոնեական դավանանքը: Միայն 19-րդ դարի կեսերին, Յանգի-մաթի տարիներին հայերը հանձնատարար լայն հնարավորություն ստացան բացելու ազգային, աշխարհիկ դպրոցներ: Մտտ կես միլիոն հայեր տարելով Օսմանյան կայսրության բուրբաշատ գավառներում, պահպանելով ազգային ավանդույթները՝ մնացել էին քրթախոս: Մինչ մի ամբողջ սերունդ պիտի դառնար հայախոս, դեռ երկար տասնամյակներ անհրաժեշտ էր քրթախոս այդ հայերին հաղորդակից դարձնել ազգային զարթոնքին ու մտավոր վերելքին նրանց համար՝ հասկանալի լեզվով՝ հայատառ քուրքերենով կառավարված հրատարակություններով: Այս հանգամանքով պետք է քաջատրիչ հայատառ քուրքերեն՝ ձեռագիր և հատկապես տպագիր գրականության աստաջացումը, հարյուրավոր կրոնա-դավանաբանական, պատմական, գեղարվեստական և այլ գրականության, իսկ ավելի ուշ՝ թերթերի ու հանդեսների աստաջացումը: 19-րդ դարում հայատառ քուրքերեն գրականությունն այնպիսի քուռն վերելք ապրեց՝ քանակական և որակական այնպիսի բարձրակետի հասավ, որ այդ գրականությամբ հետաքրքրվեցին նաև օտարները, աստօին հերթին ինքրկե քուրքերը, քանի որ լեզուն իրենցն էր, իսկ հայկական այբուբենն անհամեմատ դյուրին էր սովորելը քան օսմաներենի արարական բարդ գրաֆիկան:

Եվրոպական գրականության բարձրագույնությունները հայատառ քուրքերենով գրավեցին նաև Օսմանյան կայսրությունում ապրող այլ ժողովուրդների ուշադրությունը, որոնք լավ գիտեին քուրքերենը (հույներ, բուլղարներ, հրեաներ, արամներ և այլն): Այս հանգամանքը նպաստեց, որպեսզի քուրք հասարակայնությունը հայատառ քուրքերենի միջոցով հաղորդակից դառնա նոր ժամանակների իրադարձություններին:

Հայատառ քուրքերեն տպագիր գիրքն ունեցել է ընդարձակ աշխարհագրություն: Այն տպագրվել է թե՛ Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս՝ անձնատարբեր պատմաանկելով: Ավելի քան 250 տարիների ընթացքում հայատառ քուրքերեն տպագրված գրքերի թիվն անցնում է 2000-ից: Հրատարակվել են դրանք աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում: Յուրաքանչյուր տպարան, հրատարակչություն ունեցել է իր դեմքը, իր սցիլա-բաղաբական ու կրոնական կողմնորոշումը, իր գրական, լուսավորական նպատակները, իր նախասիրած թեմատի-

կան, հետաքրքրությունների նախընտրումը շրջանակը: Հայաստան թուրքերեն տպագիր գրականության երկուս ու կես դարչա պատմության ուսումնասիրությունը: Վաստու՛մ է հայերի բազմակողմանի կյանքի գոյությունն ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, այնպես էլ Անրձաւոր Արևելքում, Եվրոպայում: Ամերիկայում և այլուր:

Միայն Ստանբուլում հայաստան թուրքերեն գրքեր հրատարակվել են մոտ 85 հայկական տպարաններում: Հրատարակչական կենտրոններ են եղել նաև Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի սր. Ղազար կղզու, Տրիեստի, Վիեննայի վանքերն իրենց տպարաններով: Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց վանքի տպարանում հրատարակվել են արժեքավոր շատ գրքեր, ապա՝ Քիյոսթում, Միթիայում, Եգիպտոսում, Ֆրանսիայում, Ամերիկայում, Ռուդարիայում, Մաքս կղզում, Ռուսաստանում և այլուր:

Հայաստան թուրքերեն գրականության ուսումնասիրությունը կարևոր է իմնականում հետևյալ նկատառումներով.

ա. Մամուլին զուգահեռ այս գրականությունը հակայական ազդեցություն է ունեցել իր ընթերցողների վրա՝ նպաստելով նրանց մտավոր զարգացմանն ու գեղարվեստական ճաշակի բարձրացմանը, հաղորդակից դարձնելով նրանց արևմտանվիտնապական առաջադեմ մտքի նվաճումներին:

բ. Հայաստան թուրքերեն գրականությունն անշափ բազմազան է եղել իր բովանդակությամբ և ժանրային առումով: Վերջիններս ընթերցողների ամկի լայն շրջանակ են ունեցել: Դուրս գալով հայ ազգային շրջանակներից, հայաստան թուրքերեն գրականությունը միաժամանակ դարձել էր թուրքերի և թուրքերենին տիրապետող այլ ազգերի սեփականությունը, դրանով իսկ տարածաշրջանային արևելագիտական կարևոր նշանակություն ձևոր բերել:

գ. Այս գրականության մի ճյուղը ծառայել է հայերի շրջանում կաթոլիկության տարածման նպատակին, իսկ մյուս ճյուղը՝ ակտիվորեն պայքարել կաթոլիկական պրոպագանդայի դեմ:

դ. Հայաստան թուրքերեն գրականությունն ուշադրության է արժանի նաև իր լեզվական առանձնահատկությունների առումով (նասնավորապես գեղարվեստական գրականությունը): Այն պարունակում է հայերեն բառապաշարի և ոճեր, հայկական ազգային ինքնագիտակցության կենթ դարձնելով հայաստան թուրքերենը ուսումնասիրության հետաքրքիր աղբյուր հայագիտ-լեզվաբանների, թուրքագետների համար: Հատկապես բարգձմանական գեղարվեստական հայաստան թուր-

քերն գրականությունը: ստեղծվել է ժողովրդական, խոսակցական քուրքերենի երման վրա: Սա յուրատեսակ համաձուլում է ժողովրդական «կոպիտ քուրքերենի» (kaba türkçesi) և գրական քուրքերենի՝ «հետօսմաներեն»-ի: Քուրքերեն լեզվի դեմոկրատիզացիայի այսպիսի աստիճանի էին ձգտում 19-րդ դարի բոլոր նշանավոր քուրք լուսավորիչները: Քարզմանությունների այս լեզուն մնում է լիովին հասկանալի մեր օրերում ևս: Այս փաստը վկայում է հայ քարզմանիչների և հեղինակների լեզվական հրաշալի զգացողության մասին և դրանով մեծ ավանդ է ներդրվել ժամանակակից գրական քուրքերենի ձևավորման գործում: Վերջապես, հայատառ քուրքերեն գրականության ուսումնասիրությունը հնարավորություն կընձեռնի վեր հանելու մինչ օրս չուսումնասիրված մի բնագավառ: Այն է՝ հայ ժողովրդի լուսավորչական դերը Օսմանյան կայսրության մշակութային կյանքում: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ հայատառ քուրքերեն քարզմանական գրականության միջոցով Արևմտքի առաջադեմ գաղափարները ներթափանցում էին ոչ միայն եայկական, այլև կայսրության բոլոր ժողովուրդների, մասնավորապես քուրքական շրջանակները՝ տարածելով հետամնաց, ռազմա-ֆեոդալական քուրքական բռնապետությունում լիբերալ-սահմանադրական, հեղափոխական գաղափարախոսության սերմերը: Հայատառ քուրքերեն գրականությունն անկասկած իր ազդեցությունն ունեցավ քուրք գրողների ու հասարական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման ու զարգացման վրա: Վերջիններս հանդես էին գալիս հանուն Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական բարեփոխումների անցկացման և քուրք հասարակության մեջ աշխարհիկ, մշակութային կյանքի զարգացման:

Հայատառ քուրքերեն գրականությունն ընդգրկում է ավելի քան վեց հարյուրամյակ՝ 14-րդ դարից գրեթե մինչև մեր օրերը: Այս գրականությունն ունեցել է յուրօրինակ զարգացում: Այն պայմանավորված է եղել մի կողմից՝ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրով, իսկ մյուս կողմից՝ բուն հայ կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական վայրուկերումներով:

Հայատառ քուրքերեն գրականությունն անցել է զարգացման երկու շրջան՝ ձեռագրական և տպագիր: Ձեռագրական շրջանն ընդգրկել է մոտ 600 տարի (14-19-րդ): Տպագիր շրջանը գոյատևել է մոտ 250 տարի: Այս շրջաններից յուրաքանչյուրն իր առանձնահատկություններն է ունեցել:

1. Հայատառ քուրքերեն ձեռագրական շրջանն ունեցել է հարուստ

բովանդակություն և ընդգրկումների լայն շրջանակ: Այն ներառել է աշտոկական գրականության հսկա մի հատված, ազգագրական քաղ-մազան ու քազմաժանր գրականություն, Ավետարաններ, կրոնադա-վանաբանական, բարոյախոսական գործեր, բարոզներ, վարքագրա-կան երկեր ու մարտիրոսությունների պատմություններ, ինչպես նաև քիմիային, բժշկությանը, քվարանությանը, աստղագիտությանը, ա-մասնաբուժությանը վերաբերող գիտական ձեռագրեր, գեղարվեստա-կան, պատմական գործեր և այլն:

2. Ի տարբերություն հայատառ թուրքերեն ձեռագրական շրջանի, հայատառ թուրքերեն տպագիր գրքի շրջանակները թեմատիկ առու-մով շատ ավելի ընդարձակ են: Գոյության առաջին հարյուրամյակում, քիչ քաջատությամբ, հիմնականում ներկայացված են եղել կրոնա-դա-վանաբանական, բարոյախոսական երկեր: 1727-1840-ական թթ., ա-վելի քան մի ողջ հարյուրամյակ, հայատառ թուրքերեն գրականությու-նը հիմնականում ծառայել է կարուիկ միսիոներներին հայերի շրջա-նում կաթոլիկության տարածման համար: 19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկ-սվում է հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության զարգացման մի նոր շրջան: Այս ժամանակահատվածի համար բնորոշ է ձգտումը աշխարհիկ թեմաներին: 1850-1870-ական թթ., հայ քաղաքական կյան-քի համար համեմատաբար բարենպաստ տարիներին, հայատառ թուրքերեն գրականությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի բը-րախոս հատվածի հոգևոր վերելքին, նրա ազգային-ազատագրական ոգու վերածննդին և ընդհանուր առմամբ Օսմանյան կայսրությունում հասարակական մտքի զարթոնքին: Այս շրջանի հրատարակություննե-րում մտա տաս ժանրային ձևեր ենք տարբերում: Այն է՝ գեղարվեստա-կան գրականություն (ինքնուրույն և թարգմանական), պատմական, պատմա-կրոնական աշխատություններ, լուսավորական գրականու-թյուն, հրապարակախոսություն, փիլիսոփայական տրակտատներ, գիտական, գիտա-հանրամատչելի գրքեր, դասագրքեր, քառաբաններ, օրենսգրքեր, իրավագիտական ակտեր, դավանաբանական հրատա-րակություններ, կենցաղային գրքեր, հրատարակություններ երեխանե-րի համար և այլն:

Նույնիսկ արդյուլիամիտյան բռնապետության դաժանագույն տա-րիներին, երբ խտտագույնս արգելք էր դրված ազգային ինքնագիտակ-ցության զարգացմանը նպաստող յուրաքանչյուր գրքի ու հոդվածի վրա, հայատառ թուրքերեն գրականությունը կարողացավ կատարել

իր քաղաքացիական պարտքը՝ հայ ժողովրդի նազալին, նշակութային, հասարակական-քաղաքական համայնքման առաքելության առումով: Հայաստան բուրքերեն գրականության վայրէջքի շրջանը սկսվում է 19-20-րդ դարերի սահմանագծին:

Այս աշխատությունը հիմնականում կատարված է հայկական, հայաստան բուրքերեն և բուրքական աղբյուրների ուսումնասիրության հիման վրա: Այս առումով կարևոր են հայերեն և հայաստան բուրքերեն մանույր, ձեռագիր և հատկապես տպագիր գրքերը՝ ներառյալ ժամանակագրություններ, փաստաթղթեր, օրենքներ, հասարակական, գրական ու թատերական գործիչների հուշեր: Հարստագույն աղբյուրներ են գտնվում երևանի Մ.Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում Մատենադարանում, ուր պահպանվում են 14-19-րդ դդ. հարյուրավոր հայաստան բուրքերեն նյութեր պարունակող ձեռագրեր: Հայաստան բուրքերեն ձեռագրական ժառանգության մի նշանակալի մասն էլ պահվում են Երուսաղեմի, Կ.Պոլսի, Վենետիկի, Վիեննայի հայկական հոգևոր կենտրոնների և այլ հավաքածուներում: Դրանք ժամանակագրությանն են, կրոնական բնույթի բնագրեր, բժշկարաններ, երգերի ժողովածուներ, գիտության տարբեր ճյուղերին վերաբերող ինքնուրույն և քարզմանական երկեր, որոնք ստեղծվել կամ ընդօրինակվել և նկարագրողվել են հայկական հոգևոր ու նշակութային տարբեր կենտրոններում: Հայ մատենագրության մեջ իր ուրույն տեղն ունեցող հայաստան բուրքերեն գրականությունը մինչև օրս չի արժանացել անհրաժեշտ ուսումնասիրության:

Քաղմաքիվ փաստաթղթեր, փաստեր, որոնք վերաբերվում, առչվում են հայաստան բուրքերեն գրականությանն ու նրա նշակներին, գտնվում են Երևանի Զարեհի անվան գրականության և արվեստի քանդարանի արխիվային ֆոնդերում, Փարիզի Նուպարյան մատենադարանում: Այս առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում գրական, հասարակական հայտնի գործիչներ Ա. Չոպանյանի, Թ. Ազատյանի, Հովհ. Յուսանյանի, Մ.Դավթյանի և այլոց արխիվները:

Հայաստան բուրքերենի ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում հայերեն և մասնավորապես հայաստան բուրքերեն պարբերական մամուլի հավաքածուները, որոնք սկսվում են 19-րդ դարի կեսերից: Արևմտահայության կյանքի տարբեր կողմերի մասին քաղմազան նյութեր են պարունակում «Կ.Պոլսի տարբ ֓րկիչ նազալին իվանդանոցի», Կավոռչի տարբգրքերը, Թեոդիկի «Ամնուն տարբցոյցը»: «Երջիմնս հրատարակվել է հայտնի քանասեր Թեոդորոս

Լապճինյանի (Թեոդիկ) կողմից 1907-1929 թվականներին⁸ Հայ մշակույթի, գիտության համարյա բոլոր հայտնի գործիչների համագործակցությամբ, քարգմանակամ հողվածներով ու նկարագրող այս տարեգրքերը քարճորակ ու քազմակողմանի հրատարակություններ, ինքնատիպ հանրագիտարաններ են, որոնց հարստագույն նյութերը մինչև օրս չեն կորցրել իրենց արժեքը գիտական շրջաններում ևս: Կ.Պոլսում հրատարակված մամուլից զատ օգտակար են եղել նաև Թիֆլիսում, Բեյրութում, Հայնպում, Փարիզում և Քուտոնում տպագրված պարբերականները:

150 տարվա պատմություն ունեցող հայատառ բուրքերեն մամուլը հայ պարբերական մամուլի մի անբախտելի մասն է կազմում: Միայն 1850-1890-ական թթ Կ.Պոլսում հրատարակվել են ավելի քան 100 անուն հայ պարբերականներ, որոնցից մոտ 54-ը՝ հայատառ բուրքերեն: Այս հարցին լավագույնս անդրադարձել է հայտնի քանասեր, արևմտահայ քատրոնի պատմարան Գառնիկ Մտեփանյանը⁹: «Մանգումեի էֆբնար», «Թերճեմանի էֆբնար», «Մոնեատիյի էրճիյաս», «ՄՇնմաայր Հավատիս», «Չօհալ» և այլ պարբերականներ լայն ժողովրդականություն են վայելել, հրատարակվել տարիներ շարունակ մեծ տպաքանակով, ունեցել քաժամորդներ և քազմաթիվ թղթակիցներ տարբեր գավառներում, արտասահմանում, կարդացվել տարբեր ազգերի կողմից: Այդ թերթերից օրինակ «Մանգումեի էֆբնար»-ը հրատարակվել է 1866-96, 1901-1909, 1912-1917 թվականներին (մոտ 40 տարի): Ավելի քան 30 տարի հայատառ բուրքերեն հրատարակվելուց հետո, Կարապետ Փանոսյանի ինվանդության պատճառով օրաթերթը թողնելուց հետո՝ 1901-1917 թթ. ինմնականում հայերենի է վերափոխվել, տպագրելով նաև հայատառ բուրքերեն հողվածներ: Այն եղել է ազգային, քաղաքական, գրական և տնտեսական օրաթերթ: Բաժանորդագրությունը կտարնվել է Կ.Պոլսում, գավառում և արտասահմանում: Նման հայատառ բուրքերեն պարբերականներն իրենցից անհատնում աղյուսթ են ներկայացնում Օսմանյան կայսրության կյանքի բոլոր կողմերի ուսումնասիրության համար՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական վիճակի, կայսրության տիրապետության

⁸ Թեոդիկ - Անուն տարեգրքը - 1907թ. սկզբի է հրատարակվել Կ.Պոլսում, 1924-29 թվականներին Փարիզում, 1926 թվականը՝ Վենեթիում:

⁹ Գ. Մտեփանյան, Հայատառ բուրքերեն հայ մամուլը (Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից - 2.1, Երևան, 1963):

տակ գտնվող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների և այլն: Հայաստան թուրքերեն պարբերական մամուլը ներկայացրել է արևմտահայերի բազմադեմ կյանքի ամենօրյա հայելին: Թերթն անդրադարձել է Մտամբուլին հուզող գրեթե բոլոր հարցերին: մշակութային ու ազգային խնդիրներից մինչև քաղաքի սանիտարական վիճակի, կոմունալ հարմարությունների, արևելյան ընդհանուր հետամնացության արտահայտություններին, որոնք վարակիչ հիվանդությունների պատճառ կարող էին հանդիսանալ: Բննադատվել է մայրաքաղաքի երիտասարդության մեջ տարածված մի շարք ավտերը՝ խաղամուրթյունը, կնամուրթյունը, պճնամուրթյունը, պորտաբույժ կյանքը: Երիտասարդների ապագայի հարցերով լրջորեն մտահոգ թերթը տպագրել է բազմաթիվ հոդվածներ կրթության մասին, երիտասարդների ֆանքերով կազմակերպված մշակութային միջոցառումների, քատերակյան ներկայացումների, ընթերցարանների մասին: Թերթի կարծիքով հանրագույտ աշխատանքով զբաղված հայ երիտասարդները նպատակահարմար էր, որ զինվորական տուրք վճարելով ազատվին ծառայությունից և լուսավորական աշխատանք կատարեին ժողովրդի շրջանում: Գավառին միջրված հողվածները ճանապարհորդի, բրթակցի տպավորությունների հետ միասին ընդարձակ տեղեկություններ են տվել այդ գավառների բնության, պատմական հուշարձանների, ազգային, կրոնական ավանդույթների, ազգիալ տնտեսական վիճակի, գավառներում հայ և մյուս բնակիչների կրած հազածանքների մասին: Գավառական տարբեր կենտրոններից (Մուշ, Վան, Թուրատ, Պարտիզակ, Հանճն և այլն) տեսցված նամակների տպագրությունը քաղաքայնել է տիրող կամայականությունների, քաղաքի, սարսափի մթնոլորտը, փաստել կատարյալ անիշխանությունը, օրինակազության չգոյությունը:

Արտոնիշյալ պարբերականները հրատարակվում էին ժամանակի շրանախական պարբերականների նմանությամբ: «Արտաքին կյանք», «Ներքին կյանք», «Ազգային», «Առևտրական», «Նորություններ», «Դպրոցական», «Կրոնական», «Գրքեր», «Թատրոն», «Լուրեր գավառից»: «Հայտարարություններ» և այլ վերնագրերի ներքո տպագրվել են նյութեր, որոնք բազմաթիվ ընթերցողների համար տեղեկատվության միակ աղբյուր են հանդիսացել: Եվրոպական պարբերականներից բարգմանվել են բազմաթիվ օտար տերությունների պատմության, ազգագրության մասին հոդվածներ, պատմական դեմքերի, ժամանակակից իրավիճակի, մշակույթի, այդ երկրներում գիտության, բանակի,

անգամ բյուզնի, քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ
ցյուքեր:

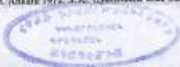
Հայաստան բուրքերն քերքերից շատերը ֆրանսիական պարբերա-
կանների օրինակով ունեցել են քերթոնների բաժին, որ շարունակա-
բար, օրը օրին տպագրել են հիմնականում ֆրանսիական հայտնի վե-
պեր, երբեմն էլ հայ ու նույնիսկ բուրք հեղինակների գործեր: Այս ամե-
նի շնորհիվ հայաստան բուրքերն պարբերականները բազմաթիվ քա-
ժանորդներ են ունեցել ոչ միայն խոշոր քաղաքներում, այլ ողջ երկրով
մեկ: Մովորական երևույթ էր, երբ այդ քերքերը, դրանցում տպագրված
հետաքրքիր հոդվածները կարդացվել ու քննարկվել են քնյարասներում
և սրճարաններում: Հայաստան բուրքերն որոշ պարբերականների հե-
ղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ մյուս ազգերի առաջադեմ մտա-
վորականությունը, մասնավորապես բուրքերը ոչ միայն համագործակ-
ցել են դրանց, այլև սովորել են հայկական այբուբենը և կարդացել այդ
քերքերը¹⁰:

Հայաստան բուրքերն մամուլը միատարր չի եղել: Այն արտա-
հայտել է հասարակության տարբեր խավերի գաղափարները, ներ-
կայացրել քաղաքական, կրոնական տարբեր հոսանքներ: Քերքերի
ամուսնների կողքին կարելի է կարգալ այդ քերքերի՝ բնույթը որոշող
բառեր՝ քաղաքական, ազգային, լիբերալ, սրաշտոնաբերք, քառասիրա-
կան, գրական, քննադատական, գիտական, սուսմունական, առևտրա-
յին, տնտեսական, հասարակական, տեխնիկական, մանկական,
մշակութային, երգիծական, պատկերազարդ և այլն, և այլն: Երբեմն
պարբերականներն ունեցել են քնարամներ: Այսպես օրինակ «Նեվա
կան Մետայի Էրնեման» (Չայն կան ծայն Հայկական և Պոլիս,
1910.) շարաբարերի քնարամն էր՝ «Հայ ազգային ծայնը բուրք
չրջանակաց լսելի բնիլ տալու ծրագրով»: Խմբագիրն էր բուրքագետ-
լեզվաբան, օսմաներն բազմաթիվ դասագրքերի (հայաստան բուրքե-
րն և օսմաներն) հեղինակ Միկայան Աբիկյանը (1855-1938):

Ի քիվս հայաստան բուրքերն կրատարակվող մամուլի, հայերն
բազմաթիվ պարբերականներ ունեցել են հայաստան բուրքերն ընդար-
ձակ բաժիններ՝ իրենց բուրքախոս ընթերցողների համար: Պարբերա-
կանների մի մասը եղել են երկրեզու, կռալեզու... Նման պարբերական-

¹⁰ Ինչպես քերքերը, այնպես էլ հայկական լուսերը, ազատում կարգում էին

«Մանգրոմը Երբար»-ն տեղի մանուկ-գրքն է բուրք գրողական Միքն Անդր Թադեոսի
Զրբալ բուրք քաղաքային նկարում էր մանուկության մեջ (Միքն Անդ. Թադեոս և Լեւոն Ժե-
ռուսե Դեկ Կրատա 1817-1908, Անկա 1972, 5.36. Արտատես տեղ. Անդ. Թադեոս...)

ների բլին են պատկանում: Ն.Իփեկյանի «Թռչնիկ», Հ.Վարդանյանի (Հովսեփ Փաշա) «Մամուլ», Մ.Այվառյանի «Արարատ», Հ.Սվաճյանի «Մեղու», Հ.Պարոնյանի «Թատրոն» և այլն: Հայ (հայերեն և հայատառ թուրքերեն) պարբերական մամուլն անհատում աղբյուր է հանդիսանում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների կյանքի տարբեր շրջանների, մասնավորապես արևմտահայ իրականության քաղաքականի ուսումնասիրության համար: Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մասին եզակի երկու հոդվածները պատկանում են Գ.Մտեփանյանի և Վ.Բարսեղյանի գրչին: Այսուհանդերձ մինչ օրս մասնագետների կողմից այն չի արժանացել անհրաժեշտ ուսումնասիրության:

Հայատառ թուրքերեն գրականության ուսումնասիրությունն ենթադրում է նրան մաս կազմող բոլոր ճյուղերի համակողմանի աշխատասիրությունը: Տպագիր գրքերի և պարբերական մամուլի մատենագիտական մեր կազմած ցուցակների առաջին տպագրությունը եղել է դեռևս 1985 է 1987 թվականներին Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչության կողմից: Տպագիր գրքերի մատենագիտության համար հինգ են ծառայել ոչ միայն հայ գրքերի տարբեր շրջանների մատենագիտությունները, ժամանակի մամուլը, այլև աշխարհի տարբեր քաղաքներում հայկական հրատարակչական տների, տպարանների, գրավաճառատնոցների ցուցակները, քանգարանային, արխիվային նյութեր, հայկական հոգևոր կենտրոնների, Միֆթադյան միարանության, հայ և օտար քոդքական հրատարակչությունները և այլն:

Հայատառ թուրքերեն մամուլի ու գրադատարակչության գնահատման ժամանակ չափազանց կարևոր ենք համարել խորհրդային շրջանի հայտնի արևելագետներ, ս.Պետերբուրգի համալսարանից Ա.Մատուլի Ժելյայկովի և մույն ս.Պետերբուրգի Արևելագիտության ինստիտուտի նախկին տնօրեն Յուրի Պետրոյանի Օսմանյան կայսրությունում տպագրությանն և հրատարակչությանն ուսումնասիրության ու կայսրության հասարակական քաղաքական կյանքում, դրանց ունեցած դերին, լուսավորական շարժման պատմությանը նվիրված աշխատությունները:

Հայատառ թուրքերեն գրականության լեզվական առանձնահատկություններին է անդրադարձել մեծ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանն իր հայտնի «Համեմատական քերականության» մեջ:

Համեմատաբար ավելի ուսումնասիրված բնագավառ է աշուղների հայատառ թուրքերեն ստեղծագործությունները՝ ամբարված ձեռագիր

ծողովածուներում և տպագիր երգարաններում: Գրանց անդրադարձել են գրականագետներ, ազգագրագետներ, հրատարակել մի որոշ մասը, դրանց առանձին հեղինակների մասին գրվել են մեծագրություններ, հոդվածներ: Այդ ժառանգության մշակներից են եղել Մ.Թադևոսյանը, Ղ.Ալիշանը, Մ.Էմինը, Ստ.Պալասանյանը, Հ.Գաբրելյանը, Գ.Զարսիանյանը, Մ.Աբեղյանը, Ա.Չոպանյանը, Ստ.Մալխասյանը, Լ.Մեսրոպը, Հ.Պերպերյանը, Գ.Թարվերդյանը, Գ.Լևոնյանը, Ս.Մնացականյանը, Հ.Սահակյանը, Շ.Գրիգորյանը, Ա.Շահումյանը և ուրիշներ: Օտար ուսումնասիրողներից հայտատա թուրքերեն աշուղական գրականությանը գրադվել են գերմանացիներ Էննե Լիստմանը, Օտտո Շպիսը, բուրք գիտնական Իտալա Բյոսիբուլուն, վերջին տասնամյակում՝ Թուրգոթ Բուրք, Սարրի Զոզը և ուրիշներ: Պոլսահայ բանասեր Գևորգ Բամպուրճյանի Կ.Պոլսի պատրիարքներ Լովիաննես Կոլոտի, Հակոբ Լալայանի, Զարարիա Կաղզվանցու, Լիբանս Վարժապատյանի, ինչպես նաև անլեւտահայ անվանի մտավորական Հովհաննես Տերոյենցի գործունեություններին նվիրված ուսումնասիրություններում՝ հետաքրքիր նյութեր ենք գտնում հայատառ բուրքերեն տպագիր գրականության սկզբնական շրջանի, նրա տարածման շարժառիթների մասին: Գևորգ Բամպուրճյանի պոլսահայ տարագրությանը նվիրված մատենագիտական աշխատանքներում միշտ ներկա է նաև հայատառ թուրքերեն տպագիր գիրքը: Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերին և տպագիր գրքերին անդրադարձած, այն նաև բուրք գիտական շրջանակներին հաստ դարձրած Կ.Պոլսի պատրիարքարանի նախկին ղեկավանապետի ու գրադարանավարի ավանդը հայատառ թուրքերեն գրականության ուսումնասիրության առարկաբեղմն սշանակալի է:

Վերջին հիսնամյակում, հատկապես արտերկրում, առանձին հեղինակների և հայրենակցական միությունների կողմից հրատարակվել են Օսմանյան կայսրության հայաշատ գավառներին նվիրված մի շարք աշխատություններ: Պատմական, աշխարհագրական, սոցիալ-տնտեսական նկարագրություններից բացի այս գրքերի մի մասը հատուտ փաստական նյութ է պարունակում տվյալ գավառներում միսիոներական տարրեր խմբերի ներքափանցման ու գործունեության, կազմակերպության, հայ համայնքների, հայ առաքելական եկեղեցու, հետ մրանց փոխհարաբերությունների, մշակութային, ուսումնական, հրատարակչական կյանքի վերաբերյալ: Այս գրքերում կան հայերեն հրատարակչական թագմարիվ փաստաթղթեր, գրական հուշար-

ճաններ, ազգագրական հարուստ մյուս: Հայաստան բուրբերենի հետ առնչվող մյուսեր են պարունակում հիմնականում բրախտոս գավառներին նվիրված երատարակությունները: Այդպիսիներից են Արարկի-րին, Եմդոկիային, Այնբապին, Սերատոխային, Աղանային, Խարբեր-դին, Կեսարիային, Երզնկային, Չեյթունին նվիրված գրքերը: Հայաստան բուրբերեն գրականության մասին հանդիպում ենք բուրբական բառոտնի պատմաբանների աշխատություններում, հուշերում, հոդվածներում: Այն է՝ Միմոդ Ռեֆիկի, Թուրհան Արիադի, Ռահա Դուրդերի, Վասիի Ռզազ Ջորուի, Միմոդ Ֆեհիմ բնյի, Մուսիմ Էրթոդուլի, Մեթիմ Անդի, ինչպես նաև բուրբ բառոտնի ուսումնասիրողներ Գառնիկ Մանիրանյանի և իտալացի Ադոլֆո Ֆալաստոյի գործերում:

Հայ բառերական խմբերը, որոնք իրականացնում էին նաև բուրբերեն ներկայացումներ՝ առատորեն օգտագործում էին հայաստան բուրբերենը: Ֆուրբերեն ներկայացումների տեսակերը, դերերը հայաստան բուրբերեն էին: Հայաստան բուրբերենով են սովորել իրենց դերերը նաև առաջին բուրբ դերասանները, որոնք խաղացել են հայկական բառերախմբերում: Այս բառերանների համար բուրբ լուսավորիչների կողմից գրված կամ բարգմանած, ադապտացված պիեսները եղել են հայաստան բուրբերենով: Այս մասին էիչառակում է նաև բուրբ բառերագետ Մեթիմ Անդը և իր ուսումնասիրության մեջ բերում հայկական բառերախմբերի բուրբերենով խաղացված (հայաստան բուրբերենով գրված) 366 պիեսների մի ցանկ: Դրանք մեծ հաջողությամբ օգտագործվել են հանրապետական շրջանի բուրբ բառերախմբերի կողմից իրենց գործունեության սկզբնական շրջանում:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ նվազել էր հայաստան բուրբերեն կարդացողների թիվը՝ հետևաբար նաև տպագրվող գրքերի, մամուլի թիվը:

20-րդ դարում բուրբախոս հայերի վերջին սերունդների համար երատարակվել, բարգմանվել են հիմնականում քարոզչական բնույթի գրքեր:

ՄԱՍ ԱՌԱՏԻՆ

Հայատառ թուրքերեն գրականության սկզբնավորման ձեռագրական շրջանը և հայատառ թուրքերեն տպագիր գիրքը՝ 15-19-րդ դարի սկզբին

Գլուխ Ա

Հայատառ թուրքերեն գրականության ձևավորման քաղաքական-սոցիալ-տնտեսական և մշակութային նախադրյալները

15-18-րդ դարերում Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայությունը սոցիալական ու ֆիզիկական ամասնելի հետապնդումների և բռնի ուժացման է ենթարկվել: Արդյունքում եղել է հայերի արտահոսք դեպի Ղրիմ, Լեհաստան, Ռումինիա, Հունգարիա, Ֆրանսիա և այլ երկրներ: Թուրքիայի, Պարսկաստանի հայատակության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների գլխին դամոկլյան սրի նման մըշտ էլ կախված է եղել ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը: Մեհմեդ 3-րդը (1595-1603) առանց մի յուրջ պատճառի հրամայեց ոչնչացնել 700 քրիստոնյա¹¹: Հայտնի է, որ Մելիմ Առաջինի (1512-1520) հրամանով սպանվել են 40 000 չիխներ՝ եիմնականում քրդեր: Ջանալով իրականացնել իր «մեկ պետություն, մեկ ժողովուրդ, մեկ կրոն» գաղափարի նա պատրաստվել էր քնաջնջել նաև կայսրության քրիստոնյաներին: Կրոնական առաջնորդին՝ շեյխ -ուլ- իսլամին

¹¹ Գրեթե Գայրանալըն. Փամանակագրություն, Երևանում, 1915, էջ 10 (Ալյուսինու տես Գ. Կարանալըն. Փամանակագրություն...)

հաջողվում է փոխել այդ որոշումը, համոզելով սուլթանին, որ թուրքիայի համար շատ ավելի օգտակար կլիներ նրանցից յուրաքանչյուրից շնչահարկ վերցնել¹²։ Որպեսզի մահմեդականը քրիստոնյա ապաներ՝ նրան ոչ մի պատճառ պետք չէր։ Երբեմն թուրքաշատ վայրերում մահմեդականացած քրիստոնյաները երկու ամուսնունքին, թուրքական և իրենց իսկականը։ Տամն, ընտանիքներում իրենց լեզվով էին խոսում, իսկ դրանք՝ միայն թուրքերեն։

Մահմեդականներին անտահմանափակ իրավունքներ ու առավելություններ ունեին «անհավատների» նկատմամբ։ Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի համար ահավոր սպառնալիք էր բոնի մահմեդականացումը։ Հրաժարվելու դեպքում նրանք անասելի տանջանքների էին ենթարկվում, այլովում խարոյկների վրա¹³։

Հայկական բնակչության վրա դրված էին մոտ 100 տեսակ հարկեր, որոնք հավաքվում էին ամենադժամանակներով։ Եթե որևէ մեկն ուներ տաս որդի, նրանց բոլորից էլ հարկ էր գանձվում՝ մույնիսկ եթե նրանցից որևէ մեկը գնար։ Ամենուր ավազակներ էին, ամենուր քաղամ, կռադրած ու բռնություն էր, - գրում է Միսեոն Լեհացին¹⁴։

Թուրքական ֆեոդալները հանդուրժում էին քրիստոնյաներին և հրեաներին լոկ այն բանի համար, որ նրանցից անհամեմատ մեծ օգուտ ունեին քան իրենց հավատակիցներից։ Նրանց թույլ էին տալիս ապրել ճիշտ այնպես, ինչպես դա արվում էր ոչխարների ու մեղուների համար՝ նրանց կաթի և մեղրի դիմաց, - գրում է 17-րդ դարի ֆրանսիացի հեղինակ Միշել Լը Ֆեբրը¹⁵։

Քազմարիվ ուսումնասիրողներ են անդրադարձել Օսմանյան կայսրության հպատակության տակ գտնվող ոչ թուրք ազգերի իրավազուրկ վիճակին, նրանց դեմ ուղղված տարբեր հալածանքներին։ Քազմարիվ աղյուրներ կան քրիստոնեական եկեղեցիներն ավերելու, քաղանելու, մզկիթների վերածելու կամ մի ժողովրդից վերցնելով մուսուլման համայնություն մասին։ Երբեմն, երբ մզկիթների շինարարության համար քրիստոնյաներից գանձվող գումարները չեն բավարարել իրաման է արծակվել քրիստոնեական եկեղեցիների ավերման մասին։ Համայնքների ա-

¹² Լեո. Հայրը պատմություն, Երևան, 1946, հ. 3, էջ 175.

¹³ Պեմբեր. Նալբանդյի. Ժամանակագրություն... էջ 15.

¹⁴ Միսեոն Լեհացի. Ուրիցություն, Վիեննա, 1936, էջ 153-154.

¹⁵ Michel Le Febvre. Essai 'pehant de la Turquie. Paris 1675, p.217. (Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, էջ 233).

Կ.Պոլսի գրավումից հետո արևմտահայության կյանքում ամենամեծ իրողությունը սուրբան Մեծնեղ 2-րդի երովարտակով 1461 թվականին Կ.Պոլսում հայկական պատրիարքական Աթոռի հաստատումն էր: Թուրսայից բերված Հովակիմ եպիսկոպոսը դարձավ առաջին Կ.Պոլսոս պատրիարքը 1478 թվականին: Նրա հոգևոր, քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն հայ լուսավորչական հայերի, այլև վրացի, աղվան, ասորի, դպտի, հայել ցիարեանկ ուղղափառների վրա: Այս և հունական համայնքի բաժանումը հիմնվում էր պարզապես դավամանքի տարրերության վրա, առանց հաշվի առնելու ազգային առանձնահատկությունները, քանզի Ղուրանը ժողովուրդներին բաժանում է ոչ թե ցեղային, այլ ըստ կրոնական առանձնահատկությունների: Պոլսի գրավումից 40 տարի անց հաստատվեց մասնաճյուղի համայնքը, որի կրոնական առաջնորդը խախտած բաշին, բոլոր տեսակետներից հավասարազոր իրավունքներ ունեն վերոհիշյալ եռյակ և հայ պատրիարքների հետ: Այս մասին են վկայում բուրք պատմաբաններ Մեծնեղ Ռեֆիկը, Ա.Ռեֆիկին¹⁶:

Կրոնական այս երեք համայնքների համակարգն ավանդաբար մնաց հետագա դարերի ընթացքում՝ սուրբանների կողմից փորձելով ծառայեցնել իրենց նվաճողական նպատակներին և մյուս կողմից՝ օտար պետությունների ազդեցություններից հեռու, կուր հնազանդ պահելու համար:

Ուրիշ ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում պատրիարքարանի հաստատումը Կ.Պոլսում: Ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանն ունեն մեկ ընդհանուր հոգևոր հովիվ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, որի արտոանիստը դարձել էր ս.Էջմիածինը, ուր 144 թվականին Հայրապետական Աթոռը տեղափոխվել էր Կիլիկիայից: Քանի որ էջմիածինը գտնվում էր Պարսկաստանի ազդեցության ներքո, ուստի Կ.Պոլսում հիմնելով Պատրիարքական Աթոռ, որը ենթարկվում էր սուլթանին՝ վերջինիս սխտի ենթարկելը մասնա հայ ժողովուրդի բուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայությանը: Պատրիարքը ոչ միայն հոգևոր առաջնորդ էր, այլև հայերի ներկայացուցիչը կայսրությունում: Պատրիարքը պատասխանատու էր Բ.Դոսան մուր (Բարձր Դուռ), պալատում, հայերի համար: Կ.Պոլսի հայ պատրիարքարանն ունեն ո-

16. Միլանի Հ. (Մարտիան). Պոլս և իր ընթաց. 1965, Մոսկով, էջ 208 Տես նաև՝ А. Шибанов и П. де Куртена, Современное состояние Османской империи, С-Петербург, 1877, стр. 104.

բոլշակի իրավունքներ և պարտականություններ սուլթանական պալատի նկատմամբ: 1764 թ. հունիսի 3-ին հայոց պատրիարք Գրիգոր Պատմաճյանին տրված «քերթ»-ի (որովարտակ) համաձայն, որն իր տեսակի մեջ ամենաքնդարձակներից էր, ասվում էր. «Կ. Պոլսի պատրիարքն իրավունք ուներ որոշելու Անատոլիայի և Բուսնեիի հայ ազգաբնակչության հոգևոր խնդիրները, ընտրելու կամ վտարելու առաջնորդներին, թեմերի ղեկավարներին: Պատրիարքին էր պատկանում ամասնությունների, քաժամությունների և քաղաքացիական այլ գործերում որոշիչ դերը: Պատրիարքն էր կարգավորում եկեղեցապատկան հողերի, կտակների խնամակալության խնդիրները: Նա ողորկում էր նվիրակներ՝ հավաքելու եկեղեցական տուրքերը, նվերները: Գավառներից ստացված բոլորները համձնում էր սուլթանին կամ նրա գրասենյակին: Պատրիարքը պատժում կամ նրբենն հասնում էր նրան, որ պատժել էր տալիս «նորոյալ հայերին», որոնք հերետիկոսության ուղին էին բռնել: Պատրիարքն էր իրավունք էր տալիս մայրաքաղաքում եկեղեցիներ, վանքեր կառուցելու համար, ինչպես նաև դպրոցների, նախապատրաստական դասարանների, տպարանների քացման, գրքերի հրատարակության համար»¹⁷:

Հայ պատրիարքները քեև օգտվում էին քազմարիվ առավելություններից, սակայն հարկերից ու սուլթանին տրվող տուրքերից ազատված չէին: Նշանավոր հայագետ Ղուկաս Ինճիճյանը փաստում է, որ սուլթանական զանձարանին տրվող նվերներն ու տուրքերը որոշված էին հրամանագրով¹⁸:

Տուրքերից քացի պատրիարքը պարտավոր էր տարրեր առիթներով սուլթանին քանկարժեք նվերներ մատուցել¹⁹: Քանի որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանն արևմտահայության համար իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական իշխամություն և տնօրինում էր նյութական մեծ կարողության, ուստի միշտ էլ սուր պայքար է

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, Է. 5, էր. 1974, էջ 302-303, ինչպես նաև Фадеева И. А. Функциональное значение в идеологии и политике Османской империи /Османская империя/ XIX-XX вв. М. 1985. с. 7-9

¹⁸ Ինճիճյան Ղուկաս. Աշխարհագրություն յորոշ շահանց սելթերի, Վննթիկ, Է. 5, էջ 127 (պատմունք տեև Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրություն...):

¹⁹ Ա. Մաշտոցի տեևյալ Մատենադարան, ժեսագր. Է. 10716, Քրչճյանի պատմություն, էջ 25 (պատմունք տեև Մատենադարան, ժես. Է...):

մղվել պատրիարքական արքեպիսկոպոստի Կաթողիկոսին: Պատահական չէ, որ երբևէն աշխարհական մեծահարուստ ամիրաները պատրիարք չէին ընտրում ու իրենք էին համարվում արքուսկալ և օգտվում էին պատրիարքին տրվող բոլոր իրավունքներից: Բնականաբար սուրբանական կառավարությունը շահագրգռված էր, որպեսզի հաճախակի փոխվեին պատրիարքները: Յուրաքանչյուր մասն ղեկավարում կառավարությունը որոշակի գումար էր գանձում: 1600 թվականից մինչև Հովհաննես Կոլոտի պատրիարք դառնալը (1715 թ.), 115 տարվա ընթացքում Պատրիարքական Աթոս են բարձրացել 55 ղեկներ՝ զրեթե 60-70 անգամ, միջին հաշվով հազիվ 2-3 տարի պատրիարք մնալով: Ավելին, նույն ամենը կարողացել է մի քանի անգամ զբաղեցնել պատրիարքական արքեպիսկոպոստը: Այսպես օրինակ՝ Կարապետ Կեսարացին՝ 5, Կամիթ Արևելցին՝ 4, Հովհաննես Խոյլը՝ 3 և այլն²⁰:

Պատրիարքարանը որպեսզի սուրբանական զանձարանին մոտեր հարկերն ու նվերները, ստիպված էր իր հեթին տարբեր հարկեր հավաքել բուրձահարստակ հայերից: Այսպես օրինակ՝ յուրաքանչյուր հոգևոր առաջնորդ հօգուտ պատրիարքարանի՝ վճարում էր 600 դուռուշ, Անկադայից՝ 200, մույնքան թուրքալից, Գիարքեքիից, Ռոֆայից, Սեբաստիայից, Տրասպոլոսից, Գյումուշխաննից և այլն²¹:

Այնուամենայնիվ, չնայած բոլոր հետապնդումներին՝ ու մեծ տուրքերին, պատրիարքարանը կարողացավ խոշոր դեր խաղալ արևմտահայերի քաղաքական ու մշակութային կյանքում, հաճախ հանդես գալով որպես հայերի միակ պաշտպանն ընդդեմ սուլթանական տերության կողմից հետևողականորեն շարունակվող կամայականությունների ու բռնությունների: Կ Պոլսի հայ պատրիարքարանի գոյությունը վկայում էր ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև ողջ կայսրությունում հայ համայնքի ազդեցության մասին: Դրան մեծապես նպաստում էր հայ համայնքի տնտեսապես ակտիվացումը հայերի գործունեությունը որպես առևտրականներ, արհեստավորներ, բանկիրներ:

Հայասնի է, որ 17-րդ դարից թուրքիայի արտաքին և ներքին առևտուրը գտնվում էր երկնակաճում հայերի և հույների ձեռքում: «Հայերը, գրում է Մուրադյան Գ Օսմանը, շատ հաճախ են իրենց

²⁰ Սյրուս, էջ 55:

²¹ Իզմիրյան Գ, Աշխարհագրություն, հ.5, էջ . 117:

նվիրում առևտրին: Հենց նրանք և ոչ թե մահմեդեկաններն են հանդիսանում հարուստ քաղաքացիների կազմակերպիչները: Ամեն տարի հայերն ուղևորվում են Ասիայի տարբեր շրջանները, որպեսզի տարածեն այնտեղ աշխարհի չորս կողմերի՝ ապրանքները²²: Հայերն իրենց առևտուրն իրականացնում էին չափազանց ծանր պայմաններում, բանի որ «Թուրքիան լեցուն էր ավազակներով, որոնք մեծ խնդրերով բաժատելով ճանապարհներին՝ սպասում էին վաճառականներին: Երբ նրանք հանդիպում էին հարուստ վաճառականների, ապա քաղանում էին նրանց ու շատ հաճախ՝ սպանում», - վկայում է ժ.Տավերնիեն²³: Դեռևս 18-րդ դարում հայ վաճառականների ճավեղը խարխոխ էին գցում մի կողմից Եվրոպայի ափերին, իսկ մյուս կողմից՝ հասնում էին մինչև Հնդկաստան: Դ. Ինժինյանը գրում է, որ Եվրոպայում ձեռք բերված հիմնական ապրանքները դրանք Ռուսաստանի մոտոթիներն ու մուշտակներն էին, որոնք տարեկան հեկյալակյան շահ էին ապահովում: Դրանց փոխարեն վաճառականները տալիս էին ոչ միայն իրենց ապրանքը, այլև փոխում մարզաբաժնի հետ: Անգլիայից ու Գերմանիայից գնում էին մահուդ, մետաղե իրեր, արհեստագործական առարկաներ: Ֆրանսիայից հայազգի պատմաբան, դիվանագետ Մուրաջա ԴՕհարնի վկայությամբ համաշխարհային պատերազմից առաջ, Ֆրանսիայի հետ նրանց առևտուրը գերազանցում էր մյուս երկրների հետ առևտրին, որտեղից բերում էին մահուդ, ոսկի, արծաթ, ոսկեթել ու արծաթեթելեր հազուստեղեն կարելու համար, ժապավեններ ու նուրբ գործվածքներ, իրեր երկաթից և այլն...²⁴

Օտար երկրների հետ առևտուրը լույս տեսնական բնույթ չէր կրում: Գործի բերումով վաճառականներին անհրաժեշտ օտար լեզուների իմացությունը, բնական խելքը և փորձը անկասկած էական դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական կացութաների ու եվրոպական մտածելակերպի ներթափանցման գործում: Նրանք ժամանակի առաջադեմ գաղափարների կրողներն են հանդիսացել և մատչելի են դարձրել հարեան երկրների արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության ու մշակույթի առաջընթացի ներթափանցումը:

²² D' Orléans M. *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris 1790, V.4, p. 204

²³ Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. 4, էջ 291.

²⁴ Դավթյան Դ., *Աշխարհագրություն*, Է. 5, էջ 5.

Այս ամենը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ հետամնաց Օսմանյան կայսրության կյանքի վրա: Թուրք պետության մեջ հայերի ծառայություններին է նվիրված բուրք ուսումնասիրողի աշխատությունը²⁵:

Երև առևտուրը, դիվանագիտական ծառայությունը որոշ հայերի մեծաշնորհն էր, ապա մնացած հայերի մեծ մասը արհեստներով էին զբաղվում: Մա պատահական հանգամանք չի, քանի որ ինչպես նշում է բուլղար գիտնական Ն.Թոդոբովը, մինչև 18-րդ դարի վերջը «տիրապետող ժողովուրդը գտնվում էր արտադրող ուժերի ընդհանուր զարգացման շրջանակներից դուրս և այս հանգամանքն իր դրոշմն է բռնել Օսմանյան կայսրության ողջ սոցիալ-քաղաքական կյանքի վրա»²⁶: Հայերը կարևոր տեղ էին զբաղեցնում արհեստների ու առևտրի մեջ: Նրանք մահուդագործներ էին, մետաքսագործներ, ոսկերիչներ, շղարչագործներ, դաջեգործներ, բրդագործներ, մամուլ-ֆակտուրայի մանր վաճառականներ, գուլպաշագործներ, ծամագործներ, դերձակներ, մորթեգործներ, դարբիններ և այլն, - գրում է պոլսահայ բանասեր Հարություն Մրմրյանը²⁷: Թուրքաճյուր արհեստներկայանում էր իր արհեստանոցով՝ Էսմաֆով: Միայն Կ.Պոլսում գործում էին 65 Էսմաֆներ: Այս արհեստներին պետք է ավելացնել նաև նրանց, ովքեր զբաղված էին շուկաներում, խաներում: Այն է՝ հացբոլիսները, գինեգործները, փորագրիչները, քարանագործները, ջուլիակները, որոնք բուրդ, մետաքս ու գործվածք էին մշակում, գլխարկագործները, փականագործները, ձևարարները: Հարկ է քվարկել նաև գրավաճառներին, գրագիրներին, վարսալիրներին, բաղնեպաններին, դեղագործներին, բժիշկներին, խոհարարներին, հնավաճառներին, կոշկակարներին, ներկարարներին, արդուկողներին, պանդոկատերերին, կյայեկողներին, բրուսներին, ոսկեկարող դերձակներին և այլոց²⁸: 19-րդ դարից արհեստակցական միություններն ավելի ակտիվորեն լծվեցին ազգային ինքնավարության գործերին:

²⁵ Çelik Y.G. Türk Devleti Hattatında Ermeniler 1453-1953, İstanbul, 1953, s. 135-145.

²⁶ Тоодоров Н. Балканский город XV-XIX веков. М., 1976, с. 410.

²⁷ Մրմրյան Հ. Թուրքաճյուրը ինք փանատականոցից և փանատակաները. Կ.Պոլս, 1910, էջ 17.

²⁸ Պեթրոս Կառվկանյի. Ժամանակագրություն, էջ 337-338 և էջ 554-555 (սեպտեմբերյան «Ա.Ա. - Մանր ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ. Եր. հ. 2, 1956), ինչպես նաև Մատենադարան, ձեռ. հ. 10069, էջ 61ա: Տես նաև՝ Արքայական «Ա.Ա.», Աղեկաները Հայաստանում, Եր, 1956, էջ 252:

Օսմանյան կայսրությունում, մասնավորապես Կ.Պոլսում մեծ հեղինակություն էին վայելում ամիրայական տոհմերը²⁹, որոնք խոշոր դեր են խաղացել երկրի տնտեսական կյանքում: Դա Տյուզլանների, Յուսուֆյանների, Տատյանների, Նորատունկյանների, Սերվերյանների, Շեզրախյանների, Խորասանճյանների, Միրհանյանների, Փիշմիչյանների, Արփիաղյանների, Չոպանյանների, Գերազյանների, Պալյանների և այլ ամիրայական տոհմերն էին³⁰: Երկար տարիներ ամիրաների ձեռքում էին կենտրոնացած պալատական փողեղանոցը ու փառօրարանը, զինապալատը: Շեզրախյան Ալրաիշ ամիրան երկար տարիներ գլխավորել է Կ.Պոլսի մաքսատունը, որի ղեկավարության տակ մավահանգստում աշխատել են 20 000 հայեր՝ հիմնականում գաղթականներից եկած: Շեզրախյան ամիրայի շրջանից մեզ են հասել մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող «Մաքսատան սակագների մասին» երկու արժեքավոր հայատառ թղթերն են ձեռագրեր³¹: Նպատակ չուներևալով ուսումնասիրել հայ ամիրայական տների դերը, այնուամենայնիվ հարկ է մշել, որ նրանք իրենցից ներկայացնում էին Օսմանյան կայսրությունում նոր սաղմնավորվող բուրժուազիան: Առցիմանյան կայսրությունում նոր սաղմնավորվող բուրժուազիան է ինչպե՛ս առաջադիմական գործունեության առումով այն արտահայտվել է ինչպե՛ս առաջադիմական, այնպես էլ որոշ քանգասական տեսանկյունից: Կ.Պոլիսը հայերի համար եղել է նաև այն քաղաքը, ուր ձգտում էին հազարավոր պանդուխտներ Արևմյան Հայաստանի գավառներից, հուսալով ապրուստի միջոցներ հայիայթել, խոստովել ջարդերից: 18-րդ դարում այս աղքատ, սովյալ պանդուխտների քիվը հասավ 100 հազարի: Նրանք Ստամբուլ էին գալիս իրենց սովորություններով ու ավանդույթներով, իրենց բարբառներով, բանահյուսությամբ, տարրեր

²⁹ Ամիրա (արաբական ամիր բառից) - մասն տնտեսական պարտուն պաշտոնավարող քրմակերպ, գանձակալներ, պալատական ակրիվներ ու ժամանցըծեր, ճարտարապետներ, կազմիչներ և այլն՝ հայերեն տրվել շատ բարձր կոչում:

³⁰ Ջուրթարևան Վ. Հուշերնամ. Է.1, Կ.Պոլիս, 1910: Նույն հեղինակի՝ «Ճիշտակապան, Եսափի, 1939, իջպես նաև՝ Ազոտնամ Թ. Սիբ և ակնգիր, Կ.Պոլիս, 1943: Տես նաև՝ Մոնեմլիեան Գ. Ազգայնությունն սովորական զարմի Տյուզլանց, «Վրոննա», - Հանդես ամսօրյա-Մոնեմլիեան Գ. Ազգայնությունն սովորական զարմի Տյուզլանց, «Վրոննա», - Հանդես ամսօրյա-1890, էջ 209-216, 210-214. Panakciyan K. Nonsaknyan Ailist. "Tarih ve Toplum" 1988, N.49, 40-42; Panakciyan K. Kayserili Hasis Minan Obazesi Amis Serverinin "Tarih ve Toplum" 1987, N.66, 1-23-29:

³¹ Օրուկան - Հ. Հանդեսագրերի արխիվային ցուցակագրում, հ.1, նրբատպում, 1945, էջ 176: Տես նաև՝ Մառնեպալյան, ձև. հ. 8015, 8018:

ճայրաքաղաքի հայ համայնքից: Արևմտահայ իրականությունում սկսել էին խորանալ դասակարգային հակասությունները: Ամիրա-յական իշխանությունը գլխավորում էր ազգային-հասարակական կյանքը, իսկ նրանց ղեկավարության տակ աշխատող պանդուխտ-ները չէին կարող հավակնել անգամ ազգային գործերի մասնակցու-թյանը: Օգտվելով որոշակի ազդեցությունից, ամիրաները մրցում էին միմյանց հետ ոչ միայն տնտեսական, այլև մշակութային գործունեու-թյան ասպարեզում³²: Արտիիշյալ երևույթները մասսոտեյին, որ 17-րդ դարի սկզբից արդեն Կ.Պոլսից դառնա հայ մշակութային կենտրոն-ներից մեկը: Պոլսահայերի մշակութային կյանքի զարգացումը հիմնականում պայմանավորված էր դպրոցների, գրահրատարակչու-թյան, մանրանկարչության, ճարտարապետության և իհարկե գրա-կանության զարգացմամբ:

Առաջին դպրոցների Ստամբուլում ստեղծվել էին 17-րդ դարում, սակայն երկար չէին գործել: Առաջին ամենօրյա դպրոցը, որ 100 դպրոցականներ էին սովորում հիմնվել է Կ.Պոլսի Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի կողմից 1719 թվականին Սկյուտարում: Դպրոցում դասավանդում էր ինքը պատրիարքը, մշակութային գործիչ, բանաս-տեղծ Պաղտասար Կալիրը, բարգմանիչ Կոկաս Խարբերդցին, Գաս-պար Կալիր Սերաստացին և ուրիշներ: Այս դպրոցում են կրվել բազմաթիվ հոգևոր ու մշակութային գործիչներ, այդ թվում նաև Հակոբ Կալյան պատրիարքը:

Հովհաննես Կոլոտը (1678-1741) համարվում է Կոստանդնուպոլսի գրական դպրոցի հիմնադիրը, որի շնորհիվ 18-19-րդ դարերում հայ գրականությունն ամսահաման հարստացավ: Հոգևոր դաստիարակու-թյանը զուգահեռ աշակերտները բազմակողմանի կրթություն էին ստանում և փորձում իրենց ուժերը պոեզիայում, արձակում, գրադվում էին երաժշտությանը: Հայտնի մանկավարժ-պատրիարքը հիմնադրեց

32. Ամիրաները բացում էին եզրուսական տնայ աշխարհի դպրոցներ՝ անգար, ժամանակակից Թուրքիայում ու գործերի հարևան մասնատեղում գիտական կարիներ-լորտը-ստեղծելով: Այս դպրոցներում սովորում էին եվրոպական լեզուներ: Բացվում էին օրհորաց գործարաններ և մասնագիտական դպրոցներ: Մինչև 19-րդ դարը կեսերը 151 հայրական դպրոցներում սովորում էին 2 000-ից ավել երեխաներ: Ունեցող ընտանիքների երեխաները սովորումս կրթություն էին ստանում ամառ կամ մասնակից դպրոցներում, եզրուսայում: Ամիրաները բացում էին հիմնականում տնայ, որ աշխատում էին եզրուսական կոնստանդնուպոլսում: Մանկավարժությունը ստացած հայ չմիջկները Հասարակության կարտա իտերը մասնակցությունը ստացած հայ չմիջկները Հասարակության կարտա իտերը իտերաբոնական միջոցներ էին կազմում, հիմնում տարրակներ, ֆրանսուսայում կր-ասարակությունը ու բանտրական մեթոդայություններ, բացում դպրոցներ, Ներանցներ և այլն:

Կ. Պոլսում առաջին մատենադարանը³³: 1741 թվականին Հակոբ
 Նալչյանը (1706-1764) համաձայն իր ուսուցչի Հովհաննես Կոլոտի
 կտակի, նրա մահվանից հետո դարձավ Կ. Պոլսո հայ պատրիարք³⁴:
 Նույն տարին նա Սկյուտարից դպրոցը տեղափոխում է Գունգալիու,
 որը հայանի է դառնում որպես Մայր դպրատուն: 18-րդ դարի վերջին
 մեծ եղիմալություն էր վայելում Հակոբ Մծբնա հայրապետի դպրոցը,
 ուր իրենց կրթությունն են ստացել հայ մշակույթի մի շարք հայտնի
 գործիչներ: Նույն այդ շրջանում Զաքարիա Կաղզվանցի սրբադասը
 (Կ. Պոլսի պատրիարք է եղել 1773-1781 թթ) քաների շնորհիվ մայրա-
 քաղաքում բացվել են առաջին թաղային, ծխական վարժարանները:
 Առաջին հայկական տպարանը Կ. Պոլսում հիմնվել է Աբգար
 Յովսաբեցու (Յվդոկացի) կողմից 1567 թվականին: Հրատարակչական
 գործունեությունը սկսելով դեռևս 1565 թվականին «Լենտիկում, նա
 1567 թ. հրատարակում է «Փոքր քերականութիւն կամ այբրենարան»,
 «Պարզատունագր», «Ժամագիրք» և «Պատարագամատուց» (միա-
 սին, 1568թ.), «Մաշտոց» (1569թ.) և այլն: Հետագայում, ավելի քան մեկ
 հարյուրամյակ անց, երևնիա Չելեպի Քյոնուրճյանը (1637-1695) 1677
 թվականին հիմնում է տպարան, հրատարակում երկու գիրք: Ավելի
 ուշ ընդհուպ մինչև 17-րդ դարի վերջը Կ. Պոլսում գրքեր չեն
 երատարակվել: 1698 թ. երտարակչական տպարանում հայտնվում են
 Գրիգոր Մարզվանցին (Մերջանգաղե Գրիգոր դպիր Մարզվանցի,
 1735) և Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին (1670-1747): Առաջինը
 տիրապետել է տասեր ծուլելու, տպելու գործին, երևնիա Չելեպի
 Քյոնուրճյանի կաղապարներն օգտագործելով պատրաստել է մոտ
 կաղապարներ, 1694-ին հիմնել տպարան, որն իր գոյության 40
 տարիների ընթացքում հրատարակել է 11 գիրք: Աստվածատուր
 Դպիր Կոստանդնուպոլսեցին 1698-ին առանձնամատուց Գրիգոր
 Մարզվանցուց, հիմնադրել է իր տպարանը, որը կես դարյա ժամա-
 ցակում հրատարակել է մոտ 43 գրքեր: Հետագայում նրա գործը
 շարունակել է որդին Հովհաննեսը, մինչև 1776 թվականը: 18-րդ դարի

33 Արտ. Գալարյան (բաղնախ Մատրիմոն) Եզզալի մատենադարանը

34 Հակոբ Նալչյանն առաջին անգամ Կ. Պոլսի պատրիարք է եղել 1741-1740 թվականներին:

1749-1752 թվականներին ընտրվել է երեսուներե պատրիարք «Կրթապետարք Կ. Պոլսի, 1752»
 երկուրդ անգամ դարձել է պատրիարք և կատարել մեկ իր մանր 1764 թվականը (տես
 Գ. Թախադյան, Չելեպ Նալչյան Պատրիարք 1706-1764 վեամեր, գրքերը և սպակետներ,
 Ծանոթ, 1981):

սկզբին Մխիթար Սեբաստացին՝ Վենետիկի Մխիթարյան կաթոլիկ միաբանության հիմնադիրը, հրատարակել է մի շարք գրքեր: 19-րդ դարի սկզբին Կ.Պոլսի հայ տպարանների թիվը հասնում է 25-ի:

Տպագրական գործի զարգացման մեջ մեծ ավանդ են ունեցել Կ.Պոլստ պատրիարքներ Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին, Հակոբ Կալյանը, Չարաբիա Կաղզվանցի Փոքուզյանը (1719-1799), հայտնի գրող, մանկավարժ և հրատարակիչ Պաղտասար Դպիրը (1683-1768) և ուրիշներ³⁵:

Առանձնապես կարևոր է եղել Արապյան ընտանիքի ավանդը: Պողոս Արապյան Ապուլեիցին (1742-1835) շարունակելով տպագրիչ հոր՝ Հովհաննես Աստվածատրյանի գործը, մոտ 70 տարի զբաղվել է դրամով, եղել պալատական տպարանի ղեկավարը: Բացի հայկական նոր տառերից, թուրքական տպագրական մայր տառեր է ստեղծել: Վրաց Հերակլ երկրորդ թագավորի 1770թ. հրավերով Թիֆլիսում ձուլել է վրացական տառեր, հիմնել տպարան: Բարձր գնահատության է արժանացել սուրան Մահմուդի կողմից, ստացել «Մամուլ» նշանը³⁶:

Չնայած այն էանգամանքին, որ 16-րդ դարի երկրորդ կեսին հանդես է գալիս տպագիր գիրքը, այնուամենայնիվ իր գոյությունն է շարունակում գրչության արվեստը, մանրանկարչությունը: Այն պայմանավորված էր պոլսահայ գրականության բուռն զարգացմամբ 17-րդ դարում: Թեև այդ շրջանում հիմնականում Ավետարաններ են ընդօրինակվել, այնուամենայնիվ դրանք որպես արվեստի գործեր մեծ արժեք են ներկայացնում:

16-17-րդ դարերում Կ.Պոլսում ստեղծագործում էին բազմաթիվ մանրանկարիչներ: Մանրանկարչության պոլսահայ դպրոցը տարրերվում էր իր գույների հյուսիսեղբայրանք, ցեարի նորագեղությանը, իսկ ձեռագրերը գրավում էին հիմնականում նուրբ, գեղեցիկ բոլորագրով: Պոլսահայ մանրանկարչության կարևոր դեմքերից էր 17-րդ դարի առաջին կեսի բանաստեղծ, գրիչ և նկարիչ Հակոբ Ակնեցին: Հրաշալիորեն իմանալով Կլիվլյան ու Դրիմի մանրանկարչական դպրոցները, միաժամանակ օգտագործելով եվրոպական արվեստի օրինակները, Ակնեցին ստեղծել է մանրանկարների մի ինքնատիպ շարք,

³⁵ Հրատարակչի գործունեության կարգադրմանը առաջին գլխի 3-րդ մասում, 199 սկիզբում է նախատես բուրժուական տպագրության մեթոդագիտությունը:

³⁶ Տպագրության նորոգել է եվրոպական պատանք Թարզիզ -Տիպ ու տառաշնչատարություն (Կ.Պոլս, 1922):

Նրինձիա Չելեպի Քյոնուրճյանը (1637-1695), Հովհաննես Կոլոտը (1678-1741), Հակոբ Նալբանդ (1706-1764), Գևորգ Մխչյանին (1681-1758), Պաղտատար Դպիրը (1683-1768) և ուրիշներ:

Այս գործիչների կողմից հիմնադրված պոստահայ գրական դպրոցը դարձավ հիմք 19-րդ դարի նրկրոդը կեսին հայ լուսավորական շարժման համար: Համարյա բոլոր հեղինակները ուղղակի կապ են ունեցել հայաստան բուրժուարյան գրականության և գրահրատարակչության հետ: Ուստի և հարկ է ներկայացնել մրանց հասարակական-քաղաքական գործունեությունն ու ժառանգությունը կապված հայաստան բուրժուարյան տպագրական գործի հետ:

Պաղտատար Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ: Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ: Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ:

Վահրամյանը և Դպիրը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ: Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ:

Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ: Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ:

Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ: Դպիրը և Վահրամյանը լուսավորչական գործունեությանը նվիրված լինելով, իրենց գրական գործունեությունը կապում էին հայաստանի լուսավորչական գործունեության հետ:

Գլուխ Բ

Հայատառ բուրբերեն ձեռագիր գիրքը (14-19դդ)

Ճակատագրի քերուով հայկական ձեռագրերը ցրված են աշխարհով մեկ: Մատենադարանների և մասնավոր հավաքածուների մեզ հայտնի ձեռագրացուցակներում հայատառ բուրբերեն ձեռագրերը մեզ հայտնի են կազմում: Մեզ հետաքրքրող ձեռագրերի գերակշռող մասը գտնվում է Երևանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում: Այն իրենից ներկայացնում է բանաշյուսական, պատմագրական, գաղաղվեստական, կրոնարարոյախոսական, ստեղծարարական, եկեղեցական, բնական գիտություններին վերաբերող ձեռագրական հարուստ ժառանգություն և ընդգրկում է 600 անյա մի ժամանակաշրջան: Այս ձեռագրերը գրի են առնվել կամ ընդօրինակվել Կ.Պոլսում, Տիգրանակերտում, Կոստաց անապատում, Քայազետի թեր-դում, Ադրիանապոլսում, Եվդոկիայում, Կարինում, Մերասիայում, Վանում, Անկյուրայում, Ջեյբունում, Պրուսայում, Կյունուշխանեում, Պետերբուրգում, Էջմիածնում, Աստրախանում, Դրինում, Կազկաթա-յում և այլուր:

Քազմադարյան մշակույթ ունեցող հայ ժողովրդի մտքի, իմաստոթյան, փորձի, տրախտթյան, սրամտթյան, վշտի ու տառապանքների, երազների ու ցանկությունների արտահայտությունները Օսմանյան կայսրության քրքախոս գավառներում հնչել են բուրբերեն և գրի են առնվել հայատառ բուրբերենով: Ուստի զարմանալի չէ, որ մեզ չեն են հասել որոշ գավառների բանաշյուսության և ոչ մի հայերեն մուշ: Այս հանգամանքն այսօր այնքան հստորեն օգտագործում են բուրբ գիտնականները, ի թիվս այլ երևույթների՝ հայ բանաշյուսության շատ նմուշներ ներկայացնելով որպես իրենց սեփականությունը: Թուրքերեն լեզվով լինելու ցավագին այս հանգամանքը, այնուամենայնիվ նպաստել է, որպեսզի ավելի արագ ու դյուրին տարածվեն այս

ստեղծագործությունները Օսմանյան միապետության բազմազգ ժողովուրդների շրջանում, ազդեցն ստեղծագործական մտքի վրա, նաև ազդվեց նրանցից:

Աշուղական գրականությանը, բանասիրությանն են վերաբերում հայատառ բուրքերեն ձեռագրերի գերակշռող մասը:

Հայ աշուղական, գուսանական արվեստի արմատները դարերի խորքից են գալիս, երբ դեռ չէր էլ կազմավորվել բուրքական պետությունը: Վաղ և միջնադարյան հայ գուսանական, աշուղական գրականության ուսումնասիրությանն են նվիրվել գիտական բազմաթիվ հիաստարակություններ, ամբողջիաներ, որոնք թույլ են տալիս նեոսեկուլո մեզ հետաքրքրող այս գրականության զարգացման ընթացքի, համադրելու և միշտ ըմբռնելու հայատառ բուրքերեն տաղերն իրենց տարբերակներով: Քանասեր Գ. Լևոնյանը հաշվում է ավելի քան 400 աշուղներ, որոնք 17-19 դարերում ստեղծագործել են միաժամանակ հայերեն և հայատառ բուրքերեն լեզուներով⁴⁰:

Գիտական գրականության մեջ ընդունված է եղել զանազանիչ աշուղների երկու տիպ: Առաջինները՝ համապատասխան են հորինել ու կատարել իրենց երգերը որևէ գործիքի նվագակցությամբ և կոչվել են «մեյտան շուարաջ»: Երկրորդները՝ որոնք նախապես գրավոր ունեցել կամ պատրաստել են իրենց տաղերը՝ «քաղեմ շուարաջ» են կոչվել⁴¹: Այնուամենայնիվ դժվար է զանազանիչ այս աշուղներին, քանզի երկրորդները՝ ևս շատ հաճախ համապատասխան էլ են կատարել:

Հաճախ, հոգևոր հայրերը գայթակղվելով աշխարհիկ, ժողովրդական քննաներով գրված տաղերով, ոչ միայն մշակել են և վերափոխել դրանք հոգևոր տաղերի, այլև իրենք էլ են ստեղծել աշխարհիկ քովանդակության երգեր՝ կրոնական նուրբ քաղի տակ, գրի առել ժողովրդի այդ գանձերը, որոնց մի մասն էլ այսօր մեզ է հասել: Ավելին՝ ընդունելով ժողովրդական երգերի ամամղույթները, գրել են ժողովրդական, խոսակցական լեզվով, որը հիմնովին տարբերվում էր եկեղեցական լեզու դարձած հին հայերենից՝ գրաբարից: Թրքախոս գավառներում

⁴⁰ Մասնաճառայնում՝ արժեքտ ավելի քան 180 ձեռագրեր պահպանված են հայատառ բուրքերեն տարբեր բանասիրության մեջները: Տե՛ս Գ. Լևոնյան, Հայ աշուղները և նրանք մեզանք, Ե., 1944, էջ 34:

⁴¹ Ավելիաման էլ Պատմություն հայկենալիս, Կաթերն, 1937, էջ 1554. Ahmed Kabaklı, Türk Edebiyatı, Ankara, 1967, s. 139/633:

հեղինակների՝ անունները գտնում ենք համապատասխան շրջանի քուրջ գրականության մասին աշխատություններում: Երկայացված որպես քուրջ աշուղներ՝ համապատասխան կենսագրություններով: Ալոյսիսին են՝ Մեմեդ Ջարաբուխի, Վասֆի Մահիր Քոչարուրքի՝⁴² աշխատությունները, որտեղ գտնում ենք մեզ: հետաքրքրող աշուղների մասին ոչ միայն գրականագիտական տեղեկություններ, այլև, նրանց նկարները բուրբակամ հատատներով: Հայկական ծնուագրերում ամբարձված հայաստան քուրջերին աշուղական տաղերի գիտական, քննական հրատարակությունները ոչ միայն ճշտումներ կնոցեն նրանց հեղինակների ազգային պատկանելության հարցում, այլև որոշ վերագնահատումների կոդեն: Պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ աշուղների մեծ մասը կրել են պարսկական անուններ: Երկրորդ՝ նույն անունը կարող էին կրել մի քանի աշուղներ, և երրորդ՝ որ նույն աշուղը կարող էր ունենալ մի քանի անուններ: Այսպես օրինակ, 19-րդ դարի աշուղ Ջարուրին մրցույթներում հաղթելով, ի քիվս ալ աշուղների, մասն հայտնի Թիւճճարիին, ստացել է Քեչիչօղլի մականունը, որը փոխել է Ջարուրիի: Կ. Պոլսում մտերմանալով մի քուրջ բեյի հետ՝ ներկայացվում է Սուլթան Մեհմեդ Բ-ին, որին համապատասխան ծոնում է մի տաղ: Առատ պարզևի հետ մրասին սուլթանից ստանում է նոր մականուն՝ Շափգի՝⁴³

Հայաստան քուրջերին աշուղական զրահանությունն ուսումնասիրել են օտարազգի հետազոտողներից զերմանացի Նյանավոր արևելագետներ Էննո Լիստմանը՝⁴⁴, Օտտո Հայխը՝⁴⁵ և ուրիշներ: Թուրք հայտնի գիտնական Ֆուադ Զյուրուլուն իր աշխատություններում անդրադարձել է երեք հայ աշուղների, որոնք գրել են հայաստան քուրջերին: Ղրանք են՝ Մեափի Էրմեմին, Սարգիս Չեքին (Սուլթան), Միրզախանը: Ֆ. Զյուրուլուն դրվատանքով է հիշատակում 18-րդ դարի մի այլ

⁴² Yusuf Maki Kocakirk. Türk Edebiyat Tarih. Ankara, 1970, s.426, 474,498,584.

⁴³ Արաքոսեան Է. Պատմություն հայ Սուլթանի, Կահիրե, 1937, էջ 1356.

Ըստ նրա ունեցի քուրջական հետազոտություն 6-րդ օրագրով հանկեր. «Քուրջերն ինչ և գրականություն» հանդրաշարին, որ ներկայացվում են մեզ հետաքրքրող հայազգի աշուղների լատինաստան քուրջերին վերաբերյալ տաղերի մանրագրով հանդերձ.

⁴⁴ Enno Littman. Das Malespiel, Sitzungsberichte der Heidelberger Academie der Wissenschaften, Ed. Hist., Kl. 1910, idem. Ein Türkisches Stereotipgedicht über die Ehe, "Bildleini Evil ile Bekjeryn Össazi" /dans "A volume of Oriental Studies presented to "Professor Edwin G.Boerns", pp. 269-284.

⁴⁵ Spies Otto. Examen und Zeydhan. "Ein Heikischer Volkswortan aus Kleinasien nach einem antwortsch- Türkischer Druck Antiochepos, t. XX, 1925.

աշուղի, ոմն Վարդանի, որն ամհամնմատ ավելի տաղանդավոր է եղել, բան վերջ հիշատակածները⁴⁶։ Իզգիք Ուվին, Ամենդ Ռափիը բվում են Մտամբուլի բազմաթիվ հայ աշուղների, որոնք միաժամանակ թուրքերեն են ստեղծագործել։ Յուսուֆ Նաթիի մի մամակից իմանում ենք 16-րդ դարի երկու հայ աշուղների մասին Վարդան և Մեջնուն⁴⁷։

Անա 18-19-րդ դարերում ստեղծագործած մի քանի անուններ վերցված հայաստան թուրքերեն տաղարաններից. Պահարի, Մետաի, Մեվզունի, Ակեահի, Մեքշուֆի, Ջահիֆի, ճեհտի, Շուխի, Էոմը, Շագի, Մանգիթի, Ապխտի, Ֆասլը, Նեպաստի, Հաշիմը, Գարունի, Մալզունի, Մեմարի, Կեվիեթի, Սարհոշ օղլու, Մեծունի, Տեթի, Իրֆանի, Բազլիս, Նեվնի, Լիճճեյի, Նեֆիմի, Նիխտի, Վեհաի, Նրառայի, Բազլիս, Նեվնի, Լիճճեյի, Նեֆիմի, Նիխտի, Վեհաի, Նրառայի, Նազիր⁴⁸, Աբրահամ, Կարաջ օղլան, Դալլաթ Մարադ, Տօնի, Միսկին, Քուրթի, Պեարթի օղլի, Օվչի Նավասի, Մամադ, Դամբադ օղլի, Քեշիշ, Ալավերդի, Մահմուդ, Հարություն Սալամստեցի և այլն⁴⁹։ Հայաստան թուրքերեն տաղերը մեր օրերում ևս շարունակում են հետաքրքրել ուսումնասիրողներին⁵⁰։

Մասնագետները հայտնաբերում են նախնական փուլից բնակավայրերում կիրառվող տեղական լեզուները, որոնք հայտնաբերվում են հայտնաբերվող հնավայրերում և այլն։

⁴⁶ Faad Köprülü, Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı İle İlişkileri Tevrici, Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Ankara, 1966, s. 239-269.

⁴⁷ Ամիլյան ի. Հայ մշակույթի պատմության մեթոդական հարցի շարքը, Երևան, «Արմենիական գրականություն» ամսագիր, 1972, հ. 3.

⁴⁸ Մասնագետներ, ճ.Ո. 6638

⁴⁹ Մասնագետներ, ճ.Ո. 9003

⁵⁰ Երևանի եղիշ Շարենցի անվան գրականության ու արվեստի բանգրասում արևելյան տեղական մշակութային միջոց Ազատյանի արվեստի պատկեր են մեծ թվով հայաստան թուրքերեն ստեղծված լեզուները, որոնք հայտնաբերվում են հայտնաբերվող հնավայրերում և այլն։

Մեր կողմից «Արևելյան արքայազնություն»-ի մեծ մասնագետները հայտնաբերվում են հայտնաբերվող հնավայրերում և այլն։

Աշուղները (հիմնականում սազի ուղեկցությամբ) շրջել են Օսմանյան բազմազգ կայսրությունով, երգել, խաղացել, կատարել են և իրենց և թե՛ ուրիշների ստեղծագործությունները: Եվ քանի որ բուրբերենը հասկանալի էր բոլոր ազգերի համար, բնական է, որ լինելով անզամ հայախոս զավառների ծնունդ՝ աշուղները կատարել են հիմնականում բուրբերեն⁵¹:

Հայաստան բուրբերեն տաղարանների ամենագեղեցիկ մուշները սիրո տաղերն են, հավաստող դարերից եկած ամենախտր փիլիսոփայությունն այն մասին, որ զգացմունքներից ամենագեղեցիկը վեր է հասարակական, սոցիալական, դասակարգային, ազգային ու կրոնական բոլոր պատկանելություններից ու մայասպաշարումներից՝ թեև այն ընդվզում է բազմադարյան սովորույթների ու ավանդույթների դեմ:

Տաղերում նկատել ենք կառուցվածքային հետևյալ տարբերակները.

- մեկ տողը հայերեն է, մյուսը՝ հայաստալ բուրբերեն (երբեմն արարախառը)

- տողերից մեկը մյուսի թարգմանությունն է կամ միմյանց շարունակում են առանց թարգմանության: Հայերեն երկտողին, քառատողին հաջորդում է հայաստալ բուրբերեն երկտողը կամ քառատողը՝ նույն սկզբունքով:

Նույնիսկ հայերեն տաղերում, հայրեններում տեքստը երբեմն ընդմիջվում է հայաստալ բուրբերեն քառերով, մտքերով, առանձին քառյակներով, որոնք բովանդակային շարունակություն են կազմում և կամ մայխոյի թարգմանությունն են պարզապես:

Մեծ թիվ են կազմում այն տաղերը, որոնց հեղինակները, ստեղծման ժամանակը անհայտ են և որոնց հրատարակությունը մի քանի սովոր հատորներ կարող է կազմել: Դրանց մեծ մասը գեղարվեստական որոշակի արժեք են ներկայացնում: Մեզ են հասել Հովհաննես

⁵¹ Հայ աշուղների ստեղծագործության տարածման, մասնց ունեյած մեծ ծաղկմանը հարմար է նպաստակցել նաև կապույտ կայսրության ժողովուրդների կրթությունը և քաղաքական մշակույթը: Այս մշակույթներն անցել են որսին ստեղծություններ և կազմակերպվել են հիմնականում հանրապետ ստիպների ժամանակ: Բնականաբար մշակույթների ոչ բոլոր մասնակիցները են շնորհալի կամ առգանդակող եղել: Ամանց կատարել են մայխական ստեղծագործություններ, ոմանք նախգծարել են կատարել ժողովրդական և կամ մյուս պատկերը երգելու: Երկու դեպքում էլ մշակույթը որոշա են եղել ընդունված կանոնների շքանակներ: Ի դեմս: մասնց մանք գրքո մանք ժողովրդական լամանչություն հավարդների ու ընդարդների նմա, որոնք կատարելով այն տարածել են ողջ կայսրությունով մեկ: Դա փորձարդում է ժողովրդական արվեստի բոլոր ժանրերին:

երգնկացու (16դ.), Հովհաննես Թլկուրացու (15դ.), Թադևոս Կողոմիացի Թոխաբեցու (16դ.), Նսահապետ Քուչակի (15-16դդ), 1512-1544 թթ հայոց կաթողիկոս Գրիգորիս Աղբամարցու (16դ.): Նսողաշ Հովնաբանի (1661-1721), Պաղտասար Գպրի (1683-1768) և ուրիշների հայատառ քուրքերեն տաղերը: Հայ աշուղական արվեստի ժողովրդականությունն ու ճանաչումը Օսմանյան կայսրության բազմազգ ժողովուրդների շրջանում, սկսած պարզ ժողովրդից մինչև պազատ փաստեր: Եղել են դեպքեր, երբ ժողովրդի կողմից շատ սիրված հայազգի աշուղին թաղել են քուրքական գերեզմանոցում, «պատճառաբանելով», որ մահվանից առաջ աշուղն իբր թե մահմեդականություն է ընդունել:

Այսպես է պատահել 19-րդ դարի աշուղ Թալեսիի (նույն ինքը Թյուրապի Կեսարացի, նույն ինքը Հաջի Կարապետ) հետ⁵²: Հայատառ քուրքերեն աշուղական գրականության ուսումնասիրության արդյունքում միայն հնարավոր կլինի պատկերացում կազմել զարգացման շրջանների, կրած և իր ունեցած ազդեցությունների շուրջ: Հայատառ քուրքերեն տաղարաններում տեղ են գտել քաղյակներ, գազելներ, բյքեր, որոնցից մի քանիսի հեղինակներն ամենայն հավանականությամբ հայեր չեն:

Հայատառ քուրքերենով մեզ են հասել բազմաթիվ աշխատանքային երգեր: Երգեր նվիրված ենթամոտական և քրիստոնեական տոներին (Ժաղկազարդի, քարեկենդանի, վարդավառի, համբարձման տոների ժամանակ շուրջպարերի հետ կատարվող երգեր): Այս երգերի մի մասի վառ քառերակայնությունը թույլ է տալիս ամենայն մանրամասնությամբ վերարտադրելու որոշ ծիսակատարություններ: Այս ստույգ անչափ գունեղ են հարսանեկան երգերը, որոնք բազմաթիվ մասերից են կազմված: Յուրաքանչյուր արարողություն ուղեկցվել է համապատասխան երգերով: Ընտանեկան կյանքին վերաբերող երգերը բացի քառերական երանգներից, պարունակում են դարերի փորձն ու փիլիսոփայությունը: Դրանք մեղմ ու բնթույշ օրորոցայիններ են, տանտանաներ: Դրանք հատկապես գունեղ, երգիծական երգեր են, որոնց գլխավոր գործող անձից հարսերն ու սկեսորներն են:

Աշուղներն անբաժան ուղեկիցներն են կղել պատերազմների,

⁵²Աղադյաննա Ա. Պատմություն հայ կեսաղի, Կառնի, 1937, էջ 156:

ապստամբությունների⁵³։ Նրանք երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել են դիպերը, դեմքերը։ Այս երգերն իրենցից ներկայացնում են սպառնական, խրոխտ հոռով գրված քայլերգեր։ Շատ հաճախ, արշավանքների, մարտերի, լինդարումների մասին պատմող երգերը բուրբերեն են հնչել նույնիսկ հայախոս գավառներում, որպեսզի բուրբերը չհասկանան։ Բազմաթիվ նման երգի գրված են ընդդիմախոսությունների հիման վրա, ուր հետաքրքրությամբ երևան են գալիս պայքարող կողմերի նկարագրերը։ Հակասակորդն այս երգերում տարբեր իրադրություններում տարբեր քնավորության գծերով է հանդես գալիս. վախկոտի դիմաց՝ գոռոզ, պրոտոխախտ ու ամբարտաճան։ Զայի հետ հանդիպելիս նրանք քծնող են ու վախկոտ։ Արագորեն են նշտավել քաղաքական, երգիծական երգերը, որոնք արագ էլ մոռացության են մատնվել, քանզի նվիրված են եղել որոշակի դեպքերի, առանձին պատմական դեմքերի, իրադարձությունների։ Այս երգերը հիմնականում որոշակի ուղղության, կառուցվածքային կանոնների չեն ենթարկվել։ Ուղեկցվելով թամալուրայի⁵⁴ նվագակցությամբ, կատարվել են խնջույքների, ճամփորդությունների, ուխտագնացությունների ժամանակ։

Ժողովրդական քանակիության ամենախիթնարուխ արտահայտությունները երգերն են, որ կատարվել են տարբեր առիթներով՝ նաև տխուր ու դժբախտ։ Մեզ հասած հայատառ բուրբերեն պանդխտության երգերը կարտի երգեր են՝ լեցուն ավելի շատ հոռետևությամբ, քան թե բարի վերադարձի ու լավ վաստակի հույսով։ Այս երգերը վերաբերում են ոչ միայն պանդխտին, այլև նրան սպասող մորը, հորը, հարազատներին, հարսնագուին։ Մորմորով լեցուն այս երգերի մի մասը քնակամարադ վերանուն է անեծքի՝ ուղղված իրենց դժբախտության պատճառը հանդիսացողներին։

⁵³ Աշտուրյան երգչին տարբեր գավառներում տարբեր անվանումներ են տրվել։ Օտյունի նիցոնում ավալուծը են անվանվել աշտուրյան մարտական, նաև երգիչական երգերը։ Կարծում ենք այս անունով դերակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հնուսյու ժողովուրդի ա. Ֆուդր. (Հ. Անանյան, Ժողովրդական մտավայր Յուրիշի. Վիեննա, 1910, ճև. 25 ա, 10 էջ) նայառու բուրբերեն. և ք. - նիվիտում միակի անըր գանձուտա. (Կանի ներստանուտի մասին պատմական տեղ)։ 15 էջ նայիթեն և նայառու բուրբերեն՝ դեմ դիմաց։

⁵⁴ Թունուրի-խալիվան նույնպ. անըրով գործից, որը տարբեր էր արտա-պարզական ընդեր նուս. Ա. Լիվիչյան, Հայ մշակույթի էթնոլոգիա պարտի և քանդակավան ներկայացումները, Ե. 1928, հ. 1 էջ 152-153)։ Տեղում Փոփոպյան «Պատմություն Սուրբ Հատա գիտի» (Քննություն-1940) արդյուն ներկայացվում է նայառու բուրբերեն քաղաքական մի երգ՝ բանաստեղծության ընդեր (ըջ 233)։ Գրքում կան նայառու բուրբերեն աշխատանքային կտի երգերի նայալի օրինակներ։

Կեօզինին ըրող սեօյնսին
Միշերինէ արեշ տիւշսին
Օճարն պատարն
Էլին պաշրնա երաշարն:

Այրիդ յոյսդ մարի
Հոգիդ կրակ ընկնի
Օջախդ կործանի
Տունդ զվսիդ փսի:

Ժողովրդի դատաւարութեան, դժբախտ ու տխար օրերի երգերից են եղերերգերը, ողբերը, որոնք հիմնականում կատարվել են հանգաւորաստից և ունեցել են իրենց որոշակի, բնորոշված բովանդակային ու կառուցվածքային ձևերը⁵⁵:

Ժողովրդական բանահյուսության մյուս ժանրերին վերաբերող ստեղծագործությունները արդյունք են նաև ժողովրդի մեջ ընդունված՝ ճանաչված երկար երկերներին հավաքվելու, պատմություններ պատմելու, զբաղվելու, զվարճանալու սովորության: Մեծ քիվ են կազմում առածները, առակները, ասացվածքները⁵⁶, հեքիաթները⁵⁷, վիճակխաղերը⁵⁸, թվարանական խոսելուկները, տաղ-համելուկները և առած-համելուկները⁵⁹, ոտանավորները⁶⁰, գոչակոյրքումները⁶¹, պատմությունները՝ ընդմիջված երգերով⁶²:

Այս ստեղծագործություններում գերիշխում են յապիածու ձևերը:

Ժողովրդի կենցաղի, սովորւայրքների մի այլ կողմի սնտիստայաշտության արտահայտություններն են նաև հմայագրերը: Ընդունված են եղել վերջիններիս արարատաւ տեքստերը: Ուստի ստատիսական շէ, որ հայատաւ թուրքերին հմայագրերին անպայման կից են մրանց արաբերին ու պարսկերին տեքստերը⁶³:

Տրամաբանական սկիտի հմայրիլ այն երևոյթը, որ լոկ հայկական կամ ինքնուրույն ստեղծագործություններ կատարելով բանաստացները,

⁵⁵ Մատենադարան, ձեռ. 3906:

⁵⁶ Թովմեան Յ. Տեղակ ձեռագրաց Արմաշի կաթնի, Վանանկ, Ս.Նազար, 1962, 1962, ձեռ. 198, էջ 2ա-163բ, «Աղետագիրք» (163 տանկ) Տեղ. Մատենադարան, ձեռ. 5941, 1400, 2163, 8048:

⁵⁷ Թովմեան Յ. Տեղակ ձեռագրաց Արմաշի մանթին, ձեռ. 157: Մատենադարան 17-րդ դարի - Տեղակ ճամբ - ձեռագրութ մայրուին, խորատիկ և յորտակի ձեռնի պատմական հեքիաթի հայտատաւ թուրքերին տարբերակն է (ձեռ. 6657):

⁵⁸ Առ, ձեռ. 1675, 10264:

⁵⁹ Առ, ձեռ. 1786, 3442, 5373, 5616, 3227:

⁶⁰ Առ, ձեռ. 3830, 3998, 9112, 9404, 10097:

⁶¹ Առ, ձեռ. 10262, 5941:

⁶² Առ, 9074, 6657:

⁶³ Առ, ձեռ. 9906, 10284:

աշտուներն այդքան մեծ հարգանք, սեյ ու ժողովրդականություն դժվար թե կարողանային վայելել Օսմանյան կայսրության նման բազմազգ մի երկրում: Նրանք մեծ դեր են խաղացել նաև պետության մյուս ժողովուրդների բանահյուսության տարածման, կատարման, մշակման, նոր տարրերակներ ստեղծելու գործում:

Այդ են վկայում տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններին կից (ոմանց) պարսկերեն, հայատառ պարսկերեն, քաթարերեն, հունարեն, եբրայերեն, լատիներեն, հունգարերեն (մաճառերեն), հայատառ քրդերեն, օսմաներեն, հայատառ արաբերեն, մոլդավերեն գուգահեռ տարբերակները: Հայատառ քուրքերենով մեզ են հասել ոչ միայն այլազգի և այլալեզու աշտուների ստեղծագործությունները, այլև նրանց ժողովուրդների բանահյուսության մի շարք նմուշներ: Արևելքում տարածված սիրավեպերի առկայությունը հայատառ քուրքերեն ձևազրկերում ապացույց է այն քամի, որ դրանք մեծ սիրով պատմվել երգվել են նաև հայկական շրջանակներում ու գրի են առնվել հայատառ քուրքերենով: Ըստ Խոնայիի, Մսիի և Քյարամի, Աշուղ Ղարիբի, Քյոռ Օղլու, Խան Չոբանի, Մահիր Մյրզայի պատմություններն առատորեն ընդմիջված են նրգերով⁶⁴:

Հատկապես քուրքաշատ վայրերում հայերն ազատ չէին իրենց մայրենի լեզուն օգտագործելու: Հենց այսպիսի վայրերում են ստեղծվել հայատառ քուրքերեն չափածո հոգևոր ստեղծագործությունները, նպատակ հետազոտելով նաև պահպանելու նարդկանց մեջ հավատարմությունը սեփական ժողովրդի, հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ, զարկ տալու հավատքին և կանխելու հավատորացությունը, ուժազույժը:

Հոգևոր, կրոնաբարոյախոսական բնույթի ամենավաղ հայատառ քուրքերեն նմուշները 16-17րդ պատկանող օրհնություններ և աղբյուրներ են⁶⁵:

⁶⁴ Մառնեպարտ, ձեռ. 2842, 7318, 9005. Հնասպարտ, նույն այս սիրավեպերն առատորեն օգտագործել են հայատառ քուրքերենում ունեղել բազմաթիվ վերադասարարկություններ: Հայատառ քուրքերենով այս առաջադրություններն այսօր դարձել են նաև քուրք հետազոտողների ընկերության առարկան, տե՛ս Մարգար Քոթի (Targov KUT) հոդվածներն այս նախն

⁶⁵ Մառնեպարտ ձեռ. 362, 1644, 1679, 1856, 2274, 3506, 5613, 8469.

Հնասպարտ է հիշ, որ 15-րդ դարի ձեռագրում 90 քարայրերն քարեղի ցուցակ է ներդրում բարաբարություններով հանդերձ: Այս ցուցակ-քարայրանի հանդիսանում է հայ պատմագրության մեջ քարայրերնի հնագույն ցուցակը: Նորաջ մեջաբերում է կերպովն Քաննակեղու (1201-1271) «Պատմությունը», որ նկարագրվում են բազմաթիվ քարայրերի ու գյուղերի անկերոնց քարայր-մեղրները կողմից, ինչպես նաև նույն-քարայրական փոխմեղրությունները (տե՛ս կերպովն մեղրները կողմից, «Պատմություն Հայոց», Ե 1961, էջ 270-275, քարայրան): Հայատառ քարայրերն հիշում ձեռագրի 2412 և 3546 պատմում են կերպովն, Չարգարացի (Czarbock) իշխան Քուրայի

Քաջի առօրյա եկեղեցական ծխակառարություններին վերաբերող ձեռագրերից, հայաստա թուրքերենով պահպանվել են հոգևոց տա-
ղեր⁶⁶, կրոնաքառայխոսական պատմություններ⁶⁷, եկեղեցիների
պատմությանը վերաբերող ձեռագրեր⁶⁸, վարք սրբոց⁶⁹, խրատներ,
բարոզներ⁷⁰, հայամավորք⁷¹, ախտարք⁷², ճաշոց⁷³, եկեղեցական գրա-
բարության օրինակներ⁷⁴, ամուսնական դաշնագրերի պատճեններ⁷⁵,
անդորրագիրք և կահագիրք⁷⁶, ճառեր⁷⁷, կրոնական տաղեր⁷⁸ և այլն:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում բժշկարանները՝ օրինակ՝
խոսկերենից բարգմանված հունարա մի բժշկարան, որը 18-րդ դարի
ձեռագիր է⁷⁹ և կազմված է քննիտություն, ախտահանության, ախտո-
լուծման քաժիններից:

— անվան բանգարտի ձեռագրական ձեռնարկ («Հանդես անտրես», 1887, էջ 55-57):
Առաջին ժամագիրք է՝ առջնամայր և արդարով երկրորդ՝ աստու, մարտան, աղբը,
հիյաստակարան:

Հայաստան բարբարեի ձեռագրեր կան Ալեքանդր կայսերական մատենադարանում,
Միջբարբար միասնություն, ձեռագրեր թվում (Տես Յ. Տաչևան, Յոցակ հայերեն ձեռագրաց
կայսերական մատենադարանին և Վիեննա, Վիեննա 1891 և Յ. Տաչևան, Յոցակ հայերեն
ձեռագրաց Միջբարբար մատենադարանին և Վիեննա, Վիեննա 1895): Հայաստան բարբարերի
ձեռագրերը որպես կանոն հանդիսանում են և հայաստան թուրքերեն (կազմը շատ լին տարբերում
ձեռագրեր կան, ամուսնական դաշնագրերի պատճեններ և այլն):

⁶⁶ Մատենադարան, ձև 5084, 1823, 3443, 6744, 8277, 8669, 8504, 9138 և այլն. Տես Տաչ.
Յոցակ սրբոց. Գրչական Յոցակ հայերեն ձեռագրաց Ա.Նշանի զանոց և Սրբատեսն,
Վիեննա, 1961. Ձև 228 (Յոցա Որոշ Ներսիսի Հերթաշար), հայերեն և հայաստան թուրքերեն
կրեմական տարիք. 1772թ.):

⁶⁷ Տաչևան Յ. Յոցակ հայերեն ձեռագրաց Միջբարբար մատենադարանին և Վիեննա,
Վիեննա, 1895. Ձև 447. տես Տաչ. Մատենադարան, ձև. 9705, 10136. տես Տաչ. Հ. Ներսիս
Վ. Ալեքանդր. Յոցակ հայերեն ձեռագրաց բանգարտու և Նունան հայ ճարտարապետի ի Հոսմ,
Վ. Ալեքանդր 35(102), 61, 63, 46.

⁶⁸ Մատենադարան, ձև. 2861, 6744, 8504.

⁶⁹ Ան, ձև 5084, 7868, 9073, 9843, 30061.

⁷⁰ Ան, ձև. 1670, 6703, 9117, 10036, 2065 (Գրչարք Տարբար բարբարեր),

⁷¹ Մատենադարան, ձև. 8823, 9038, 9717.

⁷² Ան, ձև. 2906, 6817, 7543.

⁷³ Ան, ձև. 4656.

⁷⁴ Ան, ձև. 517, 1670, 1856, 2861, 3476, 5063.

⁷⁵ Ան, ձև. 2614, 7265.

⁷⁶ Տաչևան Յ. Յոցակ հայերեն ձեռագրաց Միջբարբար մատենադարանին և Վիեննա, ձև.

441. ⁷⁷ Ալեքանդր. Յոցակ հայերեն ձեռագրաց ճոճարք զանոց զանոց մատենադարանին, ձև.
176(ԺԸ դ.)՝ Նույնպե Գրչարտու Միասնական կառույցի և Գրչարք ըբ անոն սերյանիկեր կրեմը

Գրչարք սրբոց (Գրչարք սրբոց զանոց զանոց կանոց):

⁷⁸ Մատենադարան, ձև. 2065. տես Տաչ. Յոցակ սրբ. Գրչական Յոցակ հայերեն
ձեռագրաց Ա.Նշանի զանոց և Սրբատեսն. Վիեննա 1961, ձև. 228. Յոցա Որոշ Ներսիսի
և Հերթաշարի (Յոցակ հայերեն և հայաստան թուրքերեն կրեմական տարիք) երկրորդական հայերեն և
հայաստան թուրքերեն տեքստերը կրեմականում բարգմանություններ են՝ կատարված
պարսկերենից, իտալերենից, արաբերենից:

⁷⁹ Ան, ձև. 9711.

Բժշկարաններն ունեն առողջապահությանը, մարդակազմությանը, բույսերի բուծիչ հասկություններին նվիրված մասեր:

Հայ իրականությունում քնագիտության և բժշկության ամենակամալոր դեմքերից է եղել Ամիրդովլաթ Ամասիացին (1415-1496), որը հեղինակ է տասնյակից ավել գիտական մեծարժեք աշխատությունների: Անձնական մեծ փորձը, գիտական խորը իմացությունը և բազմալեզու աղբյուրները հիմք են ծառայել այս գործերի ստեղծման համար: Նրա «Օգուտ բժշկության» ծավալուն գործում ի մի է բերված քնագիտական հարստագույն նյութ: Նկարագրված են 1700 բույսերի, կենդանիների ու մետաղների բուծիչ հասկությունները, դեղերի պատրաստման ճշգրիտ չափերն ու դերատոմսեր: Ամիրդովլաթ Ամասիացին, լինելով վերին աստիճանի զարգացած մաթո, որը տիրապետել է մի շարք լեզուների՝ հումանիտական բարձր գաղափարների է դավանել: Նա կոչ էր անում անվերջ ինքնակատարելության, աղքատ կամ հարուստ հիվանդների նկատմամբ հավասար վերաբերմունքի: Ֆարսի սուրբան Մեհմեդի պաղատական բժշկի «Անգիտաց անպետմ» իրենից ներկայացնում է հնգալեզու բառարան՝ այդ թվում հայատառ բուրբերն⁸⁰: Ամասիացու ստեղծած ավանդույթները հաջողությամբ շարունակվել են հայ աչ գիտնականների կողմից⁸¹: Նրան փոխարինած սերնդի գիտնականների կողմից ստեղծվել են էմբրիոլոգիային, մարդակազմությանը, առողջապահությանը նվիրված հետաքրքիր գործեր, տեսական աշխատություններ: Մեծ թիվ են կազմում դեղատոմսերի հայատառ բուրբերն ժողովածուները⁸², բույսերի բուծիչ հասկություններին նվիրված ձեռագրերը⁸³:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում «Պատմութիւն գիտոյ Ամերիկայի» ձեռագիրը⁸⁴: Այն 1753 թվականին Հովհաննես Կեսարացին (18-րդ դ.) Նրուսադեմում հայատառ բուրբերնից քարգմանել է հայերեն և Պոլսոս պատրիարք Հակոբ Նալբանի պատվերով:

⁸⁰ Մատենադարան, ձեռ. 8048:

⁸¹ Անդ, ձեռ. 1129, 5538, 8048, 8099, 9504, 10012:

⁸² Հակոբ Ամասիացիի «Պատմութիւնն հայաստան բուրբերնն շրջա բժշկարաննէրն մաշին» գլխավոր աղբյուրներից ու խոսակցներից քարգմանված բժշկարաններին է նվիրված (Մատենադարան, «Շարակար» նամակ, 1977, էջ 100-108): Տես նաև Մատենադարանի 9711 ձեռագիր (18-րդ դ.), որը բաղկացած է քերականային ու զննչատեսակային նվիրված 3 մասերից:

⁸³ Մատենադարան, ձեռ. 459, 4026, 8102, 9559, 9583, 9663, 9711, 9878, 10244, 10346, 10347:

⁸⁴ Քաղաքագրական Գ., Շախմատե Պատրիարք Կոստոս է իր աշակերտները, Մատենադարան, 1994, էջ 162 և Ն.Նալբ. Պոլսորթան Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբնանց, Կրտսերին, 1966, ձեռ. 14:

Գիտություններից վերաբերող ձեռագրերն, ի տարբերություն
նմանատիպ հայերեն ձեռագրերի՝ ամիամեծատ աղքատ են ոչ միայն
քանակով (մոտ 40), այլև ընդգրկման շրջանակներով:

Հանքանյութերի և բույսերի բուժիչ հատկությունների ուսումնա-
սիրությանը է պայմանավորված եղել պրիմիալի զարգացումը Հայաս-
տանում: Բազմաթիվ արիեստների, մետաղաձուլական զարգացման
ստպարեզում եղած հաջողություններն իրենց արտահայտություն են
ստպարեզում ու արձանագրվել հայաստան թուրքերին՝ ձեռագրերում: Հայաս-
տան թուրքերին ձեռագրերում տեղ գտած քանար պատրաստելու
մասին արձանագրությունները⁸⁵, բույսերից կենդանիներից, միջատ-
ներից բազմազույն բարձրորակ ներկեր պատրաստելու մասին մյու-
սերից⁸⁶, նաև մեծապես մպաստել են գորգագործական ավանդույթների
նավագույն շարունակելուն:

17-րդ դարից սկսած հանդիպում ենք քիմիային⁸⁷, քվարանո-
քյանը⁸⁸, աստղաբաշխությանը⁸⁹, գյուղատնտեսությանը⁹⁰ նվիրված
ձեռագրեր: Ռուրքիայի, մասնավորապես Ստամբուլի սոցիալ-
տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար բացառիկ հետա-
մտնական կյանքի ուսումնասիրման համար բացառիկ հետա-
մտնական են ներկայացնում Կ. Պոլսի մարտական սակացույցները⁹¹:
Պատմությանը վերաբերող հայաստան թուրքերին ձեռագրերի քիվը
մոտ 20 է: Դրանցից համարյա բոլորը հետազայում հրատարակվել են:
Այդ քվում կարելի է հիշատակել Ջյաթիպ Չելսիլի աշխատությունը⁹²,
«Պատմություն Աղեքաանյո Մակեդոնացոյ»⁹³, «Պատմություն Նաղիք

⁸⁵ Մատենադարան, ձեռ. 459, 1387

⁸⁶ Աճ, ձեռ. 9677

⁸⁷ Աճ, ձեռ. 131, 6463, 10183.

⁸⁸ Աճ, ձեռ. 524.

⁸⁹ Աճ, ձեռ. 6420, 9713.

⁹⁰ Արարելից գիր. առաջ. ձեռ. 159 (134 էջ գյուղատնտեսական ամեն յոնյակ գրքակար
կրթությունը մյուսերից ցանկով 136-147 էջերում, նաև թրվածում Թ. Պոլսի Արաշի վանքին, Ան-
կարի, 17-րդ դար, 1962.

⁹¹ Աճ, ձեռ. 8015, 8016.

⁹² 17-րդ դարի հայտնի գյուղատնտեսական մյուսիպ Չելսիլի «Ռուրքիպ ու պիպեր իի Լեֆար ու
քիլար» (Ենթին մեծերին թուրքի մասնագործությունը/ձեռ. մասին), որը Հովհաննես Կեսա-
բյանի 1760 թ. հայաստան թուրքերին է բարձրակի գրքին՝ կարգադր համար (Երասպան, ձեռ.
2066, 144 էջ. Տես Բարսեղյան, Գ., Ծովանճե Պատմագր Կարտ և ի պատմությունը,
Մատենադարան, 1944, էջ 161):

⁹³ Մատենադարան, ձեռ. 6891 (Հայաստան թուրքերին բարձրագույն կատարել է
Երասպան Չելսիլի մյուսիպում):

չափին»⁹⁴, «Պատմություն Լորձիկի քազատրին»⁹⁵, «Պատմություն Օսմանեան քազատրաց», «Գուշակութիւն Օսմանցոց քազատրի վեզիր Բաղիպ վաշայի»⁹⁶, «Պատմություն Փոնցիանոսի»⁹⁷:

Այս «Պատմություն»-ների մեծ մասը փաստորեն հարևան երկրների պատմություններ են:

Պարսկական որոշակի հատարքրություն է ներկայացնում հայ չորս եղիմակների կողմից Մուսթան Մեհմեդ երկրորդին, որը հայտնի է եղել իր համեմատաբար հայամպաստ քաղաքականությամբ, մկիրված 4 հայատառ թուրքերին չափածո ներբողների հրատարակությամբ Գ.Քամպուրջյանի կողմից⁹⁸:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում պահպանվել են գործեր, որոնք շարունակում են հայ կրոնադավանաբանական գրականության ավանդույթները: Դրանց հեղինակները հիմնականում իմացել են լեզուներ, գիտակ են եղել ոչ միայն աստվածաբանական գրականության, պատմության, աղև փիլիսոփայության, անտիկ գրականության, տոնարագիտության, բնագիտության: Ուստի նրանց աշխատություններում կան քարոչախոսական հետաքրքիր մտածումներ, չափածո մկարագրություններ, ընթերցանության համար հետաքրքրաշարժ նյութեր: Բացի դրանից, արևմտահայ իրականությունում կրոնադավանաբանական ստեղծագործություններն ունեցել են որոշակի քաղաքական նպատակներ և կարևոր տեղ են գրադիրել կարոլիկության ներթափանցման դեմ մղվող պայքարում, ստեղծելով հակակարոլիկա-

⁹⁴ Անդ, ճև. 2722. Ամենայն հայկականությունը 1797 թվականի այս ձեռագիրը պատկանում է 18-րդ դարի մատենագիր Աբրահամ Կոնստանտ գրչին: Նա եղել է Էջմիածնի կարոլիկու (1734-1737թթ), մասնակցել Լազիք շահի քազաղտության հանդեպ, գրել իր ժամանակի պատմությունը, ուղ մանրամասնորեն մկարագրում են նրա ի թիվս մնացած իրությունների, մակ Լազիք շահի քազաղտության աստիճանագրության զրգարը: Կարծում ենք այս ձեռագիրը մասնագիր Լազիք շահի մասին պատմող հարգիանի հարատառ թուրքերեն տարբերակ է:

⁹⁵ Անդ, ճև. 10247.

⁹⁶ Պաշարեան Ն, Միաց ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յազեղեանց, ճև. 14, Մատենադարան, ճև. 2864.

⁹⁷ Ի.Նեյման «Ալիեմեան ծուցակ հայերեն ձեռագրաց Հոտի հայոց հիլոսոփի ի ս.Վլաս ե զստմանալ Ասմեան հայ վարժարանի ի Հոտ. Վիեննա, 1961 ճև. 35, 179թ.

⁹⁸ Kevenk Patrakoyan, İktici Sultan Mahmut' a Dür Emami Berlin Dür Mevzuat Mehtiyi, Ankara 1991; Bellelli, cit. LTV4 s. 211. Գ.Քամպուրջյանի բանասիրական ժառանգության անտի մնացած աշխատություններից է՝ Աբրահամ Անկյուրացու «Գրությունն Կոնստանդնուպոլսու» կեր ժանրագրությունը, որ թուրքերեն թարգմանությունը (25 էջ) Այս մասին տես Աբրահամեան Կարո, «Վերջանա ու անփոխադրելի կրթուտ ճյ» Գեորգ Քամպուրջյան (1923-1996)։ Անթիլյան, «Հասկ», 1995-1996թթ, էջ 650-670.

Այս տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Գրիգոր Դարանաղցու (1576-1643) «Պատմութիւն յաղագս առնելոյն տանկաց զսորք Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռացս հայոց եւ տալոյն զկնի միոյ տարոյ զՍուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցին փոխանակ նորին» (էջ 59-109) և «Պատմութիւն յայլմէ վասն նոյն սորք եկեղեցոյն, Գրիգոր վարդապետ կոչեցեալն Պարօնտէր, որ երբեմն էր պատրիարք սրոյ Երուսաղէմի յամի տեանն 1631: Նա զամենայն անցան իւր եւ գոր ինչ ետես վասն Պապատու Սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցոյն գրեաց այսպէս»: Առաջին գործում պատմվում է 1622թ. հրեկեղեցուց հետո ս.Հրեշտակապետի եկեղեցու վերակառուցման մասին: Երկրորդ պատմությունը, որ վերագրվում է նույն Գրիգոր Դարանաղցուն, գրված է, թե ինչպես թուրքերը խաբեությանը հայերից վեցրին ս.Նիկողայոս եկեղեցին ու դարձրին մզկիթ: Այնուհետև թուրքերը հույներից վերցրին մի եկեղեցի ու մզկիթի վերածվածի փոխարեն՝ տվեցին հայերին: Պոլսահայության 15-18 դարերի մատենագետ, գրականագետ Արմեն Տեր Ստեփանյանը մի շարք վատարկներով մերժում է Գ.Դարանաղցու այս երկի հեղինակ լինելը և կարծում, որ հեղինակը կարող է լինել նույն Դարանաղցու ժամանակակից Գրիգոր Կեսարացին¹⁰⁸:

Հայամի են դեպքեր, երբ սուրբանական պալատը կանխամտածված գծություն է սերմանել կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների միջև: Դրա առիթները սովորաբար համոզյալացել են մի ժողովրդի եկեղեցու կամ վանքի տալը մյուս ժողովրդին: Այս քաղաքականության մարտակը մի կողմից՝ հնարավորին չափ շատ եկեղեցիներ վերցնելն էր քրիստոնյաների ձեռքից և մյուս կողմից՝ լարելով այս ժողովուրդներին մրմյանց դեմ՝ թույլ չտալ, որ նրանք երբևէ միավորվեն սուրբանական պալատի դեմ:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերից հիշատակենք նաև՝ մ.թ.ա. 7-րդ դարում, ասորա-բաբելյական միջավայրում ստեղծված հազվագյուտ, հնայիչ գրական եզակի մի հուշարձանի՝ «Խիկարի գրույց»-ի հայատառ թուրքերեն տարբերակի առկայությունը: Հայատառ թուրքերեն տարբերակը ստեղծվել է քրքախոս հայերի միջավայրում՝ քարգնամկնով գրույցի հայերեն տարբերակից¹⁰⁹:

¹⁰⁸ Մատենադարան, Ձեռ. 9704, էջ 59-109 և էջ 16-56: Տես Տեր Ստեփանյան Արմեն. Կեսարեանցոյն իւր գրականութիւնը՝ 15-18-րդ դդ. Երևան, 1985, (թիկնածական վիճարկում) էջ 22:

¹⁰⁹ «Պատմութիւն և լոյսաց Խիկարայ Ինաստանց, գիրք Ա. - (գլխապատկեր) Իտալո-թուրքացոյն Ա.Սարգիսեանց», Երևան, 1969, էջ 303-325: «Այնի Խիկարն սուլտանիկ մարտից» (գտնվում է Ձեռնացի գրանցում, Ձեռ. 413):

«Պատմութիւն Տիմօի» լիբիկական պոեմը երեմիա Չելեպի-Քյոմուրճյանի միակ սիրային պոեմն է¹¹⁰։ Սա քրիստոնյա Տիմօյի և հրեուհի Միգաստայի սիրո պատմությունն է։ Պոեմի ողբերգական վախճանն իր ոճով նման է միջնադարյան ասպետական պոեմներին։ Հայաստան բուրքերենով մեզ է հասել նաև «Պատմութիւն Փարլզի և Վենայի» միջնադարյան ասպետական ամենահայտնի և ամենասիրված ստեղծագործությունը՝ ժամանակին բարգմանված աշխարհի տարբեր լեզուներով։ Հայաստան բուրքերենի է բարգմանել երեմիա Չելեպի-Քյոմուրճյանը¹¹¹։ Վերջինս հայերենից հայաստան բուրքերենի «Քրտար» է բարգմանել «Մաղմոսը Դավթի մարգարենի»-ն (1692թ)¹¹², «Քրտար է բարգմանել «Մաղմոսը Դավթի մարգարենի»-ն»¹¹³, Ալեխարանը¹¹⁴։ Հիբայեի Չիանգիր Իսբենդեր գույքարենյն»¹¹⁵, Ալեխարանը¹¹⁶։ Հայաստան բուրքերենով երեմիա Չելեպի-Քյոմուրճյանը բողո է Թալոզի լոզգիքը¹¹⁷, Համատտ Հայսմալուրը¹¹⁸, «Կուակ խաչելութեան Հխուսի լոզգիքը»¹¹⁹, Համատտ Հայսմալուրը¹²⁰, «Կուակ խաչելութեան Հխուսի լոզգիքը»¹²¹, Համատտ Հայսմալուրը¹²², «Կուակ խաչելութեան Հխուսի լոզգիքը»¹²³, Համատտ Հայսմալուրը¹²⁴, «Կուակ խաչելութեան Հխուսի լոզգիքը»¹²⁵ և Մովսես Խորենացու «Պատմութիւնը» համատտ¹²⁶։ Վերջին երկու գործերն ամենայն հավանականությամբ բուրքական շրջանների կառավարող է կատարվել։ Այս հեղինակի երուսաղեմի սրբոց Հակոբյաններով է կատարվել։ Այս հեղինակի երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանները վաճառի մատենադարանում պահվող գործերը հիմնականում

110. Մատենադարան, ձեռ. 1456, էջ 3ա-25ա։ Տե՛ս նաև Մանուկյան Հասմիկ,

Երեմիա Չելեպի-Քյոմուրճյանի անոթայ ձի պոեմի մասին, երևան, Բանբեր

Մատենադարանի, 1962, հ.6, էջ 409-427:

111. Մատենադարան, ձեռ. 9700: Այն նուազայնը հրատարակել է հայաստան բուրքերեն.

Ս.Ղազար, 1962, ձեռ. 96 Յոջիաննու Վ.Միքայելյանի «Քարտուղիք» (1831թ.)

112. 1692թ. Կեսարացի ծագումով այլ հայկազունի ճարտարպետ Մինակ պատկերով է

պատրաստվել երկու մասերով և Մատենադարանում են՝ 1644 և 1645. 1645 կոմպոզիցիայից

ձեռ. 988, էջ 6ա-178ա: Թարգմանության բնագրան անհայտ է

114. Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1786, հ.3, էջ 723

115. Վիննայի Միգրայրյան միգրայրյան մատենադարան, ձեռ.408: Չեռագիրը միակ

օրս բնու է, քն գիտնականների ուղարկությունից զրկվել է։ Մասանը հայերեն է, մասանը

հայաստան բուրքերեն։ 1679թ.Էջմիածնում կրկնորենակել է երեմիա Չելեպի-Քյոմուրճյանի

«միայն Գեղարդիս սրբու կողմից»։ Այն 116 էլ է կազմել։ Անունը միգրայրվում է որպես՝

Բուրքանդայի երեմիա:

116. Երուսաղեմ, ձեռ. 1076, 139թ. 165թ. Էջմիածնում է պատրաստվել:

117. Հայերեն և հայաստան բուրքերեն վերջին գլխով, Վիննայ Միգր.ձեռ. 408. 96ա-113թ

ՈՒՂՔ. Թվագրվում է 1679թ.:

118. Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1786, հ.3, էջ 723:

119. Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1786, հ.3, էջ 723. Զյոմուրճյանցն է

պատկերվում հայկազարը - Տեղադրված այս երկու Մատենադարանի հայերեն և հայաստան բուրքերեն

զանգան 34 էլ կազմող պարագայից են նրան Մատենադարանի (ս. Ղազար ձեռ. 1059)

հրատարակվել են երեսուցեանի պատրիարքարանի կողմից¹²⁰։ Սովորաբար հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում համդիպում ենք հայերեն գրված մատերի։ Դրանք երբեմն հայատառ թուրքերեն քնագրի բարգմանություններն են, երբեմն՝ ուղղակի հայատառ թուրքերենն ընդմիջվում է հայերենով։ Հաճախ հայերեն հատվածներն արտահայտում են նախորդ հայատառ թուրքերեն հատվածների համատուր բովանդակությունը։ Եթե ձեռագիրը երկլեզվյա է, հաճախ մեկ թևրի վրա տրվում են միանգամից երկու զուգահեռները, ինչպես հանդիպում ենք ավետարաններում¹²¹, քարոզներում¹²²։

Ինչպես նշվեց, հայատառ թուրքերեն ձեռագիր գրականությունը մինչև օրս արժանի անհրաժեշտ ուշադրության չի արժանացել ուսումնասիրողների կողմից։ Որպեսզի ընդհանուր պատկերացում կազմվի այս գրականության մասին, հարկ է ձեռնարկել այս ձեռագրերի գիտական, քննական ուսումնասիրության և հրատարակության կազմակերպումը։ Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի հրատարակությունները, քնագրերի քննական ուսումնասիրությունները հետաքրքիր աղբյուրների ու բացահայտումների, այս հարուստ ու եզակի ժառանգության վերագնահատումների առիթ կտան։

120 Panakçıyan K. Erenya Çelebi Kömürçyan. "Tarih ve Tıpnam". 1968, N 544-26-29a.

121 Մառնեսարյան, ճև. 7044 ատե նսե թոթոնան Յ Յոցակ Արժուշի զանքն, Անիակի, Ս. Լազար, 1962, ճև. 94, Յոնիաննն Վ Սրասարոյի «Քարոզվոյ» (1831թ.)

122 Մառնեսարյան, ճև. 5047.

էին կայսրոջան զինվորական, աղմինիստրատիվ և մշակութային կյանքում փոփոխություններ կատարելուն: Բացվեցին առաջին աշխարհիկ մասնագիտացված, զինվորական դպրոցները:

Տասնամյակներ անց այս դպրոցների շրջանավարտների մի մասը կանգնելով բուրք առաջադեմ մտավորականության դիրքերում, սկսեց պայքարել հանուն երկրում եկրոպականացման, լուսավորական շարժման, բուրժուական վերափոխումների:

Օսմանյան կայսրության համար դժվարին ժամանակներում, հպատակ ժողովուրդների շրջանում պրոպագանդիստական մեծ աշխատանքի էին լծվել եկրոպական երկրների միսիոներական կազմակերպությունները: Միսիոներական տարրեր եկեղեցիցից, միաբանությունների, ուխտերի ու կազմակերպությունների միջև երկպառակություն միջև իրենց ներկայացնում էր պայքար՝ հանուն գաղութների: Օսմանյան կայսրության տարածքում եկրոպական տերությունների ազդեցության պայքարի արտահայտություններից էր մասնավորապես կարօլիկ եկեղեցու տարրեր ուխտերի գերծունելությունը:

Կարօլիկության տարածումը հայ ժողովրդի շրջանում կործանարար հետևանքներ ունեցավ: Հայ կարօլիկները հեռացան իրենց ժողովրդից, եկեղեցուց և շատ արագ ու դյուրին հակվեցին դեպի ուժացումը: Կյան վատ ազացույցներից է հանդիսանում Լեհաստանի հայ գաղութի ճակատագիրը¹²⁴: 16-րդ դարում այն բոնի կերպով ընդունել էր կարօլիկություն և շատ շուտով այս հսկա ու հարստագույն հայկական գաղութն անկում ապրեց, ասիմիլացվեց:

Հայ գրականության հետ մեկտեղ հայատառ բուրքերեն գրականությունը ևս, մասնավորապես նրա կրոնադավանաբանական հրատարակությունները՝ պայքարի կռվեցին ընդդեմ Հոտմի պատակտիչ՝ քաղաքականության:

Առաջին հերթին Հոտմի դեմ մղվող պայքարում ոտքի էլան հայ եկեղեցական ու քաղաքական գործիչները: Այս պայքարը ղեկավարում էին Կ.Պոլսի հայ պատրիարքները:

Դրանցից առաջիններից է եղել ակամավոր եկեղեցական ու

¹²⁴ 1626 թվականը մինչև իր կյանքի միջոց, հայ ումիտական (եկեղեցիների նպաստան կառնակն) կախերայտ Եղիշայ Քրչմաշիյի (1604-1681) Էկոլ քաղաքում շոնի կարօլիկացման է նկատվել կենտրոնից հանրառ զարդոք: Լեհաստանից հայտնի պատմաբան Մալոյ Շարեմը (Պաղոնա, 1814-1892) իր «եքերն գրված աշխատություններում ցույցարնել է մի շարք քաղաքներ ռ հայերով բնակեցված Լեհաստանի ու Տեկրաստայի մոտ 40 վայրերի պատկերացումը: Նա կազմել է Լեհաստանի ակամավոր հայերի կենտացական ցույցարան: Տեղ պատկերացում, Հայ մշակույթը 1800-1917թթ., Երևան, 1985, էջ 90:

այս առթիվ Հովհաննես Կոլոտի գործնականորապէս «չատ իմաստում և խաղաղանք է» կոչում: Խաղաղությունը ցավոք նրկար չի տւում:

Հովհաննես Կոլոտը, որն աշակերտել էր Բաղէշի մշակավոր Անդրոտ դպրոցի բարոնապետ Վարդան Բաղիշեցուն, յորացնելով նաև Գլածորի ու Տաթիի միջնադարյան համալսարանների ժառանգությունը, շարունակեց իր մաթոդների ավանդույթները: Նա միաժամանակ այն կապեց եվրոպական յուսավորական շարժման հետ: Բնականաբար, լինելով հայերի շրջանում կաթոլիկության տարածման հակառակորդ և մնալով հավատարիմ իր սկզբունքներին, Հովհաննես Կոլոտն այնուամենայնիվ կաթոլիկ աշխարհի նկատմամբ ծայրահեղական ընդդիմադրական չէր: Նրա կարծիքով կաթոլիկության դեմ մղված պայքարը շատ ավելի արդյունավետ կլինէր, եթե հայ կղերականությունը, քաղաքական, հասարակական և մշակութային գործիչները ծանոթ լինէին կաթոլիկների գաղափարախոսական ու աստվածաբանական գրականությանը: Բնականաբար, ընդունելով եվրոպական քաղաքակրթության մվաճումները, նա ձգտում էր դրան հատորակեց դարձնել հայերին իր հիմնած քարզմանական դպրոցի միջոցով: Նրա մաթաճեռնությամբ քարզմանվում են Հոմեբոսի, Արիստոտելի, Նյուտոնի և այլ փիլիսոփա հեղինակների ու գիտնականների գործերը հունարէնից, լատիներէնից, իտալերէնից, ֆրանսերէնից և այլ լեզուներից: Ըստ Հովհաննես Կոլոտի, քազմակողմանի գիտելիքների տարածումը ժողովրդի շրջանում կարող էր հիմք ստեղծել նոր գիտության, գրականության զարգացման համար: Կաթոլիկության ներքաճիանցման դեմ պայքարի հաջողության համար անհրաճեշտ էր պատրաստել զարգացած աստվածաբանների և հասարակական գործիչների մի սերունդ, որն իրազեկ կլինէր հայ և կաթոլիկ դավանաբանական գրականությունը, եվրոպական մշակութիւն: Նման կրթությամբ միայն ենարավոր կլինէր դիմադրել կաթոլիկ քարոզիչների պրոպագանդային: Այդ իսկ պատճառով այս շրջանի քարզմանական գրականությունն աչի է ընկնում բովանդակային քազմազանությամբ: Հովհաննես Կոլոտը սկսեց հաջողությամբ իրականացնել իր առջև դրված նպատակը: Նրա հետաքրքրությունների և ուշադրության կենտրոնում էր պատմությունը, պատմադավանաբանական գրականությունը, բնագիտությունը աշխարհագրությունը, փիլիսոփայությունը, գեղարվեստական գրականությունը¹²⁶:

126. Տարակ գումայրեթին կեցադոյ, ոտանալ րոնալ ի կողմոյս մարտ աստուածաբան պատրիարք Կոտանդնուպոլոյ: Կ.Պոնս, 1805, 48 էջ: Հայերն և հայաստան յուրցերն:

վելունքին, կատարել բարգամություններ: Հայ կաթոլիկներին մա վերաբերվում էր որպես մոլորյալ եղբայրների և ջանում էր նրանց վերադարձնել մայր եկեղեցու, ժողովրդի գիրկը: Հայաստան բուրքե- ռենտի, իր իսկ միջոցներով հրատարակած գործերը Մխլալինն անվճար բաժանում էր, որպեսզի դրանց ընթերցողներն իսկությանն իրագրել լինեին: Այս անեղծագործություններից ամենահայտնին «Եստ վասն ծննդեան և շարչարանաց Տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիս- տոսի» աշխատությունն է, որն ունեցել է ութ տպագրություն¹²⁹:

Հովհաննես Կողոտի ժառանգը, նրա գաղափարների ու գործունեու- քյան շարունակողն է եղել իր ամենաշնորհալի աշակերտը՝ Հակոբ Նալյանը (1706-1764), որն իր ժամանակի մեծագույն եկեղեցական մատենագիր ու աստվածաբանն է եղել, հայտնի փիլիսոփա, բարո- յախոս¹³⁰: Հ.Նալյանը երկու անգամ ընտրվել է Կ.Պոլսի պատրիարք՝ 1741-1749թթ և 1752թ.-մինչև իր մահը՝ 1764 թվականը և կարողացել է մեծ թափ հաղորդել արևմտահայ իրականությունում մշակույթի, կրթական ու մանկավարժական շարժման զարգացմանը: Նա հանդես է եկել որպես հայտնի աստվածաբան-բարոզիչ, մանկավարժ և քազմաբիժ աշխատությունների հեղինակ, որոնցից 9-ը հրատարակվել են իր կենդանության օրոք, մնացածները՝ հետո, իսկ 15-16 աշխա- տանքներ անտիպ միճակում գտնվում են Երևանի Մատենադարանի, Երուսաղեմի ու Կ.Պոլսի պատրիարքարանների, Նոր Զուղայի ս.Փրկչի վանքի ձեռագրատներում¹³¹: Հակոբ Նալյանի հայատառ բուրքերեն ամենահայտնի աշխատություններից է 616 էջերից բաղկացած «Գիրք կոչեցեալ Ձևն Հոգևոր»-ը: Առաջին անգամ տպագրվել է Կ.Պոլսում 1757 թվականին Հովհաննես Աստվածատրոյանի տպարանում և ունեցել վեց տպագրություն¹³²: Գիրքը նրեց մասերից է կազմված ա- «Լոծումն ստարկութեանց հրէից ու համաձայնութիւն Անեսարան- չաց» (188 էջ): Բ և Գ մասերը հայատառ բուրքերեն են: Բ մասը «Տաճ-

¹²⁹ Առայժմ տպագրությունը եղել է 1710 թվականին և Պոլսում՝ Եկեղեցի և երրորդ տպագրությունների թվականները մեզ հայտնի չեն: Չորրորդ տպագրությունը՝ 1787թ., կրկնապատճի 1793, վեցերորդ՝ 1796, տեղադրվել է 1804, ութերորդը՝ 1818 թվականին:

¹³⁰ Հակոբ Նալյանի կյանքի ու գործունեության ռեումնագրությանն են նվիրվել քազմաբիժ աշխատություններ: Նրա ծննդյան 275-ամյակի առիթով լույս է ընծայվել Գ. Բանասերյանի «Գիտակալ ծննդաբանություն»՝ Յակոբ Նալյանի գյուղերից, կնանքը, գործերը ու աշակերտները», որը տպագրվել է 1983 թվականին Աստվածություն և շարկազան է 275 էջերով:

¹³¹ Կուրյան տեղում, էջ 33-45:

¹³² 116 էջ, էջ 129 և Գ. Բանասերյան, «Գիրք կոչեցեալ Ձևն Հոգևոր»՝ Վեկտորյո տպարանու- յունն է եղել է 1890թ.:

կապար Զրիստոնէական Վարդապետութիւն» (260 էջ): Առաջին և երկրորդ մասերում բուրքերն գեղեցիկ ու բավականին երկարաչուն նուանալորներ կան: Երրորդ մասն է՝ «Հաւարումն չքնադագոյն պատմութեանց եկեղեցականաց՝ բուրքի բառի» (96 էջ):

Գրքի վերջում կա բուրքերն խրթին բառերի հայերէն ու բուրքերն քաջատրոսյանք մի բառարան, հիշատակարան:

Պատրիարք Հակոբ Նալչյանը հայտնի է եղել որպէս բանաստեղծ, որը ստեղծագործել է հայերեն և բուրքերն լեզուներով: Թուրքերն (նախատառ բուրքերն) բանաստեղծությունների համար օգտագործել է «Նիհատի» մականունը: Նրա բանաստեղծություննրը հիմնականում խրատական բնույթ են կրում և հեղինակի «ողբերի» նման ցրված են խրատական ձեռագրերում: Թանասեր և հրապարակախոս Ալլախան Ալլախանի (1846-1909) տվյալներով, Հ.Նալչյանին են պատկանում «Կիլի վէ պիլպիլ» (Վարդ և սոխակ), աշխարհի ստեղծման մասին և այլ բանաստեղծություններ: Ըստ բանասեր, հրավարակախոս և գրավաճառ Պիմեն Չարդախյանի (1880-1956), իր գրատան հ.136 ձեռագիրը պարունակում է նաև Հ.Նալչյանի «Նիհատի» ծածկանվանք ուսգիրը պարունակում է նաև Հ.Նալչյանի «Նիհատի» ծածկանվանք մի 4 դիվաններ և մեկ «բաղնուտը»¹³³ Այս բանաստեղծություններից մի քանիսը վերագրվում են այլ հեղինակների և պատրիարք Նալչյանի ոչ բոլոր ստեղծագործություններն են ի մի ետևարված:

Հակոբ Նալչյան պատրիարքը, աստվածաբան-փիլիսոփան, ազգային ու եղևոր գործիչը, բանաստեղծը ինչպէս հայերեն, այնպէս էլ հայատառ բուրքերն լեզուներով իր ստեղծագործություններում քարոզել է սեր հայրենիքի նկատմամբ, ազնվություն, խոհեմություն՝ հավատքի և նկատմամբ, մտավոր ու բարոյական կրթություն: Նա հեղինակ է բանաստեղծական ու աստվածաբանական աշխատությունների, ողբերի, բողոքականների, ներքողների, տաղերի, քարոզների, մամուլանո, Նարեկի մեկնության, վարքագրությունների, փիլիսոփայական ասացվածքների, աղոթքների: Հակոբ Նալչյանն արևմտահայ մատենագրության մեջ հայտնի է նաև նրանով, որ առաջինն է աշխարհաբար գրական լեզու օգտագործել: Նրա «Գիրք կոչեցեալ գանձարան ծանուցմանց» - օ/6 (1758թ. 848 էջ) նալ իրականության մեջ առաջին անգամ լինելով 18-րդ դարում գրվում է (64 յո էջում) կանանց կրթված լինելու անհրաժեշտության մասին: Իզուր չէ, որ Արչակ Ապոստոլյանը կարծում է, թե Մայր դպրատանը կից իգական վարժարանը կարող է հիմն-

¹³³ Բանագրքում Գ. - Հակոբ Նալչյան պատրիարք, կանոն, գրքերը և աշխատությունը», էջ 48-49:

ված յինել իննց Հակոբ Նալյանի կողմից¹³⁴։ Հակոբ Նալյանի մեկենասությամբ ու նրա պատվերով է թարգմանվել Նյուտոնի (1642-1727) «Փիլիսոփայություն և բնաբանություն»-ը 1744-1745թթ Հակոբ Դպիր Մամբրազատի կողմից և գտնվում է Երուսաղեմում, (ձեռ 55)։ Իր փոխամբողջի Հաղոթյուն արք. Պալատեցիի (+1752) հետ միասին ութ ամսում տքնելով գրի են առել Սկոթոսի «Աստուածաբանութիւնը», որի բանակեր թարգմանությունը կատարվել է Խարբերդի Դուկաս վրդ-ճառագարյան- Արրահամյանի կողմից¹³⁵։

18-րդ դարի հայտնի մանկավարժ, տաղերգու, գիտնական, հրատարակիչ Պաղտասար Դպիրը (1683-1768) հանդիսացել է իր ուսուցիչ Հովհաննես Կողոտի գաղափարների կրողը։ Դպրատանը Պաղտասար Դպիրն աշակերտել է նաև Հակոբ Նալյանը։

Հովհաննես Կողոտի, Հակոբ Նալյանի, Դուկաս Խարբերդցու, Գասպար դպիր Մերաստացու և ուրիշների թվում, դասավանդել է Գում գալուտեղափոխված Դպրատանը, եղել դրա ղեկավարը, իր աշակերտների համար կազմել, հեղինակել մանակամիներ, բազմաթիվ դասագրքեր, հիմնականում հայերեն լեզվի և քերականության։

Պաղտասար Դպիրը հեղինակն է 1742թ. լույս տեսած հայատառ բարբերեն «Կրթութիւն քրիստոնէական» գրքի, որը տպագրվել է իր տպարանում։ Մինչև 1843 թվականն այն ունեցել է հինգ տպագրություն¹³⁶։ Տիրոջաբերքում մշված է, որ այս գիրքը պարունակում է քրիստոնեական հավատքին ամերածնշտ գիտելիքներ և գրված է հայերեն շինացող քրիստոնյա եղբայրների համար։

Պաղտասար Դպրի հայատառ բարբերեն երկրորդ հրատարակված գրքը Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունն է և հայ ժողովրդի քրիստոնեության ընդունումը։ Այն լույս է տեսել հեղինակի մահվանից հետո, 1820 թվականին և ունեցել է վեց տպագրություն։ Վեց տպագրություն է ունեցել նույն այս երկի Երուսաղեմյան հրատարակությունը, 1867-ից մինչև 1928 թվականը։ Այս գիրքը երկար տարիներ ծառայել է որպես դասագիրք՝ ճեմարաններում ու դպրոցներում։ Պաղտասար Դպիրը համարվել է իր ժամանակի մատենագրության «մենտորը», հայ իրականության մեջ մնացել որպես մշակութային կյանքի խոշոր դեմք և հրաշալի տաղերգու։

¹³⁴ Մկրտչյան Արշակ. Պատմություն հայ դպրոցի, Կ. Ա. Կապրի, 1960, էջ 565։

¹³⁵ Այս մասին տե՛ս Գ. Թամարյանի, «Ճակիր Նաղեմ գաղտնաբ. կնամք. գրքերը և պատմությունը», էջ 49։ Մտապիտր գտնվում է Դպրարայի ազգային մատենադարանում, ձեռ. 3։

¹³⁶ Տե՛ս Մի կազմած «Հայատառ բարբերեն գրքերի մատենագիտությունը» Ե., 1985 թ.։

Հին և նոր ուխտի մասին հայ եկեղեցու տեսանկյունից գրված աշխատություններից հիշատակության է արժանի 1815-1823 թվականներին Կ. Պոլսի պատրիարք, հոգևորական գործիչ, մատենագիր Գրիգորյան Պողոս արք. Աղոանուպոլսեցու (1763--1853) «Չամազանուֆիս էինգ դարուց» եռախառոր աշխատությունը: Այն առաջին անգամ տպագրվել է Երուսաղեմում 1838 թվականին, սրբոց Հակոբյանց վանքի տպարանում: Այնուհետև ունեցել ևս երկու տպագրություն՝ մինչև 1867 թվականը: Երկու տպագրություն է ունեցել (1844 և 1881թթ) գրքում եղած արարերն և պարսկերեն բառերի քառարանը քաջատրված հայերենով և թուրքերենով: Հետագայում, Խրիմյան կաթողիկոսի առաջարկով քարգմանվել է հայերեն:

1857 թ. Զմյուռնիայի Տեսկյան տպարանում հրատարակվել է Լաբիկ:

Հայ եկեղեցու պաշտպանության դիրքերից հրատարակված հայատառ թուրքերեն գրքերը հիմնականում ինքնուրույն գործեր են: Թարգմանական գրքերի թիվն ամշան է: Գա քաջատրվում է նրանով, որ գրքերի հեղինակներն այն այստիճան ազատ էին տիրապետում թուրքերենին (նայատառ թուրքերենին), որ կարող էին իրենց մտքերն արտահայտել միանգամից հայատառ թուրքերենով: Գալով այս շրջանի տեսանկյունից, որ ստեղծվեց հայ եկեղեցուն հակառակ քնի կողմից՝ հիմնականում իրենից ներկայացնում էր կաթողիկական դավամանքի պրոպագանդա: Այն չէր նպաստում հայ ժողովրդի ազգային շահերին¹³⁷: Վատիկանի թելադրանքի արդյունք հանդիսացող այս հրատարակությունները ողբերգական հետևանքներ ունեցան հայ ժողովրդի համար, քանի որ պատակտում և խառնակչություն էին սերմանում, քարոզում հայ առաքելականների ու հայ կաթողիկոսների միջև: Այն ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովրդին ծանուցում իր ազգային անժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովրդին ծանուցում իր ազգային անկախության պայքարի և սոցիալական խնդիրների լուծման ամենից լուրջությամբ թշնամությամբ, անհանդուրժողականությամբ, ատելությամբ սերմանում հայ ժողովրդի մեջ: Ավելին, գոտություն նույնիսկ հարավ գաղտների, նորայրների, քույրերի, ծնողների ու զավակների միջև, երե նրանցից մեկն այլ դավանքի էր հետևում: 18-րդ դարի կեսերին Կ. Պոլսում հայերի շրջանում ամենաառաջին կաթողիկոսներից է եղել

¹³⁷ Կաթողիկոսի միսիոնարների մեղադրանքներից հակառակ միջազայն սկզբել է 16-րդ դարից, երբ քաղաքում միսիոնարներ առաջնորդվելով 19-րդ դարի սկզբից:

Հիսուսյան ուխտին պատկանող պարոյն Մոնֆորդը: Նրա 20-ի չափ գր-
քոյնքները հայատառ թուրքերենով հրատարակվել են 1890-ական թվա-
կաններին:

Առանց ծանոթանալու այս գրականությանը, դժվար կլինի ըմբռնել
այն կատարի պայքարի իմաստը, որ մղում էին հայ եկեղեցական, քա-
ղաքական գործիչներն ու մտավորականությունը կաթողիկոսյան դեմ:

Հայ կաթողիկոսների գրահրատարակչական գործունեությունը կապ-
ված է Վենետիկի ս.Ղազար կղզում Մխիթար Սեբաստացու (1676-
1749) երմնած Մխիթարյան միաբանության գործունեության հետ: Ե-
րիտասարդ հասակում (1693 թ.) կաթողիկ քարոզիչների հետ նրա հան-
դիպումը ճակատագրական է եղել: Նա ծանանակին ցանկացել է միա-
բանություն հիմնել Սեանում, զարկ տալ կրթական, մատենագրական
աշխատանքին, սակայն հանդիպելով ժամանակի հետադեմ կոերս-
կանության դիմադրությանը, հարկադրված է եղել վերադառնալ հայրե-
նի Սեբաստիա, այնտեղից էլ Կ.Պոլիս: Հնայվելով կաթողիկ քարոզիչ-
ների կրթության քարձր մակարդակով, նա հայացքի հասելով դեպի
կաթողիկ եվրոպան, ձգտել է այս կերպ հայկական միջավայր քերել
ներուպական մշակույթը: 1698 թվականին Կարինի Կարմիր կոչված ս.
Լեովաձածին վանքին կից նա դպրոց էր բացել, որի հիմքի վրա նրա-
գում էր ստեղծել միաբանություն և լուսավորություն տարածել հայ ժո-
ղովրդի մեջ: 1701 թվականին, Կ.Պոլսում, կաթողիկ քարոզիչների օժան-
դակությամբ Սեբաստացին ստեղծեց է իր 10 անդամներ ունեցող միա-
բանությունը: Սակայն նրա ծրագրերը կոչված չէին իրականալու Օս-
մանյան կայսրությունում, քանզի դրա հաճար չկար անհրաժեշտ սո-
ցիալ-մշակութային պարարտ հող ոչ զավանտերում, ոչ էլ Ձմյուննիա-
յում, անգամ Կ.Պոլսում: Բացի դրանից նրա ծրագրերը քախվում էին
հայ եկեղեցականների կատարի դիմադրությանը: Վերջիններս Մխի-
թար Սեբաստացու լուսավորական քարի ծրագրերի ետևում տեսնում
էին սուկ հայ եկեղեցու պատակտման վտանգ: Եկեղեցու պատակ-
տումն ըստ հայ կղերականների, կվերաներ ուժացման և հայ եկեղե-
ցականների իրավունքների նկատմամբ ուսնձգության: Հետապնդվե-
լով հայ եկեղեցու կողմից, միաբանությունը երկար քափառումներից
հետո հայտնվեց Իտալիայում, որ Վատիկանը ճանաչեց նրանց ու ար-
քանայր Մխիթար Սեբաստացուն: Ի պատասխան ճանաչման, նրանք
ստիպված եղան ընդունել քննելիկայան ուխտի կանոնադրությունը:
Վենետիկի դոժերը 1717թ. նրանց տվեցին ս.Ղազար կղզին, որտեղ և
հիմնեցին իրենց միաբանությունը: Մխիթար Սեբաստացին սկսեց

բար Մեծի աշակերտների հեղինակությամբ (1816թ) և այլն: Դասագրքերի և տարբեր լեզուների քերականությունների հրատարակությունը միաբանության հրատարակությունների կարևոր կողմերից է միշտ եղել: Հայաստան բուրքերենով լույս է ընծայվել տասնյական առածները Միսոն Մուլարոյանի խմբագրությամբ (1882):

Մխիթարյանների հայաստան բուրքերեն հրատարակությունների ուղղակի մասը հայտնի կաթոլիկ հեղինակների, տարբեր ուխտերի հիմնադիրների և առաջնորդների գործերի թարգմանություններն են: 1768-ից սկսած լույս են տեսել և ապա մի քանի տպագրություններ ունեցել հայտնի ճիզվիտ, աստվածաբան և քանավիճող-Հոռնի կղեզիտ-Յի ռեկտոր Ռոբերտ Բելլարմինի (1542-1621) «Հանառուտ քրիստոնեական վարդապետության» և «Նախապատրաստություն երանելի մահվան» գրքերը: Դրանցից առաջինը մալս իտալերենից հայերենի է թարգմանել Ռաբսեղ Կեսարացին, ապա հայերենից հայաստան բուրքերեն է թարգմանել Աբանաս Մերասյանը: Կաթոլիկ ճիզվիտ քարոզիչ, շատագույակաճ տրակտատների հեղինակ Պառլո Մեմիիերիի (1624-1694) մեկնությունները, «Շշմարիտ ապաշխարողը» թարգմանվել հրատարակություններ են ունեցել: Մեծ թվով տպագրություններ է ունեցել ռեղեմատորիստների ուխտի հիմնադիր, եպիսկոպոս Ալֆոնսո Մարիա դը Լիզուորիի «Խրատներ հավիտենականության մասին», «Երանելի սուրբ Լիզուորիի պատրաստությունը մահվան և վարքը» գործերը¹³⁸:

Ռացի թարգմանական գործերից Կենտոկի Մխիթարյանների կողմից հրատարակվել են իրենց իսկ միաբանության հայրերի՝ Սահակ Մոխալյանի, Իզնատիոս Փափազյանի, Սկրտի Ավգերյանի աստվածաբանական, դավանաբանական երկերը:

1846 թ. ս.Ղազարոս հրատարակվել է կրոնական-քաղաքական գործիչ Անտոն Հասունյանի (1809-1884) հայ կաթոլիկներին ուղղված ուղերձը («Հովի ուղերձն իր հոտին»): Հասունյանը սովորել էր Հոռնում, «Պրոպագանդա» (Propaganda fidei) դպրոցում: 1847 թվականից Հոռնի պապի միջնորդությամբ կաթոլիկ հայերի կաթոլիկոս Էր դարձել Անտոն Պետրոս 9-րդ անվամբ: Նրա վարած հայերի օտարացման

¹³⁸ Ինչպես հայտնի է ցու կրոնականների մի միություն էր, որը կոչված էր կրոնական դաստիարակության գրադելի ազատության և գրողացիների շքապատմում: Այս ուխտը փաստորեն ծեղվեց 1847 թվականից: Այստեղ փակվեցին և համեմատվեցին:

դարադուրին 12 յուլիս 1879-ի (1879, Կ. Պոլիս, 120 էջ), մնամ տարբեր տարիների հրովարտականեր, Հոռմի տարբեր պապերի պաշտոնագրեր ուղղված կաթոլիկ աշխարհին, ինչպես նաև կաթոլիկ հայերի մյուս կաթոլիկոսների շրջաբերականներ հարուստ նյութ են պարունակում կաթոլիկ աշխարհի հայերի նկատմամբ ունեցած հավակնությունների շուրջ: Երկար տարիներ Հասունյանի գոյությունը, նրա չմարտեցող հայերին կաթոլիկ դարձնելու նրա չար գործունեությունը արտացոլվել է հայաստան թուրքերեն գրականության մեջ՝ թողնելով այդ ժամանակվա պատմությունն ուսումնասիրողների համար բավականաչափ նյութ: Հասունյանի ու նրա վարած քաղաքականության մասին ստեղծվել է վիթխարի գրականություն¹³⁹: 1899թ. հուլիսի 24-ին Լեոն 13-րդի կողմից Կ. Պոլսի կաթոլիկների պատրիարք օծված Էմմանուելյան Պողոսը հայաստան թուրքերեն գրականության մեջ հայտնի է առավելապես որպես լուրջ աստվածաբանական երկու ծավալուն աշխատությունների հեղինակ, որ հրատարակվել են դեռևս 1880 թվականին:

Վենետիկի Մոսիթարյանների հայաստան թուրքերեն հրատարակությունների բարձր որակի արդյունք կարելի է համարել պատմական երկերի բարգձմանություններն ու հրատարակությունները: Գրանց թվում են՝ անգլիացի հայտնի հեղինակ Օլիվյե Գոլսմիթի (Goldsmith Olivier, 1728-1774) «Հոռմի պատմությունը, Հոռմի հիմնադրումից մինչև Արևմտյան հոռմեական կայսրության անկումը»՝ 1830թ. Հովհաննես Ասպետ Երեմյանի բարգձմանությամբ:

1800 թ. լույս է տեսել 18-րդ դարի պատմիչ Թամպարի Հարությունի

¹³⁹ Ashaggyer Robert, "Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İslam Tarihi" ("Yerli ve Yabancı", İstanbul, 1967, kısımlar 17-20, Ժամանակակից ակադեմիայի (80 1911թ. Կենտրոն) բողոքականությանի Գրքի անվան յնտնությունի անտեմ (1961-1968), երկու տարիներ է վեր թարգմանված ապուր չաղկանիստ-բողոքական աչա ուսումնասիրությունը հիմնված է Օսմանյան կայսրության չքանույն ժողովուրդների կոմիտեի անվան ինստիտուտի, այդ թվում երկուսի է հայերի միջև տարբեր ստորմիտոլ անասնապետությունների ծավալումը, չեղարանմանը):

Օսմանեանի թյարգմանությամբ է դիտված նաև ստորմիտոլների է նաև կաթոլիկների, այն օրոքներին ու նաև յուսմարականների միջև գոյություն ունեցող պայքարը: Հորմի կողմից այդ պայքարը թարգմանված էր Մյուս հիմնական հարցը, որն անցարկացվել է հեղինակի, դա նաև նշակալությունում անեղիցյան միեղնությունը գործունեության է նշանակալիցված է նաև կայսրացիների կայսրի շրջանում միեղնությունը ունեցած գործունեությունը: Օսմանյան կայսրության շրջանների է կաթոլիկների ծարսությունների մասին տես Charles A. Evans, Catholics and sects: The church and the Ottoman Empire 1653-1923. New York 1963; Michel Le Febvre, Thèse de la Turquie. Paris 1684 s. 150:

տեսել «Աննտիկում 1830, 1839, 1859 թվականներին: Թարգմանություններն ամենայն հավանականությամբ կատարվել են միաբանության հայրերի կողմից:

Փիլիսոփայական հայացքները քարոզվում էին քրիստոնեական գրականության տպագրության միջոցով: Այն արվում էր ինչպես առանձին հեղինակների գործերի տպագրությամբ, այնպես էլ ս.գրքի թեմաներով փոխադրություն-ստեղծագործությունների, կրոնական պատմությունների, խրատների և նույնիսկ կրոնական, փիլիսոփայության բոլոր տակ արտահայտված կենցաղային-խորհուրդների, փոքրիկ պատմությունների մատուցմամբ: Այսպիսի մոտեցումը կրոնական-փիլիսոփայական երկերի նկատմամբ արտահայտվել է միաժամանակ և հայ առաքելական եկեղեցու, և հայ կաթոլիկների հրատարակչություններում:

1837 թվականին, ապա նաև 1857 թ. քարգմանվել և հրատարակվել է 1-2-րդ դարերի փոռոցիացի ստոիկ փիլիսոփա Էպիկտետի աֆորիզմները: Հրատարակչիչների ուշադրությունը գրավել էր երևի թե այն հանգամանքը, որ ստոիկների կարծիքով մարդու կյանքն իրենց կամքից կախված չէ, այլ՝ ճակատագրից: Ճակատագիրն ամենարեւ ճանաչել և մարդկանց կամքից չի կախված: «Արջինիս նկատմամբ վախը կարելի է մեղմել և շրջանցել՝ հատմելով կյանքի բարեսեր հրաշագործությունների ու անմահության մասին մտքերի մեջ, ազատվել կրքերից, շվախենալ դժբախտություններից և մահից: Էպիկտետի շատ թեւովոր խոսքեր, ինչպիսիք են՝ «համբերիր և զայրո», «իշխիր քո կրքերը կամ նրանք կիշխեն քեզ» և այլ աֆորիզմներ, համահունչ են եղել քրիստոնեության այն սկզբունքներին և փիլիսոփայությանը, հաստատել այն քրիստոնեական պատմիքամները, որին իրենց գործունեության որջ ընթացքում դավանել են միսիսայան հայրերը:

Սկսած 1816 թվականից, ս.Ղազարի միսիսայանների կողմից մի քանի տպագրությունների են արժանացել անգլիացի քանաստեղծ, «դամբանական» պոեզիայի հիմնադիր Էդուարդ Զունգի (1681-1765) դիդակտիկ երկերը, «Համարձակ մարդն անազատում» և «Բողոք, կամ գիշերային խոսք կյանքի, մահվան և անմահության մասին» («Բողոք կամ Յունգ փիլիսոփայի գիշերները» վերնագրով) պոեմները: Այս հոստեսական, մարդուն աստրյա հոգսերից հեռացնող ստեղծագործությունը ներծծված է խորը լիբիզմով և կրքոտ պարոսով: Այն ուղղված է ոչ այնքան անձին, որքան զգացմունքներին: Այս վերջին հանգամանքն է, որ Յունգի պոեմներից դասում է սեմտիսենտալիզմի ստեղծագործու-

կան հայացքները, որ նշանակալի դեր են խաղացել 18-րդ դարի առաջին կեսի լուսավորական գաղափարախոսության հաստատման գործում՝ բնականաբար իրենց կնիքն են քոչելի հայատառ բուրբերենի բներցողների լուսավորական, աստղադիմական հայացքների ձևավորման վրա: Յավոր սրտի նման ստեղծագործություններ քիչ են հրատարակվել, չհաշված հետագա տարիներին տպագրված մի քանի գրքեր ևս: Մրանով էլ հիմնականում սահմանափակվում է հայատառ բուրբերեն փիլիսոփայական գրականության հրատարակումը:

Վենետիկի Մխիթարյանների բոլոր հրատարակություններն աչքի են ընկնում տպագրական մեծ կուլտուրայով: Դրանք սքանչելի քարգծանված են, ուշագրավ՝ մկարագարդմներով, փորագրանկարներով (գրալյուրա): Հայատառ բուրբերեն հրատարակությունների մեջ մեծ արժեք են ներկայացնում պատկանելի, մինչ օրս չգերագանցված բազմալեզու բառարանները, դասագրքերը, տարբեր լեզուների քերականությունները: Բոլոր այս գրքերը, ի թիվս մխիթարյանների հայատառ բուրբերեն մի քանի ուրիշ հրատարակությունների՝ ծառայել են լուսավորական շարժմանը, հայերի եվրոպականացմանը, որին ձգտում էր և իր կյանքն էր նվիրաբերել միաբանության հիմնադիր, արքահայր Մխիթար Սեբաստացին:

Նրա մահվանից հետո, ինչպես հայտնի է՝ միաբանությունը պատակովեց:

Սեբաստացու համախոհները, նրա ծրագրին հավատարիմ աշակերտները չարունակում էին համադրել կաթոլիկության քարոզը և հայ նշակույթի զարթոնքին նվիրված իրենց գործունեությունը:

Գործունեության այս ձևին դեմ հանդիսացած միաբանության հայրերը հավատարիմ Հռոմի պապին, գտնում էին, որ միաբանության հիմնական նպատակը հայերի շրջանում կաթոլիկության տարածումն է: Նրանց կարծիքով մխիթարյանների հրատարակությունները պետք է ունենային կրոնադավանաբանական բովանդակություն: Նման մտածելակերպ ունեցողները, քաժանվելով միաբանության մայր հաստատությունից, 1773 թ. Տրիեստում հիմնեցին նոր կենտրոն, որպեսզի կենտրոնացնեն ուշադրությունը բացառապես դավանաբանական գրականության հրատարակության վրա (սկսած 1775 թվականից): Եվ քանի որ քաղաքական ներքափանցումն անհամեմատ ավելի դյուրին էր իրականացնել արդեն մայրենի լեզուն կորցրած բրբախոս հայերի շրջանում, ուստի սկսվեց բրբախոս հայերիմ՝ հայ առաքելական եկե-

ղեցուց հեռացնելու և մրան դեպի Հոսոմի հարատևությանը մղելու հրատարակչական - քարոզչական գործունեությունը: Կաթոլիկական քաղաքայինը շատ հեռահայաց նպատակներ էր հետապնդում: Այն է՝ կաթոլիկության ազդեցության ամրապնդումն Արևելքում: Այս երևույթի ուսումնասիրությունը բազմաթիվ ու բազմազգ գիտնականների ու շահյույթյան առարկան է եղել: Ղեկն քարոզչության սկզբից, երբ այս նպատակով Արևելք ուղևորված ճամապարհորդներն իրենց մանրամասն հիշողություններն են հրատարակել: Նման ուսումնասիրություններից է 1909 թվականին Փարիզում հրատարակված Պոլ Լոմբերտի գիրքը¹⁴³: Այն նվիրված է Թուրքիայում ապրող ժողովուրդների, նրանց կրոնական պատկանելությունների ու կաթոլիկության ազդեցության փաստերին: Ողջ Օսմանյան կայսրությունում 4 միլիոն, իսկ Ասիական Թուրքիայում 700 հազար կաթոլիկ էր հաշվվում: Նրանց բացած դպրոցներում սովորում էին տասնյակ հազարավոր երեխաներ, իսկ հիվանդանոցներում բուժվում էր տարեկան 100 հազար մարդ: Գրքում բավականին անդրադարձ կա Վատիկանի կողմից մատուցվող ապաստանների շրջանում կաթոլիկության քարոզչության մանրամասներին: Գրքի բազմաթիվ ցուցակներից պարզվում է, որ դպրոցներում, տարբեր ազգերի երեխաների մեջ ամենամեծ թիվը հույներից հետո հայերն էին կազմում: Այնուամենայնիվ հեղինակը խստատվամուն է, որ հայերի շրջանում կաթոլիկական քարոզչությունը հարթ չի ընթացել և համարյա ամենուրեք դիմադրության են հանդիպել: Որպես օրինակ բերվում է Ջեթումում կաթոլիկների դեմ դիմադրական բուռն շարժումը: Դպրոցի, կրթության մեկտանմամբ հայ ժողովրդի գեներտիկ ձգտումն այնուամենայնիվ ճակատագրական հետևանքներ ունեցավ կաթոլիկ դպրոցներում կրթված, հիվանդանոցներում բուժված հայ ընտանիքներին դեպի կաթոլիկությունը մղելու խնդրում: Հեղինակը, ինչպես նաև ավետարանական միսիոներների Մերձավոր Արևելքում քարոզչության ուսումնասիրողները միաբերան պնդում են հայերի գոնև դպրոցների միջոցով սեփական, առաքելական եկեղեցու գրկից հեռանալու համեմատաբար դյուրության մասին: Ընդհակառակը, քարոզչության բոլոր տեսակները բացարձակ անհաջողություն ապրեցին հրեա բնակչության շրջանում:

Չալով Տրիեստի Մխիթարյանների հայատառ թուրքերեն հրատա-

143 Paul. Imbert, "La rénovation de l'Empire Ottoman", Paris, 1909.

բակյակամ գործունեությանը այն առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում և արժանի է հատուկ ուսումնասիրության: Եկատնք, որ ընթերցողների միջին խավի վրա ազդեցությունն ավելի ուժեղացնելու համար, գործերի հեղինակներն իրենց գրքերում մտցնում էին որոշակի գեղարվեստական արժեք ներկայացնող առակներ, երբեմն փոքրիկ պատմություններ, հետաքրքիր, վիճելի եզրակացություններ: Այս հավելումներն արդյունք էին լեզուների, կրոնի պատմությանը գիտակ, երևույթների տրամաբանությունը բնաբխելուն և իրենց հոտին համոզելու ընդունակ կարծիքի կղերականության ժողովուրդներին ամեն կերպ դեպի պապականությունը քերելու ձգտման: Երբեմն այս հրատարակություններում հանդիպում ենք գիտական նշանակություն ունեցող փաստաթղթերի հրատարակությունների, պատմական քվականների ճշտումների: Դրանց նպատակն էր ավելի մեծ համոզվածություն հաղորդել տպագրվող կրոնադավանաբանական երկերին: Տրիստում, սկսած 1781 թվականից հրատարակվել են մոտ 40 հայատառ քոթքերն գրքեր: Մեզ հայտնի առաջին գիրքը, որը վերահրատարակվել է նաև 1786 և 1797 թվականներին՝ Տվլենի օղյու Մահտևի Արմոնի որդի պարոն Կարապետ Գաղատաացու «Նոր այբբենաբան հանդիմանելությունում» տաճկական բառից հայկական աշխարհաբան լեզուս եւ կարճատուս պարոնեի խօսակցութիւնը ինչ տաճկերն եւ հայերն» դասագիրքն է¹⁴⁴:

Վենետիկին զուգահեռ այստեղ տպագրվել են աղոթագրքեր, քարոզներ, սրբազան պատմություններ, քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքների շարադրանքներ, ցուցումներ և խորհուրդներ քրիստոնյաների համար: Տրիստում են հրատարակվել միջնադարյան գերմանացի հայտնի միտիկ Թովմա Գեմբաու¹⁴⁵, հանրահայտ

¹⁴⁴ Այս գրքի միակ հայտնի օրինակը գտնվում է Եկատնի Ազգային գրադարանում: Պատկերվել է Օլյան տիպոգրաֆիայի և 11-րդ էջը: Դրամատուրգը անհայտն է այս ազգագրությունը հանձնառել էնենտիկոն հրատարակչում Միտքար Մկրտաաւազու «Պիտակաբան» նաև, հանդիման համար թի 3-ը տեղադրել են նկատված և արդյո՞ք այն տրամաբանական շարունակությունն է հանդիմանում ստաշիմ, թե՛ նախադրում է տրիստյան նյապալա հրատարակություններին ծանոթանալու համար: Գրքի ներքո տպագրությունն ամեն ծավալով է 71 էջի Ֆեխտերն 164 էջ:

¹⁴⁵ Թովմա Գեմբաու (Թովմա Խանդերն, ծն. 1380-1471) - ավերասիական ուղարկ փարսի, կրոնական տրագիաների նախնակ Հայաստան քոթքերի նրատարակվել է կրոնականաբան լատիններն զված գրքով «Խրատներ, Երիտուրն Եմանիլու հարն»: 3 տպագրություն (1825, 1839, 1897) ունեցան ստիպամազար այս երկը հայաստան քոթքերն է քարոզված Գրոտ Սնկլոթայի Մարտյանցի:

տարրեր է հատկապես վերջին վերնագիրը, որ հեղինակը չի մտածել անգամ բուրբերեն գրելու մասին: Նույնիսկ կապը հայերենով է դրվել: Հատկանշական է, որ հայաստան բուրբերեն հրատարակություններում հայերեն բառեր, դարձվածքներ օգտագործելու սովորությունը բնորոշ է եղել ոչ միայն Վենետիկի, Տրիեստի կամ Վիեննայի մխիթարյան հրատարակություններին, այլ նաև աստիճակահան հայ եկեղեցու հայաստան բուրբերեն հրատարակություններին: Պատճառներից մեկը քրիստոնեական կրոնին բնորոշ բառերի, տերմինների և արտահայտությունների համազոր բուրբերենների ընտրությունը միշտ չէ որ ենթադրվող է եղել: Նման բառերից են՝ **սուրբ, քարոզ, խաչ, եկեղեցի, եպիսկոպոս, պատրիարք** և այլն:

1811 թվականին Տրիեստի Մխիթարյան միաբանությունը տեղափոխվեց Վիեննա, որ գործում է մինչև օրս: Այս ընթացքում արևմտահայության հասարակական-քաղաքական կյանքում որոշակի տեղաշարժեր տեղի ունեցան: Այն արդյունք էր նաև Ֆրանսիական հեղափոխական, նոր գաղափարների ներթափանցման: Այս երևույթն իր կմիքը բողոք անգամ Վենետիկի մխիթարյանների դպրոցական բաժնուհի խաղաղանկի վրա¹⁴⁹:

Մեզ հայտնի են ավելի քան 100 հայաստան բուրբերեն գրքերի վիեննական հրատարակություններ: Նրանց թվում են մխիթարյանների հրատարակչական ցուցակում հայտնի Ռոբերտ Քեյլարմինի, Հովհան պապի երկերը: Վիեննայում են լույս տեսել հանրահայտ Նրանելի Օգոստինոսի «Սուրբ Օգոստինոսի երեք գրքերը» և «Վարքը»¹⁵⁰:

¹⁴⁹ 1790-ական թվականներին Վենետիկի «Կազար կղզում Մխիթարյան միաբանության Միխայել-Սահակյան դպրոցի սշակներուկան բնում աստվածաշնչական բնաներին գրված և պահված լեռնային պեղաներ, որոնց հյուսիս նայ ծառերի պատմությունից էր վերջավոր: Պատճառն այնպիսիներն էր, սակայն հայտնաբերվածի մյուս պայծառն ընդունելով հնարավորան լուսնայինությանը պեղան ազդեցիկ նպատարյան զգացումներ էին արթնացնում ու անտրոպոսն ստացնում օտար գաղթիկների կյանքում: 1800-ական թվականներից նրան քննադրելի և քաղցրախոսական քննյոք գրածը, հասարակության սուղերի խաղից արտաքական կյանքի մասին 10 կատակերգություններ, որ ծաղիկ ստացվա էին մազեկաչին բուրբերենով և պատմվող: Այս կերպ մխիթարյանների վերնում էին հանդիսանում տրամադրի այդ երևույթների չին: Այս ճանի օրս Ստեփանյան Ք. Ընդլսգած արևմտապա քաղաքի պատմության, Ե. 1962, Հ. 1, էջ 95-115: Այստեղևտ նաև Ուրճալիճ:...

¹⁵⁰ Օգոստինոսը (St. Augustin' 354-430), որը եղել է Հռոմեային Աթոլիկայում Հիպոլիտոսի կաթողիկոս (295թ.), համարվում է կաթոլիկ խայրելից «մեծագույնը» և միջնադարի խոչընդոտելի նախնականներն: Եւս է ստեղծել քրիստոնեական աստվածաբանության ցուտնը: Մշակել է քրիստոնեական դավանաբանության համակարգ: Աստվածաբանության նրա սկզբունքներից մեկը եղել է «աշխարհին նշխանության ենթարկված եկեղեցուն» վարդապետությունը: 1263թ. արքայազն կյանքանեղ, իբր թե ընդունելով Ավգոստինի (Օգոստինոս) «կանոնադրությունը» →

Ալեկի ուշ, 1881թ. հրատարակվել է Հուլիանոս Պիեմոնթեցի(Պիեմոնթի) քահանայի «Հիպոպոնայի եպիսկոպոս, սուրբ Օգոստինոսի գիրքները» վարքագրական սովորածավալ երկը: Խաղերենից այն հայատառ թուրքերեն էր թարգմանել Անկյուրացի եպիսկոպոս Կարապետ Առաքելյանը: Հրատարակվել ու վերահրատարակվել են Թովմա Գնճրացու տրակտատները, Ալֆոնսո Մուծարելիի, Պաոլո Մենդեիի, Մարին Միշել Անժի (Անժ-Մարին) և այլոց վարքագրությունները, նահատակ կարոլիկ հայրերի պատմությունները, աստվածաշնչական պատմություններ, ամենօրյա խորհուրդներ և ցուցումներ քրիստոնյա-պատմություններ, ամենօրյա աղոթքներ, աղոթագրքեր, հոգևոր խորհուրդների գրքեր, կաթոլիկական տոների մասին գրքեր և այլն:

Վիեննա տեղափոխված մխիթարյան հայրերը շարունակելով իրենց հավատարիմ կեցվածքը Հոռնի պապի կարգադրությունների նկատմամբ, շարունակում էին հրատարակել բացառապես դավանաբանական գրականություն: Վիեննայի միաբանության անդամ, հայտնի հոգևոր-կրթական գործիչ, թարգմանիչ Առաքելյան Կարապետի կողմից հեղինակվել են հայատառ թուրքերեն ճիշտ դասագրքեր, խորհուրդներ և աղոթքներ Գալլատան աշակերտոհիմների համար: Կարապետ վրդ. Առաքելյանը բնագործ թարգմանել է Ալֆոնսո դը Լիգուորիի, Մարին Միշել Անժի գործերը: Նա հայերենից հայատառ թուրքերեն է թարգմանել Հովհ. Զոհրապյան վարդապետի «Հին ու Նոր Կտակարանների պատմությունը (1869, Կ. Պոլիս), «Մագրադինեցու գիրքները» (1862), «Քրիստոսի կյանքն ու վարդապետությունը ըստ 4 գիրքերի» (1862), «Մարտիրոսի կյանքն ու վարդապետությունը ըստ 4 գիրքերի» (1873), Ս.Կույսի և ս. Հովսեփի պաշտամունքին նվիրված աղոթքները (1884), Հուլիանոս Փիեմոնթեցիի «Օգոստինոսի գիրքները», և այլն: Թարգմանությունները հիմնականում կատարված են խաղերենից և լատիներենից: 1880թ. ստացել է Մխիթարյան միաբանության քահանայի կոչում: Այնուամենայնիվ, մխիթարյան հայ-

—տեղեցից «պարտմուխ» ուխտը ոչը թուրքերենից աստվածաբանական ժամանակակից գրքերում էր ապաստանելով դեռ ի պաշտամունքում պարզապես կատարելով ճշիշ:

«Հիպոպոնայի եպիսկոպոս, սուրբ Օգոստինոսի վարք» հրատարակվել է 1816թ., Հուլիանոս Պիեմոնթեցիի խաղերենից թարգմանությամբ:

րելի բարձմանական, հրատարակական գործունեության ասպարեզում նկատելի էր նրանց հակվածությունը դեպի աշխարհիկ թեմաները:

Քաջի բարձմանական երկերի հրատարակություններից ի հայտ են գալիս մահ կաթոլիկ հայրերի՝ կաթոլիկության շատագուցների ինքնուրույն դավանաբանական երկերը: Այդ հեղինակներից են հանդիսացել բանասեր Սերուբե վրդ. Տերվիչ Օղլուն (1846-1892), Ստեփան Ավզեյանը¹⁵¹ և ուրիշներ:

Մխիթարյան միաբանության կողմից կաթոլիկական գրականության նմուշների հրատարակությունները գլխավորապես տուրք են վատիկանի մխիթարյանների նկատմամբ ցուցաբերած քարենհանքադաբականության: Մյուս կողմից, կաթոլիկ եկեղեցու պատմության մասին զբբերն ու տրակտատները, երկերը հավատքի սկզբունքների, կաթոլիկական կրոնի տարրեր ճշտագրությունների ու ուխտերի, նրանց գաղափարախոսների մասին, և նույնիսկ խրատական ու բարոյախոսական զբբերը հաճախ պարունակել են պատմական արժեքավոր նյութեր ու փաստաթղթեր: Դիանք անկասկած ինչպես ընդհանուր ճանաչողական, այնպես էլ դաստիարակչական նշանակություն են ունեցել:

Այս հանգամանքը հնարավոր չէ որ հաշվի չառնվեր մխիթարյան հայրերի կողմից, որոնք զուգահեռ հայատաղ թուրքերին կրոնական գրականության, հրատարակել են գեղարվեստական, պատմական գրականություն, դասագրքեր: Բազմալեզու և բազմահատոր շքեղ բառարաններն ազագույց են այն կազմողների բառագիտական մեծ նույնտրայի: Մինչև օրս մեծ արժեք են ներկայացնում Հարություն Ավզեյանի, Հակոբ Պողանյանի, Մուքիաս Սոմայանի, Անբրուսիոս Բու-

151 Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հաջելից բանասեր Ստեփան Ավզեյանը հայտնաբերելին Գի շարք վարդապետությունների հեղինակ է: 1798 թ. դեկտեմբերի 1-ին, ապա Կ. Պոլսում 1807 թ. հրատարակվել է նրա «Աստու ստոր թատա կրանից Քյունսթրայնց Տեր Կոմիտաս բանասեր վարդ և նամաստությունը»- ելը: Կառնասկական կաթոլիկ բանասեր եղբայր էր հայտնի հատարական արժեք և պատմական նշանակություն ունեցող Մուքիաս Պողանյանը: Տեր Կոմիտասը բարձր էր կաթոլիկ եկեղեցու և պապական գաղափարների անհիսալակամտությունը: Մուքիասը կատարապես կրամանվ նա գիտությունը որպես լրտես Կրոն Կառնասկայինը նպատակ ունի երկնց ճան ունեցան հայ եկեղեցին և անմահ Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Զեյթունյանը: Մերթնես կաթոլիկության տարածման պատմությունը բարդագույնության մեջ րոտն գաղափարի նպատակները էր: Այս երկը պիտի են զրամել և այն խաղցրել է Կ. Վազարի ոգեգրական բառերն ընկած: Հայ կաթոլիկ բանասեր Կառնասկայինը զատուկ կարճ բանասեր շահարկել է կաթոլիկ եկեղեցու կողմը: Խոսք մեծ բնագրա տրամադրելու անսխեղական ու կաթոլիկ հավերժ:

եղել են միաբանության վարդապետները, մխիթարյան հայրեր: Կամ նաև գրքեր, ուր բացակայում է հեղինակի անունը, սակայն նշվել է թարգմանիչը և որ լեզվից թարգմանված լինելը: Այս առթիվ հարկ է նշել մի այլ մանրամասն ևս: Տրիեստյան և Վիեննայի հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների վրա չենք գտնում Մխիթարյան միաբանության անունը: Սրանով կարծես թե շեշտվում է Ս.Ղազարի հետ նրանց ունեցած գաղափարախոսական տարածայնությունը: Այս երևույթը, որ նկատվեց տրիեստյան գործունեության շրջանում, իր շարունակությունն ունեցավ, երբ միաբանությունը Տրիեստից 1811 թ. տեղափոխվեց և հաստատվեց Վիեննայում: Այնուամենայնիվ մեզ հասել են մի շարք թարգմանիչների անուններ՝ Հովհաննես Երեմյան, Աբանաս Մերայան, որոնք հայտնի են եղել իրենց բանասիրական գործունեությամբ: Մյուս թարգմանիչները՝ Պետրոս Ավգերյան, Պետրոս Երեմյան, Պետրոս Քելեպեճյան, տիրացու եղիազար Անկյուրացի, Անտոն Մուրադյան և մի քանի այլ անուններ հայտնի են բացառապես կրոնադավանաբանական գործերի թարգմանությամբ: Թովմա Գեմբաջու թարգմանիչն է եղել Մարտչյանց Պողոս Անկյուրացին: Երանելի Օգոստինոսի «Գրքերի» թարգմանիչը՝ Ուրուպեյան Հովհաննեսը, իսկ «Օգոստինոսի գիշերների» թարգմանիչը՝ Անկյուրացի Կարապետ Առաքելյանը: Մեզ հայտնի չեն 1912 թվականից հետո մխիթարյանների կողմից հրատարակված հայատառ թուրքերեն գրքեր¹⁵⁷:

Չմշտունիայի կաթոլիկ հրատարակության կողմից 1845, 1851 թվականներին, նաև 1911 թ. (Կ.Պոլսի Բայրլ հատվի տպարանում) հրատարակվել է քեզիացի աստվածաբան, հայագետ, Լուվենի կաթոլիկ համալսարանի դասախոս Ֆելիքս Նեվեի (Felix Jean-Batist Joseph Neve 1816-1893) աստվածաբանական երկերը: Թարգմանիչը հայտնի չէ: Ենվը հայ եկեղեցական գրականությունից թարգմանություններ է կատարել, հրատարակել մի շարք գրքեր Փարիզում, Բրյուսելում, Լուվենում՝ նվիրված քրիստոնյա Հայաստանին ու նրա մատենագիտությանը, որոնցից կարևորներն են Թովմա Մեծոփեցու, հայկական շարականների, հոգևոր գրականության և երաժշտական լիտուրգիայի մասին գրքերը:

Կ.Պոլսի 1906 թվականի հրատարակությունների մեջ առանձնա-

157 Վիեննայում հայատառ թուրքերեն գրքեր տարածվել են մինչև 1925 թվականը, սակայն էլ մխիթարյանների կողմից: Երանց տպագրվել են՝ անթրիկյան ավետարանագրքերի կողմից անթրիկյան աստվածաբանական ջննչություն տպարանում:

նում է Մորժոնի գիրքը: Որպես թարգմանիչ նշվում է Ֆ. Ֆ. Հիեր-դի աննը, իսկ թե հայերից ո՞վ է հայաստան թուրքերեն թարգմանել՝ չգիտեմք: «Գիրքը» քաղկեզամ է 699 էջի¹⁵⁴: Կրոնադավանաբանական գրքերի բվում գտնվում են հայաստան թուրքերեն տպագրություններ, որոնք անգլերենից են թարգմանվել: Այսպիսի թարգմանություններ հրատարակվել են ավելի ուշ, ամերիկյան քարոզիչների աստվածաշնչական քննկերությունների կողմից Մադրաս կղզում՝ 1828-1929 թթ¹⁵⁵: Ավետարանական միսիոներական հրատարակությունների նպատակը նույնն էր, ինչ կաթոլիկ քարոզիչներինը: Այն է՝ գաղափարական ազդեցության ամրապնդումը Արևելյի ըրիստոնյա աշխարհում: Այս անգամ արդեն ոչ թե Համի, այլ Ամերիկայի բողոքական քարոզիչների կենտրոնից՝ Քոստոնից եկած որոշմամբ¹⁵⁶:

Ամերիկյան «Քոթոլը» թուրքիա ուղարկեց քարոզիչներ, որոնք արևմտահայերի շրջանում իրենց գործունեությունը սկսեցին 18-րդ դարի 20-ական թվականների վերջերիս¹⁵⁷: Հայտնի է ամերիկյան միսիոներ Կ.Յունգի (Cathbert G. Young) խոսքերն այս առիթով. «Հայաստանն այն րյաց դուռն է, որով կարելի է մտնել թուրքիա և «Հայաստանն նկատառումներից ելնելով քարոզիչները պիտի գտնան մերիկացիներ մնան»¹⁵⁸: Անգլիական դիվանագիտությունը համաձայնվել էր, որպեսզի արևմտահայության շրջանում քարոզական գործունեություն ծավալեն ամերիկյան ավետարանականները, իսկ արևելյան Հայերի շրջանում գործեն հիմնականում գերմանացի քարո-

154 Մադրաս կղզում հայաստան թուրքերենից թարգմանել են մոտ երեք տասնյակ գրքեր, որոնցից անհամար քարոզական է:

155 Մեյնոնի հայաստան թուրքերեն թարգմանության (Ձ) ամբողջական գրքի վառադ 1996 թվականին սպեկտրոս Եվրոպայում Մորժոնի սամոնք տարածող անգլիացի երիտասարդ համալսարանական քարոզիչներն, որոնք այս նպատակով շրջում էին Անտառական կղզիներում:

156 1707թ. Լոնդոնում կնքվել է «Աստվածաշնչի տարածման միություն», Ալանս, Լոնդոնում (1795թ. կնքմանըն է «Քարոզական միություն», իսկ 1800թ. «Անգլիական կերպոն միություն» (քարոզական) միություն»: Այս երեքսկից ինտեկտը 1810 թվականի, Ամերիկայում կնքմանըն է քարոզական միություն, որը անխորադ անվանվում է «Քարոզական Board of Commissioners for Foreign Missions» Այն միավորում էր Ամերիկայի կոնգրեսային (congregational), գերմանական (evangelical) քրիստոնյաների (reformed) կնքվածները:

157 Կրոնագրքի հայերն շրջանում «Քոթոլ»-ը իր գլխավորությունը սկսել է 1823 թվականին Տես (Անգլիա) Պատրիկ (1804-1884) «Պատմագրք-կաղամանում Մարտարի և գաղաթ Տես (Անգլիա)» կնքի և (Յ.Մ. Քլայսթ, 1974 և Յ.Մ. Քլայսթ (1987) Տես նաև, Kereberoglu E. Turkeyde İlahiyatın İstisnası, 1963, 429.

158 Անգլիա Պատրիկ, Ավան սել, էջ 550.

գիշերը: Անգլիան ազդեցությունների ոլորտների էր բաժանում, ինքը մնալով վարագույրի ետևում: Դա նրան բոլոր էր տալիս չփյազանելու իր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, ցույց տալով, թե չի խանգարում հայերի վրա ուսական ազդեցության տարածմանը:

Ամերիկյան միսիոներները Օսմանյան կայսրությունը բաժանել էին ազդեցության չորս շրջանների՝ ա. Եվրոպական Թուրքիա (Մակեդոնիա և Թուրքիա), բ. Արևմտյան Թուրքիա (Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը), գ. Կենտրոնական Թուրքիա (Տավրոսի լեռների հարավային մասը և Հյուսիսային Սիրիա), դ. Արևելյան Թուրքիա (Փոքր Ասիայի արևելյան մասը): Հայկական շրջանում քարոզական գործունեություն ծավալելու համար ուղարկվում էին հատուկ քարոզիչներ: Նրանք շրջում էին հայկական գավառներում, նպատակ ունենալով ավելի խորը ծանոթանալ հայերի հոգևոր կյանքին և կրոնական տրամադրություններին¹⁵⁹: Մի շարք գավառներում ամերիկացի միսիոներները բացեցին հիվանդանոցներ, դպրոցներ, որբանոցներ, ծերանոցներ, տպարաններ: Նրանք այս միջոցներով գայթակղում էին հայերին, տանում դեպի ավետարանչություն՝ սրտակոտլելով հայերին, հեռացնելով նրանց իրենց ավանդական կրոնից, եկեղեցուց, նախնիների սովորույթներից: Ինչպես կաթոլիկ, այնպես էլ բողոքական քարոզիչները շտապորեն օգտագործում էին բարոյական ու նյութական կաշառքի բոլոր հնարավոր ուղիները, որոնք երբեմն շատ ավելի ազդեցիկ էին, քան կաթոլիկների գրավոր խոսքը: Բնականաբար աղքատ բնակչության համար անվճար բաժանվող յուղն ու այլուրը շատ ավելի ռեզոլ գործոններ էին, քան կաթոլիկների բարոյախոսական գրքերը¹⁶⁰: Ամերիկյան քարոզիչները ետանդագին սկսեցին Աստվածաշնչի,

¹⁵⁹ Ալբրայտսեն Ա. «Պատմություն եվրոպիա հայոց», Կոնիքոն, 1952, էջ 843:

¹⁶⁰ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ամերիկյան բողոքական քարոզիչներին քարոզչական գործուղ առկան կազմում էր 300 հազարից 400 հազար անգլիական ոսկի: Տես Երկրյան Ա. «Փորձ», Թիֆլիս, 1986, N2.

¹⁶¹ Ամերիկյան միսիոներները իրենց գործունեության սկզբից մինչև 1900 թվականը Թուրքիա են ուղևորել և տարածել 7 զբոս վերջ 10 միլիոն արժույթային: (Տես Կաշուրցև Է. Կարճատև ճանպարհում, 1963, 5-33): Մինչև 1910 թվականին Թուրքիայում Ամերիկյան Աստվածաշնչի տարածման քննչության կարգից տարածվել է 100 հազար Ա.Գիրք: Հազարավոր օրհանգիլներ տարածվել են միսիոներական ազդեցությունների կողմից: Պատկերասրահում կազմվել հազար այս քննչությունների աշխատանքի ծախսերի մասին, կարելի է նշել, որ ամերիկյան մայրցամաքում մտնել թվականին տարածել են 2 ձև, իսկ Օրհաստանում 2,5 ձև վերջ: Եվրոպայում 75 հազար, իսկ Երևանից 16 հազար Աստվածաշնչով և այլն: Մուսլիմ անկամ հայերն ցարքապ Աստվածաշնչի միսիոներները կողմից կատարվելից զավանթի (նկերարարիկ) նշանակով կոտորելի համար ստեղծված Ա.Գիրքի մասերը նվազեցվել են: →

քիայում ներկայացնող դիվանագիտական ինստիտուտների՝ դեսպա-
նատների, հյուպատոսությունների աշխատակիցների կողմից: Զանի
որ մուսուլմանական պետության օրենքներն արգելում էին իսլամից
հրաժարվելը ի շահ մի այլ կրոնի, իսկ քրիստոնեական միսիոներները
բարոզում էին «աստուծ խոսքը բացառապես կայսրության քրիստոնյա
աշխատակների շրջանում, ուստի կայսրության տիրակալները ոչ միայն
ղեմ չէին, այլև խորախուսում էին նրանց: Քրիստոնյա ժողովուրդների,
նրանց միասնությունն ու ուժը պատակառոտ գործողությունները՝ նրանց
կողմից հօգուտ սուլթանական երկրի շահերի էր ընկալվում: Միսիո-
ներների պատճառով քրիստոնյա ազգերի մոտ սկսված դավանա-
բանական վեճերը միայն բուլացնում էին այդ ազգերին, չեղում նրանց
ուշադրությունը թուրքական բռնակալության դեմ ազգային ազատագ-
րական պայքարի դուրս գալուց, համախմբվելուց: Ամերիկյան միսիո-
ներների գործունեության աշխուժացմանը նպաստեց 1830 թ. մայիսի
16-ին Ամերիկայի ու Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագիրը: Այն
իսկառաք ազատություն էր ապահովում ամերիկյան միսիոներների
կրոնական քարոզչության համար¹⁶⁴:

Մի քանի գալատներում ամերիկյան քարոզիչները տեղական հայ
բնակչության կողմից մեծ դիմադրությունների են հանդիպել: Մի շարք
գալատներում, օրինակ Ջեյթունում, Մարաշում, Հաճընում պատժվում
էին բողոքականության հետևորդները, իսկ քարոզիչները ծեծի էին են-
թարկվում: Այս վայրերում բողոքականությունն իր դիրքերը կարողա-
ցավ ամրապնդել այլ գալատներից մեկ-երկու տասնամյակ ուշ:

Այսպիսով, հայատառ թուրքերեն գրականության զարգացման ա-
ռաջին հարյուրամյակը կապված է հիմնականում Արևելքում՝ հայերի
շրջանում կաթոլիկության ներթափանցման հետ: Տպագիր հրատարա-
կությունները թույլ էին տալիս միսիոներներին՝ ավելի մեծ արդյունավե-
տությամբ՝ ու ավելի մեծ ծավալով իրականացնել իրենց գաղափարա-
կան առաքելությունը Արևմտքի համար այնքան կարևոր տարա-
ձաշրջանում:

Հարկ է նշել, որ զուգահեռ գրահրատարակչական գործունեությա-
նը, մխիթարյանները մեծ աղանդ են ունեցել դարբացական-մանկավար-
ժական ասպարեզում: Մխիթարյանները ճեմարաններ են հիմնադրել

¹⁶⁴ Gooden L.M. *American Relations with Turkey 1830-1970*. Philadelphia, 1952, p. 11, 56; Զանի

Меркутов Ю.В., Полакверин Е.М. Турция в книге "Голубица ССША на Ближнем и
Среднем Востоке", М., Наука, 1960, с. 76-77.

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԿ

Արևմտահայության ազգային զարթոնքի արտահայտությունը հայատառ թուրքերեն գրքում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին

Գլուխ Ա

Ինքնություն և քաղցամանական գեղարվեստական գրականություն

Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր քաղաքական, տնտեսական ու ինքնասական ճգնաժամի մեջ: Երկրի տարբեր վայրերում գլուխ էին բարձրացրել եպատակ ժողովուրդները: Այս ամենը կանխելու համար 1839թ. նոյեմբերի 3-ին, սուլթանական պալատի «Գյուլհանե» կոչված պարտեզում հրատարակվեց կայսերական հրովադուտակը Հաքքը Շեքիֆի (սրբազան գիր), որը հետագայում ընդհանուր անվամբ կոչվեց Թանզիմատ: Այս հրովադուտակով կառավարությունը հիմնականում Օսմանյան կայսրության հպատակ քոլոր ժողովուրդներին խոստանում էր կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովում, հարկերի արդարացի իջեցում ու զանձում, կապալային սխառնմի վերացում, զինվորական ծառայության ժամկետի կանոնավորում: Դատական գործերը, ժառանգական խնդիրները ևս պետք է օրինական լուծում գտնեին: Կաշառակերությունն ու չարաչափումները պետք է վերանային և այլն:

Հաքքը Շեքիֆի մախսապատրաստումն ու հոչակունքը կապվում է Մուտաֆա Ռեշիդ Փաշայի անվան հետ, որը և հեղինակն էր քարեկոթողումների այս ծրագրի: Եվրոպական կրթություն ստացած այս անձը դիվանագիտական պաշտոններ էր վարել Փրիզում, Լոնդոնում, ապա դարձել Թուրքիայի արտաքին գործերի մախսարար: Այս ծրագրի հռչակմամբ Թուրքիան հավակնում էր ունենալ եվրոպական պետությունների փոստախոսությունը որպես իրավական պետություն: Այն հակ-

ված էր ապացուցելու, որ սեփական ուժերով կարգավորվելու էր երկիրը և բոլոր չէր տրվի եվրոպական երկրներին միջամտելու թուրքիայի ներքին գործերին:

Գյուլիաննայի Հաաթը Շեքիֆը կարծես ի մի էր բերում Սելիմ 3-րդի և Մեհմեդ 2-րդի սկսած բարեփոխումների ծրագիրը և սկիզբ էր դնում երկրի եվրոպականացման շարժմանը:

Սկսեմք մյուսից, որ Հաաթը Շեքիֆն ընդամենը կայսերական կրթվարտակ էր՝ ոչ օրենք: Հրովարտակի հիմնական դրույթների շուրջ վատարաստվելու էին օրենքներ: Բնականաբար, այս գործին անմիջապատ անումնառնու էր իրավ Ռեշիդ Փաշան: Պատրաստված օրենքները պետք էր անմիջապես հետո միայն, Հաաթը Շեքիֆից 11 տարի անց, 1850-51 վավերացվելուց հետո միայն, Հաաթը Շեքիֆից 11 տարի անց, 1850-51 վավերացվելուց հետո միայն, Հաաթը Շեքիֆից 11 տարի անց, 1850-51

Բնականաբար, այս գործին անմիջապատ անումնառնու էր իրավ Ռեշիդ Փաշան: Պատրաստված օրենքները պետք էր անմիջապես հետո միայն, Հաաթը Շեքիֆից 11 տարի անց, 1850-51

1840թ. հաստատվեց քրեական օրենքը՝ 1843թ. բոլոր մահմեդական

հայտնակների համար զինվորական ծառայություն սահմանվեց, իսկ

1855թվականից՝ ոչ մահմեդական հայտնակները ևս հավասար զինվորական

ծառայություն պետք էր կրեին: Սա երկկողմանի դժգոհություն ա-

ռաջ բերեց: Քրիստոնյա-զինվորները քննադատաբար իրենց զենքն ուղ-

ղելու էին քրիստոնյա աշխարհի, մասնավորապես ռուսների դեմ: Իսկ

Ռուսաստանը միակ օտար երկիրն էր, որ շահագրգռված էր կայսրու-

թյան քրիստոնյա ազգերի ազատագրմամբ, ինչպես այդ կողմ Քալ-

կաններում և նրա հետ էին կապում ազատության իրենց հույսերը:

Կաններում և նրա հետ էին կապում ազատության իրենց հույսերը: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

մույր դեռ կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետա-

ցին 1856թ. փետրվարի 18-ին, սուրբան Արդույ Մեջիդին հրովարտակ
ստորագրել հայտակ քրիստոնյաների վիճակի քարելավման մասին:
Դրա խմբագրման գործում մեծ դեր էին խաղացել շահագրգիռ երկրնե-
րի դեսպանները: Այն հայտնի դարձավ «Հարթ հյուսմայուն» անունով
Հետագայում այս հրովարտակը պաշտոնապես հաստատվեց Փարիզի
հաշտության պայմանագրի 9-րդ հոդվածով: Այնուհայտ է, որ «Հարթ
հյուսմայուն»-ի ստորագրմամբ շահագրգռված երկրներին ոչ մի կերպ
չէր զբաղեցնում հայատակ ժողովուրդների վիճակի հոգածությունը:
Նրանց նպատակն էր մեկուսացնել Ռուսաստանին և հատուակ ի-
րենց երկրների ազդեցությունը Թուրքիայում: Այն մասնավորեցվում էր
մաս կշանքի տարրեր բնագավառների ստուծով ևս: Իսկ Բարձրա-
գույն Դուռը փորձում էր հանդարտեցնել իր հպատակներին և պահ-
տատերերին¹⁶⁵: Յուրաքանչյուր մոր հրովարտակ կրկնում էր նախկինի
միտքը, իսկ էությունը մնում էր կրկին՝ բոքի վրա, քանզի այդ բոլոր
օրենքները բշմամարտ կից ընդունվում մոլեռանդ խավի՝ մուսու-
ճանական հոգևորականության և հետադեմ պաշտոնյա դասի կողմից:
Այն մեծապես վախճնում էր հիմնականում հպատակ ժողովուրդների
համայնքի առաջնորդներին¹⁶⁶, որոնք գերադասում էին հրովարտակ-
ների մասին իրազեկ չդարձնել իրենց հավատակիցներին, զգուշանա-
լով բուրքերի զայրույթի ցայցերից, քանզի վիճակի փոփոխության
մասին որոշումները հակասում էին Կուրանի սկզբունքներին: Եարի-
աթի դոգմաները չէին կարող հավասարություն դնել մահմեդեկանների
ու ոչ մահմեդականների միջև: Քանզիմարի կոչ արած մերձեցումը
կոչված չէր իրականանալու ու վերացնելու մահմեդական մոլեռանդու-
բյունը:

1847թ. ստեղծվեցին առևտրական դատարաններ, որ ոչ մահմե-
դեկանը հավասար իրավունք ունեն վկայումներ տալու: Սա ևս
հիմնականում ձևական բնույթ էր կրում:

Այնուամենայնիվ, բարենորոգումների այս մախամեղնությունը
պատճառ դարձավ 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներին արևմտա-

¹⁶⁵ Ривин Железов М. Г., Арменция, армяне и турки, М., 1927, стр. 24; Носов А. Д., Турция. Краткая история, М., 1963, стр. 83; Կեչեյան Ս. Ա., Գլխառն օրրուր, Մ., 1960, օր. 170.

¹⁶⁶ 1827 թվականին տարագրել է կրեոական զախմարանական ուսումնասցությունյան մի փոքր, իսկ և իսկը ներքերիցնեղ-սարքությունների ու անհամապետությունների մասն-
ժառանգությունները և քարգնամել 1830 թվականին համարն բարադրազեղ իկրտակարից
Վերջական անալոզ է հարազեղել և Դուրի հունական «Անարտու» տարազում:

քաղաքական ու մշակութային շրջանակներում «Սահմանադրության» առաջացրած արձագանքներն իրենց արտացոլումն ունեցան հայատառ բուրքերին գրականության մեջ ևս:

Հայատառ բուրքերին գրականության զարթոնքի շրջանը միանգամայն համընկնում է 1850-1870-ական թվականների սահմանադրական շարժման այս շրջանի հետ: Այսպիսի աշխտությունը զարկ տվեց քաղաքին, գրականության, երաժշտության, գեղանկարչության բուն զարգացմանը հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները: Այսպիսի վերելքի պատճառը դժվար չի ընկալել: Հասարական մտքի առջև կանգնած հիմնական նպատակը ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման խնդիրն է եղել: Այս շարժումը համակցված էր Օսմանյան կայսրությունում մտավոր ընդհանուր վերելքի հետ: Հայ ժողովրդի մայրենի լեզուն կորցրած մասը հնարավորություն չէր ունենալու մասնակից դառնալ հայերենով լույս ընծայված գրականությանը, չէր կարող կարդալ տասնյակ թերթերն ու հանդեսները, հետևել արևմտահայ նոր գրականության զարգացմանը: Նրանք զրկված էին Ղևոնդ Ալիշան, Ալրտի, Պեշիվթաշյան, Պեղոս Դուրյան, Գրիգոր Օտյան և այլոց գործերը կարդալու հնարավորությունից: Զրկված էին «Զարթոնքի շրջանի սերունդ» ընդհանուր անվանմանն արժանացած գրողների ու հրատարակատեսների գործունեությանը հետևելուց: Անհրաժեշտ էր հենց այս խավերին մասնակից դարձնել սկսված շարժմանը: Այն հնարավոր էր իրականացնել միայն մրանց հասկանալի լեզվով՝ բուրքերենով, այն է հայատառ բուրքերեն գրքերի ու պարբերականների շնորհիվ:

Բուրքումին պատահական չպետք է համարել հենց այս շրջանում «Ազգային» վեպի լույս աշխարհ գալը հայատառ բուրքերենով: Մինչ այդ արևմտահայերը չեն ունեցել «Ազգային»-ի նման գեղարվեստական արժեք ներկայացնող հայերեն լեզվով վեպ:

Վեպն, ինչպես հայտնի է, մվիրված է արևմտահայ իրականության բարդագույն խնդիրներից մեկին՝ կաթոլիկ հայերի դեմ հայ առաքելականների նդամ պայքարին: Վեպն ինքնին սիրո ողբերգական պատմություն է ներկայացնում, որի գլխավոր հերոսները զոհ են դառնում կրոնական ֆանատիզմին և դավաճանությանը:

1850-1860-ական թվականներին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և հայ ազգային բուրժուազիայի ձևավորման շրջանում, կրոնա-բարոյախոսական թման հայատառ բուրքերեն գրականության մեջ սկսում է իր տեղը զիջել հայ ժողովրդի մտավոր

գարգացմանը նպաստող քեմաներին:

Առաջադիմական այս շարժումը 80-ական թվականների սկզբից սկսում է բուլանայ՝ հետևանք համդիսանազով սուլթան Արղուլ Համիդի կատավարության շրջանի քաղաքական խստագույն բռնությունների, կոր հետապնդման էին ենթարկվում առաջադեմ բոլոր հասարակական շարժումները, անգամ մշակույթը: Հայկական դպրոցներում արգելված էր հայ ժողովրդի պատմության, պատմական աշխարհագրության դասավանդումը: Արգելված էին հայերեն քառերօական ներկայացումները, օգգային երգարվեստը և այլն: Մինչդեռ հենց այս տասնամյակներին է նկատվել ֆրանսիական եղիմակների վեպերի քարգնամությունների նշանակալի աշխուժացումը: 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին հրատարակված գրքերի 90%-ը այս վեպերն են: Հայատառ թուրքերեն քարգնամվել և հրատարակվել են Քաավիե դը Մոնթեպեմի, Էժեն Սյուի, Ժյուլ Վեռնի, Բուակոպի դը Ֆորբուանի, և այլ հեղինակների բազմաատոր ստեղծագործությունները: Այս վեպերի երևան գալը չի կարելի տարերային համարել: Առավել ևս չի կարելի այն բացատրել կոմբրցիոն շահադիտական մպատակներով: Այն րջորեն պայմանավորված էր քաղաքական շեշտադրմամբ: Հատկանշական է այն փաստը, որ այդ տարիներին արևմտահայ իրականությունում սկսվել էր սպաքար՝ բուրժուական-առաջադիմական և ֆեդալական-թեոկրատական հոսանքների մրցև: Առաջադիմական գաղափարների ներկայացուցիչները ձգտում էին քարգնամել հիմնականում ֆրանսիական եղիմակների վեպեր, որոնք ուղղված էին ֆեդալական արսույտիզմի դեմ և դիմակազերծ կին անում կարսիկ եկեղնու իրական բնույթը: Այսպիսին էր Էժեն Սյուի «Ձափառական հրեան» վեպը, որ լույս տեսավ 1863 թվականին Կարսպետ Փանոսյանի հայատառ թուրքերեն քարգնամությամբ:

Թարգնամական գրականության շուրջ ստեղծված իրավիճակի ընկալման համար հարկ է լուարքանել հայկական կյանքում տարրեր հասարական-քաղաքական ուղղությունների միտումները: Երբեմն դրանք ևս նշանակություն են ունեցել այս կամ այն երկի քարգնամության ու տպագրության ընտրության խնդրում:

Պատահական չլիետք է համարել հետևյալ հանգամանքը ևս: Արևմտահայ իրականության մեջ, հեղափոխական ղեմուկրատ Միքայել Նալբանդյանի գաղափարների հետևորդների գաղտնի խմբակների տարածման շրջանում, Վենետիկի Միսիթարյան միարանները քարգնամում և 1868 թ. հայատառ թուրքերենով հրատարակում են

ընձեռնելիք հնարավորությունները: Նա արհեստակաճորեն կոպիտ պահպանողականության կողմնակից մնաց՝ փորձելով արհմտահայրությանը հեռու պահել մոր գաղափարների գալիքակողությունից, որի հետևանքները շարագուշակ էին թվում նրան: Տերոյենցի՝ հասարակական գործչի կերպարն անկում ապրեց զարթոնքի սերնդի առաջադեմ մտավորականության նկատմամբ իր անկաշատ, կատաղի ու անհողողը կեցվածքի պատճառով: Մահմանադրականների հաղթանակն իր պարտությունն էր: Նրա գրական, աստվածաբանական, փիլիսոփայական ու պատմագիտական պատկանելի ժառանգությունը մասնավոր ուշադրության չի արժանացել, ցավոք սրտի: Նրա հետադիմական կեցվածքը առիթ է դարձել նրա դեմ խաչակրաց արշավանքի ու պարոնյանական հեզմանքի «Ազգային ջոջեր»-ում: Գալով հայատառ բուրքերն գործերին, մշենք ըստ ժամանակագրական կարգի:

→1846 Սերոյե Ալբարեի (1821-1890) նաև սկսում է կուսարակել «Հայաստան-խաղաղություն»: Անտեմանուն է Գուրի լուսալիսանքի ռեժիսի ղեկավար Էովն Պոթի հետ և սկսում քրեակնի Գաբրիլ Արեկյան թղթների վարժարան դասախոս էլլալու Դոտորենիի նա: Հրատարակում է նրա կողմից հաստատվելու Փայտիում, որիցեղ հայկենի դասախոսի Փայտի կողմից ոչ Ֆրանսում: Արեկյան աստղաբան, նա շարունակում է Երևանագրությունը հայերի աստվածաբան-հայագետ Տեղիս Լեփի (1816-1893) հետ: 1845 և 1851թթ. հայաստան քաղաքներում անձնակա հայախախտությանը Ֆրիդրիխ Գալսար Լոյմանի հետ Տերոյենցի համառել թարգմանությունը և Գալսար և ճնշանդայում լույս է տեսել «Ձրույնեց մարի և վարդախոյն հայր փրկության մասին» երկը:

1859 Վերն է Կրասնայի և Չոխալ- հայաստան քաղաքներն կրեակաճ հանգելու, որ լույս է տեսնում իր էրմանայան աստղաբան:

1857 Մայի աստղաբան սկսում է լույս տեսնել «Երևան»- հանգելու: Առաջին անգամ որոն կուսարակելի գաղափարներ է Տերոյենցի նախնունը Տեղ-Կարապետյան Չամբույանի փոխառել: Տերոյենցի դասախոսել է կրեճ աղբի (ազգայնական ռեժիսի կողմից): Այս նպատակով պատրաստել է 43 պատմական դասախոսություն-հանր:

1869 ի պատճառում վիճակում Հովսեփ զրգարյանի «Հրեանական աստղաբանական հարթիկ և էլեմենտարական կերպարներ» աշխատության: Տերոյենցին է հանձնարարվում պատրաստել զրգարյանի կերպարները կրեճը: Երևանում պատրաստում-աշխատությունը կրեճ է «Երևանում» վերնակերպ:

1877 Սկսալուում գրեց(ու նրա կրեճը ամբողջ նրա մարտիկ են զտնում: Այն աղբի անց 1878 թ. Տերոյենցի նախնայանում է կրեճը: Հանձնալու Տերոյենցի կենսագրությանից Հարություն Մրեյանի (1860-1926) Գալսարի Տերոյենցի (կապ լույսի) թողարկված գրառելի աստղաբան հետ: Այն աղբի է ի կրեճ մեծ հարգանքի) թողել է 150 հատոր մեծապիս և տպակի գործեր, թարգմանություններ: 32 հայկենի տպակից կրեճը, որոնց թվում անվանի աստղաբանի գործեր, ինչպեսզ և՛ Մ.Տոյանի շատանալու «Մարտախաղաղություն»-ը (1843), «Քրիստոնեական գաղափարներ»-ը (1843), Գալսարի մասին աստվածաբանական և փիլիսոփայական քննությունը (1846), թարգմանիկ թարգմանություններ: Հոյանանա Տերոյենցի թողած հայերեն, նաև հայաստան թողարկել ժամանակակիցում արևո է ռուսներակողության աստղաբան լույսն Էրա խնայարան «Հայաստան», Մեծու» և «Երևան» գաղափարակների հետ փոսիմ, շանդ Փրեճույնից կրեճում գրեց(ու և՛ նախադիտարան, շամաչրական, կրեճախոսական, թարգմանական հետաքրքիր ու պատկառելի նյութ:

նակ անճանճեմ հայագիտական կարգիկ կենտրոնը՝ Վեներտիկի ս.Ղազարի Մխիթարյան միաբանությունը: Վերջիններիս հասցեին արված մեղադրանքները բերվում էին նրան, որ մխիթարյան հայրերը մի կողմ բողոքելով կաթոլիկ գաղափարախոսության տարածման գործը՝ զբաղված էին հայ ժողովրդի հերոսական անցյալի վեր հանմամբ: Այս գործունեության հետևանքով իրական հնարավորություն էր տեսնվում հայ ժողովրդի դավանական միավորման: Այս հանգամանքը խաթարում էր Հռոմի անասնման իշխանությունը հայ կաթոլիկների վրա: Հայ իրականության համար այս երանելի միացման գաղափարը նոր քափ ստացավ Միքայել Նալբանդյանի Թուրքիա կատարած երկու այցելությունների շրջանում: Հայ առաքելական եկեղեցու դիրքերից ընդհանրապես Նալբանդյանի ելույթ ունեցավ Տերոյեմնը: Հակառակ դրան և մյուսների այս ուղղությամբ կատարված ջանքերի՝ շարժումն ուժեղանում էր, իր մեջ ներառելով Հասունյանի դեմ պայքարի իզոթ հսկազդեցության ոգի:

Հայտնի է, որ 1867թ. Վատիկանը հատուկ որոշում հրապարակեց, որն արգելում էր ս.Ղազար կղզու Մխիթարյաններին զբաղվել հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությամբ: Այս որոշումը պահանջում էր ուժեղացնել զուտ կրոնական քաթոլիկությունը: Վատիկանի այս որոշումը, հայտնի հրապարակախոս և գրող Արփիար Արփիարյանի վկայությամբ՝ մեծ նտահոգության ափսոս էր հանդիսացել միաբանության հայրերի շրջանում, մասնավորապես ակամավոր քանառուղծ, քանառու ու պատմաբան Ղևոնդ Ալիշանի (1820-1901) մոտ:

Ղևոնդ 1852 թվականին, Վեներտիկի քնակիչներից կանոնիկ Ջուզեպպե Էնրիկեի ամուսնով մի քանիսն պարտավազիր էր հրապարակել Վեներտիկի Մխիթարյանների դեմ: Փարիզի Նուպարյան մատենադարանում պահպանվել են այս խնդրին վերաբերող մի քանի հրատարակություններ, այդ թվում պարտավազրի հեղինակ Ջուզեպպե Էնրիկեի մոտ շարժված պատասխանը, իտալերենից թարգմանված: Այն տպագրել են Կ.Պոլսում 1852 թվականին Հովհաննես Մյուսեմնախյանի տպարանում և որը 40 էջ է կազմում: Հաջորդը՝ Վեներտիկի միաբանության մասին ընդհանուր կարծիք է, վկայված Պետրոս Բրանդոն Աբրահամ կողմից (1852, Կ.Պոլիս): Վեներտիկի Մխիթարյանների դեմ ուղղված «զարչելի, չարարախոս, գրգռիչ» պարտավազրի դեմ իրենց զորակցության ձայնն են բարձրացրել Սպահանի թեմի առաջնորդական վոյսանդուրը և «բոլոր վանականները միասնաբար» (1853, թարգմանություն իտալերենից, Կ.Պոլիս, Մյուսեմնախյանի տպարան): Հով-

ման Իտալիայում Գարիբալդիի և Մաձինիի գլխավորությամբ շարժման մասին՝ ներկայացնելով այն որպես սովորական, բալանչիական քաղաքացուսություն¹⁶⁹։ Հեղինակի կարծիքով՝ վերոհիշյալ գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծման ու տարածման հիմնական սլառնառը 18-րդ դարի ֆրանսիական լուսավորիչների գաղափարներն են։ Քոլոդ տեսակի չարագործությունների աղբյուրը պետք է փնտրել Վոլտերի, Դիդրոյի, Ռուսսոյի մարդկության մուլտրությունների անդունդ գոյ մարերի մեջ։ Պրեշիանն այդ հեղինակների և նրանց համալսեմների, հետևորդների ստեղծագործություններն անվանում է «սատանայական գրքեր»¹⁷⁰։ Վեպում ակնարկներ են արվում Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Քիֆիսի, Ղրիմի, Օդեսայի, Կ.Պոլսի, Իզմիրի և այլ քաղաքներում գործող գաղտնի կազմակերպությունների, խմբերի գոյության մասին, որոնց կենտրոնները գտնվում էին Լեհաստանում, Ռուսաստանում, Գերմանիայում, Անգլիայում¹⁷¹։ «Լիոնելոյի» հեղինակը քարոզում է Հռոմի նկատմամբ անսահման հնազանդություն։

Պաղրի Պրեշիանը պատմում է մինչև 1861 թվականը տեղի ունեցած դեպքերի մասին։ Հետևաբար գլխը գրված է ամենավերջին պատմական իրադարձությունների հիման վրա և անմիջապես քարգմանվել է տարբեր լեզուներով։ Նմանատիպ բովանդակություններ են ունեցել Տեյոյեմեի հայերենի քարգմանած «Ժակմեն Կլես» և «Խորհուրդ գաղտնի ընկերությանց» վեպերը։ Իսկ այս վեպի հայատարբուրքերն քարգմանությունն ուղղված էր փաստորեն հայ իրականությունում հեղափոխական, դեմոկրատական գաղափարների տարածման դեմ։ Իսկ մեծ գաղտնի կազմակերպությունները հայկական շրջանակներում կապված են եղել հիմնականում Միքայել Նաթրամյանի անվան հետ¹⁷²։ Ոչ մի քարգմանական վեպ այդքան հայերեն քաղեր չէր

¹⁶⁹ Տես Պրեշիան Փաստ. Լիոնելոն սելնուզչի. Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1868, էջ 436-461 և 462-483.

¹⁷⁰ Պրեշիան Փաստ. Լիոնելոն սելնուզչի. Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1868, էջ 80 և էջ 102-103: 1867-ի այս վեպի նմանությամբ հայ իրականությունում իրատարակվում է Մ. Հրապարանի (1827-1916) «Նեոն կամ կատարասաշխարհ» գիտլ նման բովանդակությանը՝ հայկական իրականությունը վերջված.

¹⁷¹ Անգ, էջ 391.

¹⁷² Մատթեյան Գասիկ, Մ.Նաթրամյանի «Եկեղեցուրծությունը որպես ուղի մանուկների» աշխատության արձանագրությունը 1862-1872թթ տասնամյակում Ե., ԳԱ «Տեղեկագիր» N 11, 1953, էջ 41-74. 1867թ. մարտի 7-9և, Միքայի Նաթրամյանի նիշատակին «Մեռելյան քաղերուն» ընձայրում է Ե.Մանվելյանի «Վաղյան Մամուլյան» հարերեսիտական պետք. Պետ-

չարադրմամբ, անգամ հայկական դրվագների ներմուծմամբ: Հայ երականությունը մեզ այս պոեմի նկատմամբ հետաքրքրության մասին է խոսում այն փաստը, որ մեզ են հասել պոեմի ձեռագիր քարգմանության 8-10 տարբերակներ¹⁷⁶: Համաշխարհային ճանաչում ստացած գրական այս հուշարձանը քարգմանվել է նաև հայատառ թուրքերեն, իսկ լույս աշխարհ է եկել 1871 թվականին: Տպագրության տխուրոսաթերթից իմանում ենք, որ քարգմանիչն է երեմիա Չելչախի Այոնուրճյանը:

Մենք բոլոր հիմքերն ունենք պնդելու, որ այս երատարակությունը նախատեսված է եղել ոչ միայն հայկական շրջանակներին նկատի ունենալով, այլ նաև՝ թուրքախոս ընթերցողներին: Այս մասին ակնարկում է նաև Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը: Ես նկատել է, որ գրքից քացակալում են Հայաստանին և հայերին վերաբերող մասերը: Փաստորեն քացակալում է գլխավոր հեղուսի այցելությունը Կիլիկիա, Փոքր և Մեծ Հայք, Անիի ամրոց: Հպանցիկ կերպով հիշատակվում է այն մասին, որ գլխավոր հերոսը եղել է Գյուրջխտամում և Թավրիզում: Կ. Մելիք-Օհանջանյանն այս իսկապատմանը քացատրում է երեմիա Չելչախի Այոնուրճյանի քաղաքական գոյությունը: Ըստ ամենայնի Չելչախի կրճատել է մի քանի գլուխներ, որպեսզի «չգրգռի թուրքերին»: Մակայն հայտնի է, որ երեմիա Չելչախի Այոնուրճյանը քարգմանությունը կատարել է քավականին վաղ, 17-րդ դարի կեսերին և ղօվար թե նպատակ է ունեցել այն երատարակելու: Ավելի հավանական է, որ կրճատումները կատարված լինեն երատարակչի կողմից քաղաքական նույն գոյապետության նպատակներով: Վեզինս ոչ միայն կրճատել է հայ ժողովրդին վերաբերող մասերը, այլև քրիստոնյաներին և դավանաբանական բնույթ ունեցող հատվածները: Եթե գրքի տպագրությունը նախատեսված լիներ միայն հայ ընթերցողների համար, ապա թուրքերին կարիք չէր զգացվի նման նրբանկատ գոյապետության: Մինչդեռ նկատի ունենալով թուրքերեն ընթերցողների և թուրքերի կողմից տպագրության պատվիրված լինելու իսկապատմանը կատարվել են համապատասխան կրճատումներ: Պոեմի հայատառ թուրքերեն երատարակության անաչարանի մի քանի տողերում պարզորոշ ասվում է երեմիա Չելչախի Այոնուրճյանի քարգմանության՝ թուրքերի կողմից տպագ-

¹⁷⁶ Պոեմի որոշ հատվածներ Հյատարակելի են Գայեկից Մյուսնուրճյանի կողմից «Օհանջան-ու» Պոեմի հայկական տարբերակների՝ քննա-համեմատական քննարկ լույս ընծայելու նպատակով: Պոեմի հայկական տարբերակներով կատարել է 1966 թվականին հայտնի Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը (1893-1970):

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» համառոտ տարբերակի հայատառ բուրբերեն քարգմանությունն է: Ընթերցողներին ավելի լայն պատկերացում տալու համար Հայաստանի ու հայերի մասին՝ Մովսես Խորենացու գրքի վերջում ավելացրել է Բագրատունիների ու Ռուբինյանց քազավորության համառոտ պատմությունը:

Երեմիա Չեղեպին հայատառ բուրբերեն է քարգմանել ոչ միայն «Պատմութիւն Փարզի եւ Վեննայի» սիրային պոեմը, այլև Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը¹⁷⁷: «Պատմութիւն Փարզի եւ Վեննայի» ազդեցությամբ հայատառ բուրբերեն գրել է «Պատմութիւն Տիմոօի» պոեմը՝ միջնադարյան ասպետական սիրավեպերի ոճով հայատառ բուրբերեն և հայերեն քազմասիվ քանաստեղծական հատվածներով հանդերձ: Վերջապես հայատառ բուրբերեն է քարգմանել հատվածներ Աստվածաշնչից և Նոր Կտակարանն ամբողջությամբ, Սաղմոսագիրքը: Քյոնուրճյանը հաճախ ինքն է բուրբերենի քարգմանել իր գործերը:

Կասկած չի հարուցում այն փաստը, որ Երեմիա Չեղեպի Քյոնուրճյանն իր ինքնուրույն գործերի մեծ մասը գրել է հայ և քրքախոս հայ շրջանակների համար: Գաղով Մովսես Խորենացու երկի քարգմանությամբ, ապա նա հակված է եղել «Պատմությունը» ներկայացնել նաև բուրբ և քրքախոս ընթերցողներին:

Հարկ է նշել, որ պարստական շրջանակներին ուղղված Երեմիա Չեղեպի քարգմանությունները լեցուն են միայն այդ շրջանակներին հասկանալի արաբա-պարսկական ծերծերուն ոճով, օսմամիզմներով: Մինչդեռ հայկական շրջանակների համար նախատեսված գործերը պարզ, հասկանալի բուրբերենով են: Հետաքրքիր է, որ պարստական շրջանակների ու ժողովրդի համար նախատեսված հրատարակությունների լիզվական նման տարբերակույնի քննույժ է եղել մաև 18-19-րդ դարի հայատառ բուրբերենով ստեղծագործած այլ հեղինակների:

Ասվածի լավագույն ասպացույց է համդիսանուն աճանավոր հայ հրատարակական-քաղաքական գործիչ, գրող, հրապարակախոս, Բարձր Դեան բարձրաստիճան պաշտոնյա Հովսեփ Վարդանյանի (Վարդան Փաշա) գրական ժառանգությունը¹⁷⁸:

¹⁷⁷ Տե՛ս այս գրքի ձեռագրական գրականությանը նվիրված գլուխը:

¹⁷⁸ Հովսեփ Վարդանյանի ստեղծագործությանը կանոնադրական են «Ազատի» կեսի և «Նսազրեպի պատմությունը», «Մեկնակ պատեղագրական պատմությունը» պատմական ուղեւորությունների ամբողջությունը:

«Ականա բժիշկը» (1849թ.), «Դիարքեքիցի Հակոբ Լյուբիցն»
«Եզովյաուսի առակները» (1873թ.) և այլն: Քսավի դը Մոնթեպյեն են
բարգմանել Մուլեյանս Վեհալին և Մամուկ Գլումուշյանը (1874թ.),
Ժյուլ Վեոն՝ Հովհաննես Դուկասյանը և այլն: Ալ. Գլումայի «Կոնս
Մոնթե Քրիստո» վեպը բարգմանել է քուրթական առաջին «DIYO-
JEN» (1870-1873) և "HAYAL" (1873-1877) երգիծաթերթերի հրատա-
րակիչ, ազգությամբ կեսաղացի հայտնի հույն լրագրող Թեոդոր
Քասապը (1835-1905) և տպագրել իր թերթի տպարանում 1871-1873
թթ.: Օսմաներեն «*ՆԷՅԱԼ*» տարբերակը (1873-1874թթ.): Հայերի և քուրդերի
կողմից օսմաներենով կատարված բարգմանությունները հիմնակա-
նում տպագրվել են Կ.Պոլսի մի շարք հայկական տպարաններում:
Բնականաբար քուրդական պալատական շրջանների պատվերով կամ
խորհրդով կատարված այս բարգմանությունները դուրս չեն եկել նա-
խատեսված ընթերցողական մեղ շրջանակներից: Բոլոր օսմաներեն
բարգմանությունները միասին շատ ավելի փոքր ընթերցողական շրջա-
նակ են ունեցել քան այդ ստեղծագործություններից մեկի հայատառ
թուրքերեն տպագրությունը: Եթե այս գործերի հայերեն հրատարակու-
թյունները նախատեսված էին հայ մտավորական լայն շրջանակների
համար, ապա դրանց հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները
զավառի, կիսագրագետ թրքախոս հայերի համար չէ որ տպագրվել են:
Կայսրության մեծ քաղաքների տարբեր ազգերի մտավորական ընտա-
նիքներում ընդունված սովորություն է եղել կարդալ հայատառ թուրքե-
րեն գրքեր, պարբերականներ: Այնպես որ առաջադեմ մտածողների
երկերի հայատառ թուրքերեն հրատարակություններն ուղղված են եղել
հենց այս թագմազգ մտավորական խավերին, որոնց համար հայա-
տառ թուրքերեն ընթերցանությունը կենցաղում ընդունված սովորա-
կան երևույթ էր: Օսմաներեն բարգմանությունների բնագավառում
հայ հեղինակների ու բարգմանիչների գործունեությունը և թուրքերի
համագործակցության հետաքրքիր շրջանն արժանի է հատուկ ուսու-
նասիրության հայ և քուրդ գիտնականների կողմից:

Այս խնդրում մեծ ավանդ ունի Հովսեփ Վարդանյանը, իր ժամանա-
կի ականավոր և ամենզարգացած անձերից մեկը, որը կրթություն էր
ստացել Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ: Նա ստեղծագործել է հիմ-
նականում հայատառ թուրքերեն: Լինելով պալատական բարձրաստի-
ճան պաշտոնյա, արժանացել է «փաշայի» տիտղոսի և «Ուլայի» 2-րդ
աստիճանի պատվանշանի: 1837 թվականից՝ գլխավոր բարգման Օս-

պատմություն է, որի հերոսները զոհ են դառնում հայ կաթոլիկ եկեղեցու պատակալի քաղաքականությանը և հետապնդումներին: Հասուն-յանի կոնդակը հակառակ արդյունք էր տվել և ինչպես վկայում է ֆրանսիացի արևելագետ-հայագետ Դյուլորինն, վեպն ընթերցողների հսկա բանակի ուշադրությունն է իր վրա հրավիրել¹⁸²:

Հաջորդ տարի, 1852 թվականին լույս է տեսել Հովսեփ Վարդանյանի երկրորդ վեպը «Պոչպոդազ պիր առեմ» (Շատախտը), կրկին անանուն «Ազապի»-ի շուրջ քարծրագրած աղմուկն էր մղել հեղինակին ավելի շրջահայաց լինելու: Երկրորդ վեպը կոչվում էր «Շատախտը կամ շատախտության վնասի համատու նկարագրությունը»¹⁸³: Ստամբուլի Պերա քաղաքում էր իր ապականված քարքերով դարձել հեղինակի ծաղրի առարկան: Այս քաղաքում ապրում էին հայ կաթոլիկները և նրանց կենցաղի նկարագրությունները, կորույթն եվրոպական կյանքին կապելու ջանքերի սրամիտ նկարագրությունը հեղինակին կրկին դարձրել էին քիթախ հասունյանական հարձակումների: Գառնիկ Ստեփանյանի կարծիքով գիրքը նկարագրել է պալատական նկարիչ, հայ կաթոլիկ ընտանիքի ներկայացուցիչ Ռուբեն Մանասը¹⁸⁴:

Մեզ հետաքրքրողն այստեղ հեղինակի աշխարհայացքային դիրքորոշումն է: Հովսեփ Վարդանյանի հայատառ բուրբերեն ստեղծագործություններում պոպուլյարական, ազատախոս դիրքերից դիմակագրած է արվում կրոնական ֆանատիզմը: Այդ իսկ պատճառով ինչպես «Ազապի» վեպը, այնպես էլ Հ. Վարդանյանի քարզմանամ Լը Մաժի «Կաղ սատանայի» հրատարակությունը քանադարանքի է արժանում պապական գործակալ Անտոն Հասունյանի ցանքերի շնորհիվ և արգելվում եկեղեցում կարդացված հատուկ կոնդակների միջոցով: Ի՞նչն էր այդքան վախեցրել կաթոլիկ եկեղեցու սպասավորներին:

Սիրային պատմությունների արտաքրտառ թվագող ողջ երեքայնությունը, որը կազմում է էինական թեմատիկայի հենքը, «Կաղ սատանան» իրենից ներկայացնում է բունուս սարկազմ ուղղված իսպանական պալատի քարքերին և կոերա-ֆեոդալական (կաթոլիկական) հասարակությանը: Բնականաբար Լը Մաժի նկարագրած աշխարհը միայն Մադրիդին չէր հատուկ: Այսպիսի քարքեր ամենուրեք էին, այդ

182. Հովսեփ Վարդանյան, Ազապի, Երևան, 1979, (ստեղծարանի 4-րդ էջ):

183. Ստեփանյան Գ. Հովսեփ Վարդանյանի նորախախտ սատանական ստեղծագործությունը «Շատախտը» - Երևան, Թանգրե Երևանի օրինակներ, 1978, N 3, էջ 57-61:

184. Նույն տեքստ, էջ 56:

նպատակով հրատարակություն կարող էր հանդիսանալ Է. Սյուի «Թափառական հրեա» երկհատոր վեպը:

Պատահականություն չպետք է համարել այն հանգամանքը, որ կարելի կական վտանգի դեմ պայքարող հայրենասեր հայ մտավորականությունը, ժամանակի ամենաառաջադեմ մտածողները համարյա միաժամանակ, 19-րդ դարի կեսերին ձեռնամուխ եղան այս գրքի բարձրամտության և տպագրության գործին: Դա Միքայել Նալբանդյանն էր Մոսկվայում (1857թ.), Կարապետ Փանոսյանը (1863) և Պոլսում¹⁸⁵, Ստեփան Ոսկանյանը Փարիզում, Կարապետ Ուրուճյանը (1868) և Գևորգ Միսերձյանը՝ Կ.Պոլսում (1889թ): Միայն այն հանգամանքը, որ նույն հսկա վեպը Է.Սյուի «Թափառական հրեան» միանգամից հայատառ թուրքերեն են թարգմանել և հրատարակել

185 Կարապետ Փանոսյան (1826-1905)-հրատարակիչու, խմբագիր, բարձրամտականագրական գործիչ, Պանկազոսի Յեզիկ և Կեսաբիայում, քրքրիտու հայերի ընտանդուծ ինչպիսիք էին Կեսաբիայի շատ հայեր:

Նախնական կրթություն ստացել է հայրենիքում, իսկ 1841թ. այն շարունակել է Կ.Պոլսում 1849 թվականից՝ գրադիվ է մանկագրական գործունեությանը 1859թ. Կ.Պոլսում էրմենի և Միմաստի շրջանում (Արգոսի մոտերի) 1859-1862թթ) հայատառ թուրքերեն շարադարերի, որք նեոսպարսկ ներդրյա վեպական, սրճախաղիտական և գրական բնրիկ է վերահանել: Այն էսկոյ Սեփանի - Մարտ - թ նեո նախնականական դիտելից սկզբնապես պայքար է մղել պեմանտական գաղութարկների դեմ: Այս պատճառով էլ թեթև կամավարության կողմն ժախջի է 1861թ. Փանոսյանը 1866թ. էրմենարիկ է անմեծիբարակեց հայատառ թուրքերեն բնրիկի մեկ - «Մանգոմի էջքեար» (Մասմոմենթի շար), որն ազիլի թան 30 տարի տպագրել: 1896 թ(ականն) նրանցություն պատճառով թեթև փոխանագից այլ խմբագրի և որդ ընդհատումներով յուր սեռով զմեռ 1917 թվականի Կարապետ Փանոսյանը եղել է հայատառ թուրքերեն անմեծարեղև թարգմանիչներից մեկը:

Կրթականությունները կարելի է բաժանել երկու մասը: Առաջինը Է.Սյուի «Թափառական հրեա» սովորաբանակ վեպ է, որը մա իրականացրեց 1863-1866 թվականներին, երբ Փանվիկ էր Միմաստի շրջանում - թեթև: Այս վեպը մա տարազելի և ստանդիմ մասնակով երբ էրմենարից էր թեթ, այս սկսից՝ ցեթեթ, որպես թեթեթ - «Մանգոմի էջքեար» - ում տպագրել մի շարք նրանեղևնեց թարգմանած վեպեր: Դա նույն Է.Սյուի «Մետագո յթ մեղեր՝ ծուրթյուն» (1869թ.), «Փայիթ գաղակիցներ» (6 նատոր, 1881-1883թթ.), «Միր և կրք գազակներ» (2 նատոր, 1886թ.) վեպերն էին: Կրթական Փանոսյանը հրատարակել է նաև Քասիկը որ Լեմբեղևի վեպերից - «Չուլան սպիտակեր» (5 նատոր, 1880-1881թ) սթանդուլայի վեպը: Ամերիկ ոճից կան էրմ էրմ - (2 նատոր, 1885թ.): Թարգմանել է նաև ժյուլ Կլոմի - «Կասիտան Գրանտի որդեկեթ» և այլ վեպեր, որոնց որպես թեթեթներ հրատարակվելուց եղևու յուր են թնձայիկ ստանդիմ գրքերով այնքան մեծ է եղել նեոսպարսկությունը այդ հայատառ թուրքերենով հրատարակված վեպերի հանդեպ:

բյան հետ, ինչպես նաև այդ ուխտի կրոնավորների դավադիր, դաժան և կեղծ բարեպաշտական նկարագրին¹⁸⁷։

Մ. Նալբանդյանի առաջնորդող հողված-ուսումնասիրությունը վկայում է, որ վնասը բարգմանվել ու հրատարակվել է ոչ որպես զվարճալի գիրք։ Այն հետապնդել է շատ ցուրց և հեռահայաց նպատակներ։ Նա վեր է համել հայ իրականության մեջ առկա ծանր ու վտանգավոր մի երևույթ։ Է.Սյու «Փարիզի գաղտնիքների» հայերեն հրատարակության բարգմանիչ Մ.Մրնրյանը գրում է, թե եվրոպական հայտնի վեպերի բարգմանությունները եռակի օգտակարություն ունեն մեզն վիճակում գտնվող հայ ժողովրդի համար։ Այն է՝ ընթերցասիրություն են զարգացնում, մարզում են միտքը և հոգին (եթե դրանք արդեն ազականված չեն), խորհելու առիթ են տալիս եվրոպական երկրների երկրպագուներին և նախապատրաստում ավելի բարդ խնդիրների հետ շփման։ Ուստի հարստացմանն ու զարգացմանը¹⁸⁸ թարգմանիչը երազում է, որ իր ազգում լինեին Էժեն Սյուի նմանները՝ որոնք ցույց տալով հանդերձ ներքին բարոյական փոփոխություններ՝ միաժամանակ ի գործ լինեին առողջացման ուղիներն էլ հուշելու։ Քանի որ հայ կարոլիկների խոսակցական հիմնական լեզուն եղել է թուրքերենը (Շարուստ ընտանիքներում՝ ֆրանսերենը), առավել ևս հասկանալի է, որ օտարացման ուղին բռնած հայ ժողովրդի՝ դրսի ուժերի կողմից հարկադրաբար իրենց վզին վաքաքած մոլորությունը, խաբույթությունը, հետապնդվող նպատակները անհրաժեշտ էր բացատրել մյուսնց հասկանալի լեզվով՝ թուրքերենով (հայատառ թուրքերենով)։ «Թափառական երես»-ի նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրության ասպացույցը այդ վեպի, ինչպես նաև Է.Սյուի մյուս վեպերի քաղցածիկ տպագրություններն են հայ իրականությունում հայատառ թուրքերեն, նաև՝ հայերեն լեզուներով։

19-րդ դարի 60-ական թվականներին ոչ մի եվրոպական հեղինակ այնպիսի մեծ ազդեցություն չի ունեցել համաշխարհային գրականության վրա և բարգմանվել քաղցածիկ լեզուներով, ինչպես Վիկտոր Հյուգոն, որպես բանաստեղծ, վիպասան և դրամատուրգ։ Հայերն առաջիններից են եղել, որ ծանոթացրել են թուրքիան Հյուգոյի ստեղծագործություններին։ Դրանք 1860-ական թվականների սկզբից արդեն հայերեն ու հայատառ թուրքերենով բարգմանվել ու հրատարակվել են։

¹⁸⁷ Է.Սյու, *Թափառական երես*, Մոսկվա, 1857, հ.1 - էջ 1-92

¹⁸⁸ Է.Սյու, *Փարիզի գաղտնիքները*, (Թարգմ. և ստեղծագործ. Մ.Մրնրյանի), Եկտոննա, 1868

սնտակամ ուղղվածության պատճառով բն չի բարձրացել այդ տան-
մանյակում և թուրքական բնույթ էրեւացել է միայն Օսմանյան սան-
մանադրության հաստատումից հետո, ինչպես և «Արքան զվարճա-
նում է» պիեսը, որի մտտիվներով «Արդին գրեց իր «Ռիզոլետտո» օպե-
րան»:

1879 թ. հայատառ թուրքերենով լույս է տեսնում Դ. Դեֆոյի «Ռոբին-
զոն Կրուզոն» («Ռոբինզոնի պատմությունը» վերնագրով): Թարգման-
յանու անունը Հոֆմայսթե Թուփալյան էր: Մենք չենք կարող սկսել, բե
ո՞ր լեզվից է կատարվել թարգմանությունը, մանավանդ որ ոչինչ գի-
տենք թարգմանի մասին: Ուրիշ այլ աղբյուրներում այս անվանը չենք
հանդիպում: Հայտնի է, որ, որպես կանոն հայատառ թուրքերենով
հրատարակված գրքերը թարգմանված են բնագրերի լեզվից: Բազմա-
թիվ թարգմանություններ են կատարվել ֆրանսերենից, իտալերենից,
անգլերենից, լատիներենից: Գասակամների ստեղծագործությունների
թարգմանությունների գերակշռող մասը, վեպերը, պիեսները՝ այնուամե-
նայնիվ կատարված են ֆրանսերենից:

Չմյուտեփայուն և Կ.Պոլսում գործում էր հայ թարգմանիչների մի
կապուց, որոնք հիմնականում ֆրանսերենից էին կատարում իրենց
թարգմանությունները: Այդ թարգմանիչներից ոմանք այնքան պրոֆե-
սիոնալ էին, որ հազարավոր էջեր են թարգմանել¹⁸⁹: Իտալերենից և
լատիներենից կատարված թարգմանությունները հիմնականում կրո-
նա-դավանաբանական բնույթի երկեր են եղել: Անգլերենից կատար-
ված հայատառ թուրքերեն թարգմանությունները՝ որոնց հրատարա-
կություններն իրագործվել են Մայրա կղզում և Չմյուտեփայուն՝ կրկին
եղել են միախոնեբական, քաղազական գործունեության հետ կապ-
ված ցանկերի հետևանք: Բնականաբար Կ.Պոլսում քիչ չեն եղել անգ-
լերենից տիրապետող կրթված հայեր: Կ.Պոլսում մեծ գործունեություն
էր ծավալել *Նարկոտ-կոլեջը*, որի շրջանավարտներն սազատ տիրապե-
տում էին անգլերենին: Այս դպրոցը հիմնադրել էր ամերիկյան հայտնի
միսիոներ, դոկտոր Մայրոս Համլինը /Cyrus Hamlin/: Այսուհանդերձ
մենք հազվադեպ ենք հանդիպում անգլերենից կատարված
թարգմանությունների՝ հատկապես դասականների գործեր:

189 1879 թվականի միայն միասնական հաշվում էր ֆրանսիացիներ կողմից հիմնված 40
ազգային կարգիչական դպրոցներ, որ ստորում էին 5671 աշակերտներ: Sbs' A. A. Желтжанов,
Ю. А. Петросов, История просвещения в Турции /конец XVIII- начало XX века/, -М.,
1964, с. 132.

սիրտ ազատության սահմանափակումների նկարագրումն էր՝ դավա-
մանքի, ազգային պատկանելության, հարստության, ու հասարակու-
թյան տարրեր խափերին պատկանելու հետևանքով: Երևույթներ, որ
բուրժական հասարակարգում երկար տարիներ դեռ լուծում չէին
ստանալու:

Շատորբիանի «Վերջին Արեմետրածի արկածները» (1860թ), որ
երկու տպագրություն է ունեցել, հայատառ բուրժերեն է քարգմանել
նույն Գրիգոր Չիլինկիրյանը¹⁹¹:

Արևմտահայ հայտնի մտավորական խորեն Լար-Պեյը, որը
անճանական մասնակագրական կապ է ունեցել Լամարթինի հետ¹⁹²,
1860 թվականին հրատարակել է վերջինիս ստեղծագործությունների
հայերեն քարգմանությունների «Նաշնակք Լամարթինեան» շքեղ
ժողովածուն: «Գրացիեցան» քարգմանված էր և՛ գրարար, և՛
աշխարհարար:

Հայատառ բուրժերեն քարգմանական գեղարվեստական գրքերի
թվում կան մի քանի «Ժենեվկ», «Յենովերպ», «Գենովաբէ»,
«Յենովեվա»-ներ:

Դրանցից 1855թ. և 1886 թ. տպագրված օրինակների վրա կա
հեղինակի գերմանացի հայտնի մանկագիր Քրիստոֆեր Հմիդի (1768-
1854) անունը:

Գիրքը անգլիական մարկիզուհու՝ Գենովարբի պատմությունն է:

191 Չիլինկիրյան Գրիգոր (1839-1923)-արագարակախոս, խմբագիր, քննադատ: Ծնվել է
Չիլենցիայում, որ և ստացել է կրթությունը, գրքով միջև իր կյանքի վերին ստիճակը:
Իզմիրյանի կատարելագործել է ֆրանսերենը, ստեղծել հունարեն, իտալերեն և ուրիշ լեզուներ
19-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած քարգմանություններ է կատարել հունարենից և
ֆրանսերենից: 1861-67 թթ. պալատիկ հրատարակախոս, գրող Արեմետրածի Հայկունու
(Իրզանյան, 1835-1866) ձեռն գրածին Չիլենցիայում հրատարակել է «Շաղիկ» ստորագրու-
կան հայերեն: Գառավանդել է սեղի Ինչոյանյան վարժապետին: 1860-ական թվականների
Ֆրանսիայի ակադեմիայում ելույթներ է արել և հայատառ բուրժերեն խմբագրում է Հուլիոսի
«Թվականներ» ժամանակ (իզմիր) քիվ և հայատառ բուրժերեն խմբագրում էր ևս հայերեն
քարգմանությունների ցանկում են՝ Լամարթինի - Ռաֆայելը - (1867 թ.), է Մուրի - է Տեմ Մարթիլը -
(4 հատոր, 1870 թ.), Միքո Մանդի - Մադենուզելի ևս ձեռքին - (1871 թ.), Ա.Պեյերիցի - Մեանու
Ապրիլ - (1872 թ.), Օկտավ ձեռքին - Պարնո դը Գամեր - (1876 թ.) և այլն:

192 Լամարթինի մտխլան կապակցությամբ խորեն Լար-Պեյի ուղղակի ցանկության
մասնակց ապագան է Փարիզի - La liberte - ի ժամանակ 4-ի խմբագրում, ապա արևմտաօրի
և Կարսի իրաների - La Turci - թերթում: Մարտիկն է մահ 100 ֆրանկ մեծ ցանառանդի
մահաբանի խմբագր:

1871 թ. «Գրացիեցան»-ի հայատառ բուրժերեն հրատարակության սերտագրությունը չի
քարգմանվել սեղան: Իսկ տպագրել է՝ Կ.Մուրի Սամուել Պարտիկուսյանի տպագրումով:

մական ենք համարում, որ այն բարգձմանված լինի ոչ թե արաբերենից, աչ ֆրանսերենից, ինչպես վարվել են շատ ժողովուրդներ ֆրանսերենին ամէլի հաստ լինելու պատճառով: Նույնիսկ որոշ տուսերեն բարգձմանություններ կատարված են ոչ թե բնագրի արաբերեն լեզվից, այլ ֆրանսերենից: Բնականաբար այս հեթիաթների ժողովածուի բնորոշողական շրջանակը շատ ընդարձակ է եղել: Ավելի ուշ, 1891 թվականին «Հազար ու մեկ գիշերների» մի այլ հրատարակություն է ասպարեզ իջել: Չորս սովոր հատորներ (1245 էջ) տպագրվել են Կ. Պոլսում, Կարապետ Պիպերյանի տպարանում: Թարգմանությունը կատարել է ֆրանսերենից Հովհաննես Թուլայանը, ֆրանսերենի լավագույն բարգձմանիչներից մեկը: Մեզ հայտնի չէ, թե այդ ժամանակ գոյություն ունեցե՞լ է գրքի օսմաններն տարրերակը, թե ոչ:

Այս ժամանակաշրջանում արաբերենից կատարված մեզ հայտնի եզակի տպագրություններից է տնարարությանը, կենցաղին նվիրված մի գիրք: Հեղինակներն են Բեխյետ Արդուլլահ մոլլա և Բեխյետ Մուսախա եղբայրները: 1869թ. Պիտար Արապաճյանն այն բարգձմանել է արաբերենից: Այն վերահրատարակվել է 1889 թվականին: Երկու դեպքում էլ տպագրվել է գրքի ատափին հատորը:

Ինչպես հայատառ թուրքերեն ձեռագիր ժողովածուներում ու տաղարաններում գտնում ենք Արևելքի ժողովուրդների մոտ սիրված սիրային հայտնի պատմությունները, որոնք մեզ մեծ հաջողությանը ու տարրեր լեզուներով կատարվել են հայ բանասացների ու աշուղների կողմից, այնպես էլ հայատառ թուրքերեն տպագիր ողջ շրջանում առատորեն հրատարակվել են արևելյան մույն հայտնի սիրավեպերը: Տասնյակից ավել անգամներ հրատարակվել է Աշուղ Ղաթիբի հեթիաթը: Մտո յոթ անգամ Բյոտ Օղլու պատմությունը, մույնքան անգամներ էլ «Լեյլա և Մեջնունը»: Թագմաթիլ անգամ հրատարակվել են «Արզու և Գամպեր», «Թահիր և Չոհր», «Աշուղ Քերիմի և Ասի Խանումի», «Մելիք Շահի և Գյուլի Խանումի», «Թալլար գաղնի», «Շահ Իսմայիլի և Գյուլիգար Խանումի», «Ֆերիադի և Շիրինի», «Աշուղ Քուրթանի» սիրավեպեր: Միայն մեկ տարվա ընթացքում հրատարակվել են մոտ 10 սիրավեպեր: Այդպիսին է եղել օրինակ 1870 թվականը: 1871 և 1873 թվականներին հրատարակվել են մողղահների հեթիաթասացների գրքերը: Գրանց բոլոր հրատարակությունները հիմնականում պատմության հետ միասին պարունակում են համապատասխան երգեր, որոնք շատ տարծված էին ժողովրդի մոտ: Չմոռանա՞ք, որ Շահ Իսմայիլի և Շահ Թահմինազի մասին պատմական մի պոեմ է բողել 16-

Հայաստան թուրքերին տպագրվել են ժողովածուներ, ուր հարյուրավոր ցանցալուծի քառյակներ կան, վիճակախաղեր, գուշակություններ, հեքիաթասացների պատմություններ և այլն: Հայաստան թուրքերին տպագրության այս մասը 1980-ական թվականներից դարձել է թուրք բանասերների հետևողական ուսումնասիրության առարկան¹⁹⁵:

Ուսումնասիրության առարկա են դարձել հիմնականում հայաստան և հունաստան թուրքերին գրականության այն մասը, որոնք այս կամ այն չափով անդրադարձ են մաս թուրք ստեղծագործական մտքի հրապարակ համեկուն: Բնականաբար այս ուսումնասիրողները մեծապես անդրադարձել են հայ գիտական ուսումնասիրություններին, մատենագիտություններին, որտեղ ակնարկ կա թուրքական որևէ գրքի, հեղինակի, երևույթի հետ կապված:

Հայ աշուղների բողոծ հայաստան թուրքերին տաղերին և թուրքերինով ստեղծագործած հայազգի աշուղների մասին իր ուսումնասիրություններում թուրք գիտնական Խուաթ Բյուրուչյուն փորձում է «խիստ հակահարված տալ թուրքական մշակույթը հայերին վերագրելու, հայերի կողմից սեփականացվելու փորձերին»¹⁹⁶: Այս տեսակետը իշխում է մեզ ծանոթ թուրք ուսումնասիրողների հայաստան թուրքերին դեմատանների, ժողովրդական սիրավեպերի և նույնիսկ թարգմանական գեղարվեստական գրականության մասին գրված հոդվածներում: Մատենակետ է, որ զարգացվում է թուրք ուսումնասիրողների կողմից, որպեսզի մի օր այս գրականությունը փորձեն լիովին ներկայացնել որպես «թուրքական մշակույթի մաս»: Հանուն արդարության պետք է ասել, որ ժամանակակից թուրք ուսումնասիրողներից Թուրգույ Բուրլլ լայնորեն օգտագործել է և հայկական աղբյուրները, ծանոթացել է հայկական տպարանների ու գրականատանոցների ցուցակներին, ուսումնասիրել է Կ.Պոլսում գտնվող հայկական մատենադարաններն ու գրադարանները, և նույնիսկ մեզ համար մի քանի հետաքրքիր քացահայտումներ կատարել այս ասպարեզում: Դրանք հիմնականում վերաբերում են այն հրատարակություններին, որոնց հնարավորություն չենք ունենել ծանոթանալու: Մինչդեռ թուրք բանասերն ունենալով այն իր տրամադրության տակ՝ հոդվածներից մեկում տպագրել է նույնիսկ

¹⁹⁵ Այս մասին վերև են գրտակած գնկոցումներ կարդացել թուրքական միջնադարի գիտախոյններ, գիտական հոդվածներ են շարունակվում տպագրվել-գաղտնաբացարկված գիտական հանդեսներում: Տե՛ս՝ A. Turgut Kur, *Erseni harfleriyile basilmis tirkce destavise*, Halk Kütüph. İc. 1934/7, s. 65-73; A. Turgut Kur, *Erseni harfleriyile nasilmis tirkce halk kitapları*, V Milleter eras. tezkeresi kongresi, İc. 1985/4 c.1, s. 69-79.

¹⁹⁶ Fırat Köprülü, *Edebiyat Anlatımları*, Ankara, 1968, s. 239-269.

«...»
«...»

Հայաստան բուրժուական հասարակարարական շարժումը կազմում է մոտավորապես մեկ հիսնամյակ՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը, մինչև 1890-ական թթ. վերջը: Այս հիսնամյակը հարկ է քաժանել երկու հիմնական շրջանների: Առաջինը՝ 1850-1870 թթ., որին քնորոշ է եղել Բանգիմասի ներշնչյաժ քարեվոխումների հետ կապվաժ սպանման, հույների մքնուղոսը: Այս շրջանում բուրժուիկերալ մտալո-րակամությունը որոշակի աշխուժացում էր ապրում և իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր գրական-մշակութային կյանքի կազմավորման, գարգացման վրա: Նրանք հիմնում էին թերթեր, գարգացնում գրահրատարակչական գործը, գարկ տալիս քատրոն ստեղծելու գործին, միաժամանակ նկատելի քանքեր գործադրում վոխելու համար կայսրո-րյան քաղաքական և ադմինիստրատիվ կառուցվաժքը, քորաիելու ավանդական միջնադարյան, ֆեոդալական կապալները: Առաջին հերթին մեք նկատի ունենք «Նոր օսմանների» ուժերուլ ստեղծվաժ բուրժական առաջին սահմանադրությունը, որի կազմելու գործում մեժ ազանդ է ունեցել հայամի քաղաքական գործիչ Գրիգոր Օտյանը: Սուրբան Արղուլ Համիդ իր կատալարման առաջին շրջանում ստիվաժ էր ընդունել այս սահմանադրությունը, քաջ գիտակցելով, որ այն առաջին հերթին ուղղվաժ է իր ինքնակալության դեմ:

Սահմանադրական շարժման գաղափարախոսները մեժ նշանակություն էին տալիս շարիաթի սկզբունքների և սահմանադրական իշխանության համատեղելիության հնարավորությանը: «Նոր օսմանների» գաղափարախոսներն իրենց գործունեության ողջ քնթացքում ձգտել են իրերալ ռեֆորմիզմը համաժայնեցնել իսլամի չափանիշների հետ: Աս եղել է նրանց ամենաքնորոշ առանժնահատկություններից մեկը:

Բուրժուական հասարակարարական հայրերից Նամըք Քեմալը բալականիմ պատկերազոք է արտասալտել այս գաղափարը, դիտելով այն որպես Արևելքի կրոնական սկզբունքների անիրաժեշտ միաժուլում՝ Արևմուտքի գիտական նվաժումների հետ³⁰⁰:

Սուրբան Արղուլ Համիդը հասկանում էր, որ բուրժուիկերալ շարժումը Նամըք Քեմալը, Էրուզիյա Թեֆիկը, Ամնդ Միդհասը և

300 Зарождение идеологии неформально-освободительного движения /XIX-начало XX в./ /Черкел по истории общественной мысли народов Востока. Ю.А.Петросян. Турция. М. 1973, с. 21-22.

բռնակալության տարիներին մշակութային կյանքը, տպագրական աշխարհը... փակուղում էին գտնվում: Երե ղեկս 1870-ական թվականների սկզբին հնարավոր էր Ալեքսանդր Դյումայի²⁰³, Էմեն Սյուի վեպերի թարգմանություններն ու տպագրությունները, ապա 1980-ի վերջին արգելվեց ոչ միայն նրանց գրքերի տպագրությունը, այլև այս հեղինակների անունները տալը:

1888-1889 թվականներին գրաքննական խստությունները ծայրահեղության էին հասել: Այս խստություններին է նվիրված թուրք մտավորական, գրող Օսման Նուրիի «Արդուլ Համիդն ու իր կատավարման դարաշրջանը» գրքում՝ մի ամբողջ գլուխ: Օսման Նուրիի գրքում նշվում է Հայաստան բառի արգելման մասին, ասում էլ կս՝ նրա պատմական անցյալի մասին²⁰⁴: Ասվածը չի վերաբերվում սույն հայկական մշակույթին: Թուրքական գրականությունից հանվել էին ազատություն, ապստամբություն, ռուսը, բռնակալություն և նման բառեր: Թագապոլում էր բնականաբար՝ գրել կամ թարգմանել վեպեր, ուր հերոսները կամ նրանց շրջապատը կարող է նմանեցվեին, կամ որպես ակնարկ դիտվեին Արդուլ Համիդին ու նրա «Յըլդըզ» պալատին: Հայտնի է, որ արգելված էր, որ գեղարվեստական ստեղծագործության հերոսը խոշոր քիթ ունենար, ինչպեսին էր նորինգերագնացություն սուլթանինը: Արգելված էր սթրինակ, գրականության մեջ օգտագործել «աստղ» (թուրքերեն «յըլդըզ») բառը, քանզի այդպես էր սուլթանի պալատի անունը: Ռուսական թուրքագիտությանն հայտնի դեմքերից Հ. Ա. Գորդևսկոյ կարծիքով դժվար է նշմարել, ի՞նչ գաղափարախոսությամբ էր մասնուրջ ղեկավարվում: Քմահա՛՛՛՛՛՛ իր հետապնդած ուղղությունների նկատմամբ, մասնուրջ լրջորեն մեկնաբանում է աննշան բաները և կատակով վերաբերվում լուրջ խնդիրներին: Կատա-

²⁰³ Պոլսեցի մտավորական Միլոն Գալստամյանի (1863-1940) և Պոլսեցի կրաստարական «Լոս բառիցը հայերեն ձևի» բառարանը 1399-1403 էջերում մտցված է գրաքննության կողմից արգելված բառերի ցանկը: Քննիչը որ գծրքը լույս է տեսել 1909 թվականին, ոտտի կրաստարականից ձևերը և գրքի վերջին էջերն ավելացնել մինչև այդ դրոյս մնացած բառերը:

²⁰⁴ Ալեքսանդր Դյումայի «Կուն Մոնթի ձկնառ» և «Լորդ Քեյմինգհեմը յոր հայրությունը» վեպերը կրաստարական թուրքերենով կրաստարակվել են 1882 և 1888թթ., Է. Սյուի վեպերը՝ 1886, 1889-90 թթ.:

²⁰⁵ Օսման Նուրի. «Արդուլ Համիդն ու իր կատավարման դարաշրջանը» - հ. 2, (1292/1876 թ. օգոստոսյան թվուն) : Այս գրքի առաջին էջերում է գտնվում, Արդուլ Համիդ Բ-ի հաղագրյառ վարդապետությամբ արված նկարը: Կարծիքի մուլթոսնի կատարող սթրինակ սթրինակ նկարված է մեկ կամենի միտքալուծած կրաստարակի մարմնները: Այն միայն ուշադրի մաշխոջ էրու է հայտնի դարձել:

մային գրականության բուն զարգացման հետ: Այսինքն, քերթերի էջերում տպագրվում էին արկածային վեպեր, որոնք ավելի հետաքրքիր ու հայտնի էին դարձնում այդ քերթերը: Դասականների ստեղծագործությունները, օրինակ Հյուգոյի կամ Ֆլազակի վեպերը, հարուստ լինելով նկարագրական խոշոր հատվածներով, որոնք երբեմն կարող էին էջեր գրավել՝ չէին կարող տպագրվել քերթերում, հետաքրքրությամբ կարդացվել հատվածաբար, օրը օրին: Այդպիսի նպատակի համար առավելագույնս հարմար էին իսկական, հոգեբանական խորություններից զուրկ վեպեր, ուր սովորաբար, որպես կանոն, քացակալում էին հերոսների ներաշխարհի կամ նրան շրջապատող աշխարհի մանրամասն նկարագրությունները: Թերթումային վեպերում դնայքերն արագորեն հաջորդում էին միմյանց՝ սյուժետային նորանոր հանգույցներ ու դրանց հանգուցալուծումները ներկայացնելով՝ արկածների ու հանցագործությունների միջոցով: Գրական այս նոր ժանրը, որ Ֆրանսիայում սկսել էր զարգացում ապրել 19-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած՝ ստացել էր «ռոման-ֆելիետոն» անվանումը: Դրանց հեղինակները ձգտում էին խճճված սյուժեների, որն ապահովում էր ընթերցողների լայն շրջանակ: Սկսած 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից՝ «ռոման-ֆելիետոն»-ը վերածվեց լոկ հանձնի կարդացվող վիպագրության: Այն հազուրդ էր տալիս միջին, քաղցնիական ընթերցող խավի ճաշակին և հիմնականում զուրկ էր քաղաքական, սոցիալական հենքից: Այսպիսին են եղել «ռոման-ֆելիետոն»-ի ժամրի արձանների՝ Քասսյե դը Մոբերնի (1824-1902), Բուակուպե Ֆորտունի (1821-1891), Պոլ Ֆեվալի (1817-1887), Բոնսոն դը Թերրայի (1829-1879), Էմիլ Գարոբիոյի (1835-1873) և այլոց վեպերը: Նրանք ունեցել են հարյուրավոր տպագրություններ, քարգմանվել աշխարհի շատ լեզուներով՝ այդ բնույթ հայերեն և հայատառ բուրքերին:

1888 թվականին գրաքննություն է հաստատվում մասն հայկական մամուլի վրա: Մինչ այդ՝ հեղինակներն ու քարգմանիչները զգուշանալով տպագրել գրքեր, որոնց ճակատագիրը գրաքննության ճեղքում էր, նախընտրում էին օր օրի, հատվածաբար տպագրել իրենց ստեղծագործություններն ու եվրոպական լեզուներից կատարված քարգմանությունները քերթերի էջերում:

Այդ ժամանակ քերթը գրաքննության չէին ենթարկվում²⁰⁶ և

²⁰⁶ Արիստիան Ա. Պատմություն 19-րդ դարի յոթամսյոց գրականության. Կախիբ, 1944, էջ 76.

տարակվել են Ալեքսանդր Դյումայի, Ժյուլ Վեռնի, Ժորժ Օճեի, Բուսկուպի Ժորյուտենի և տասնյակ այլ հեղինակների գրքերը:

Այս փաստը հատկանշական է նրանով, որ թերթումային թարգմանությունն ունեցել է իրեն հատուկ առանձնահատկությունները: Թարգմանիչները ստեղծագործությունը թարգմանում էին ոչ թե՝ նախապես անբողջական վիճակով, այլ հատվածաբար՝ օրը օրին տպագրելու համար: Թարգմանությունները չէին խմբագրվում և զրաշարին էին տրվում հերթական հատվածի թարգմանությունից անմիջապես հետո՝ երբեմն չհասցնելով ամբողջ կարդալ մինչև տպագրվելը և անգամ դրանից հետո: Այս հանգամանքն իհարկե քաջասարք է ազդել թերթումային թարգմանությունների որակի վրա:

Ավելացնենք, որ հաճախ նման ճակատագիր են ունեցել այս մույն վեպերը Ֆրանսիայում, երբ մաս առ մաս գրվել ու մի կերպ հասցվել են տպարան, որն ապացույց է այն բանի, երբ հրատարակիչներին են առավելի հետաքրքրել է սյուժետային կառուցվածքը, գործողությունների զարգացումը՝ քան վեպերի գեղարվեստական արժեքը: Հաճախ նախնական նման ամփոփյալ վիճակներից են կատարվել հայտնաբերողներին թերթումային հրատարակությունները: Այնուամենայնիվ միայն կլիմեր անտեսել այս բուլվարային, ժամանակի մամուլի էփեմ ու ընթերցողների մեծ մասի ընթերցանության ու հետաքրքրության ատարկան դարձած թերթումային գրականության ունեցած նշանակությունը: Նույնիսկ այն հեղինակների բազմահատոր վեպերը, որոնց անունները չենք կարող գտնել օրեւ ֆրանսիական կամ ռուսական համաբազմապատմում իրենց ժամանակին մեծ համույքով կարդացվել են ոչ միայն Ֆրանսիայում բնագրով, այլև տարբեր լեզուներով թարգմանված:

Առավել ևս չի կարելի անտեսել այս ստեղծագործությունների

- հավանաբար՝ թերթերում՝ 1884-1907թթ. կնճեի և պատասխանատու խմբագիր է եղել «Ռեմուսայի Սիլար» օրացվորի Այս օրացվորի կնքում յույս են տեսել նաև կատարած թարգմանի թարգմանած վեպեր որպես թերթումներ: Իրանց շուրջ հետազայում ստանձնելով գրելով ապագայի են: Այս գրքերից են Ալեք Քոլի «Մարտակոչ» (2 հատոր, 1885 թ.), Ժյուլ Վեռնի «Անտույ կնք» (5 հատոր, 1887թ.), Պեման դը Յիբայի «Կրթական պեղածներ» (6 հատոր, 1892թ.), Բուսկուպի ու Ժորյուտենի «Կարճած թեյանք» (2 հատոր, 1889թ.) Ժյուլ Վեռնի «Կարգիտի» «Կրթական կնք» (6 հատոր, 1883 թ.), Մառլի դը Մոնթեպլեյն «Ընդ 10 վեպեր» «Հարթի կնք» (5 հատոր, 1886 թ.), Փարիզի արեթուստությունները (4 հատոր, 1887 թ.), Փարիզի ինտելեկտները (2 հատոր, 1888 թ.), Իդիլի և կատարված Փարիզում (3 հատոր, 1889 թ.), Փարիզի շրջակայքները (3 հատոր, 1890 թ.), Երկու վիճակ իրանց օրեր» (3 հատոր, 1890 թ.), Չուպան արդիկները (5 հատոր, 1886 թ.), «Հագու ու մեկ գեղեցկներ» (4 հատոր, 1891 թ.) և այլն:

հասնում է 20 000 էջի: Կրկնենք, որ այսպիսի բուն հաջողությունը վերագրել մեծ քանակով նկարագրված զգայացումն սարսափներին՝ ճիշտ չէր լինի, եթե անգամ դրանք անչափ զրգոտ ու սուր զգացումներ էին առաջացնում ընթերցողների մոտ:

Է. դր Մոնթեպեմմ իրոք գրական մեծ շնորհ է ունեցել: Նրա մի շարք գեախրը գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում: Դրանք եիմնականում այն գործերն են, որ հեղինակը շիասնելով Հյուգոյի և Ջուլյաի հզորությանը, այնուամենայնիվ փորձել է դուրս գալ փարիզյան ապոմենրից ու պալատներից և իջնել Փարիզի հետնախորշերը, նկուղները, խաղատները, նկարագրել փարիզյան շրջովիկներին, անօրևան ու իրավագուրկ խավիմ, նկարագրել նրանց ու այլոց ոտքերգությունները:

Այսօր համոզված կարող եմք ասել, որ արտաբուստ զուտ արկածային վեպ որպես տպագրված էԺնե Ֆրանսուս Վիդոսի Փարիզի երբեմնի ոստիկանապետի 1890թ. «Փարիզի իսկական գաղտնիքը» երկիատոր գրքի տպագրությունն ինքնանապատակ չի եղել: Այս շրջանում կազմավորվում էր թուրքական գաղտնի ոստիկանությունը, ավելի ստույգ այլաատանքներ էին տարվում այն եվրոպական համապատասխան հիմնարկությունների գործելակերպին, արտաքին և ներքին քրեական ցանցի տեխնիկական կազմակերպմամ մոր ֆրանսիական և անգլիական ծառայություններին նմանեցնելու ուղղությամբ: Թուրք կառավարող շրջանները հասկանում էին, թե ինչպիսի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում իրենց երկիրը: Կայսրության պալատներին, հարեմներին, մախարարություններին մինչև օտար դիվանագիտական ներկայացուցչությունները միտում էին ամենատարբեր

→ Մոնթեպեմմ ապրեցել է անհայտնաց ժողովրդականության և ստասիզիկան մրտական զարմարություն: Նշենք, որ 19-րդ դարի վերջերին Ֆրանս տեսնեմով քարգմանել ու հրատարակել են Մոնթեպեմմ ցու են անոն վեպերը: Մի անկազմած ապագայ է այս գրականության հարությունը մախի: Մոնթեպեմմ վեպերն իրենց ներկայացնում են եռլեռանական զգայունների խոսքերով: Գրքի իրադարձություններն անվերջ շրջա: Անցնիստ հանցագործություններ, վերադարձել հետապրեմ, հանցագործի և ցոնի ճգնված նկարագրություններ և այլ անկը վերադն ինտրիգների պարտադիր ուղեկցությամբ: Նրա «Չուլիան աղբիկներ» արք են ակն պահպանել, հանգեցել քառական հետազոտումների Գառնաներից են եռլեռանային րոք մարտությունների անգարելությունը», որն ինտրիկ ակնի շատ էր զգոտմ ցնկը: քրեական հետազոտություն: Մոնթեպեմմ մ շուրջ վեպեր բարձրանել են հարստանու բուրքերնական: քաղտնի քուրքերն ներկայացումներ համար: Ուստի որոնք մի մասը մնացել է ձեռագր. սկզբների վրանված: Հայրենակն ժամանակակիցները Օգյուստ Վիդո իր Լի-Ալանը (1836-1889) եր մի պատմիկություն էղում է Մոնթեպեմմ և Գառնը դր Թրոքաչի անմոնրը, որպես արձակատ վաղեմարվող գրություն, իսկ ժամբարգործությունում զում, որ Հյուգոյի երկարակեր ժողով մի բնի էր կազմում վերնիշխար եղևո նեղիակների երկուցարների միջև: Տեղ Օրոստ Յուլև ևս Անկ Աստ: Դառ Բոստոյուստի: Բ սօրախառ Դժոստոկոն բարձրաչ» - Մ. 1967

մանրամասն ուսումնասիրություններն ի հայտ կրելներ թերթումային վեպերի այս արքայի ուրիշ վեպեր ևս:

Հայաստան թուրքերենի թարգմանիչներին շատ ավելի հրապուրել են «տոման-Ֆելիստոն»-ի մի այլ մեծ հեղինակության Պոմսոն դը Թերրայի (1829-1879) վեպերը: Նրա վեպերը մասնագետների կարծիքով ավելի մակերեսային, էմանազիմ էֆեկտների վրա կառուցված գործեր են, քան թե Բաալիե դը Մոնթեպեների վեպերը: Թերրային հռչակ է քերել «Ռոքամբոլ» շարքը: Այն սկսել է տպագրվել 19-րդ դարի 50-ական թվականներին և այնպիսի աճող ժողովրդականություն է սկսել վայելել, որ թերթերը օր օրին հրատարակող թերթերի արտոնատերերը ստիպված են եղել եռապատկել թերթի տպաքանակը: Մինչև օրս է Ֆրանսիայի քաղաքներում կարելի է հանդիպել «Ռոքամբոլ» անվամբ գարեջրատան կամ սրճարանի: «Ռոքամբոլի» վեց հատորները հայաստան թուրքերեն առանձին գրքով հրատարակվել են 1892-93 թվականներին Հովհաննես Թուրայանի թարգմանությամբ: 1893 թվականին լույս է տեսել հաջորդ վեպը «Գեղեցկուհի Ամժել կամ Լեոնա»՝ երկ-հատոր արկածային վեպը Պիտար Արապաճյանի թարգմանությամբ: Կարծում ենք այս վեպերի ընտրության խնդրում դրանց հայտնի լինելուց քացի դեր է խաղացել վեպերում առկա խրատական քարոշայտնական գաղափարախոսությունը: Սոցիալական և քաղաքական հեմքից զուրկ այս վեպերը չէին մեղանշում համընդանուր գրաքննության չափանիշների դեմ, ուստի ազատ էր դրանց թարգմանությունը հայերեն, հայաստան թուրքերեն, թերթոցների ու գրքերի տպագրությունը: Ավելին, գրաքննիչներին կարող էր դուր գալ վեպում արիստոկրատիայի տիրող խափնկատմամբ ընդգծված համակրանքը: Գրքի հերոսների հիմնական մասը ազնվականության ներկայացուցիչներ էին, որոնց հետաքրքրությունները և կյանքը պահպանում էին ազնիվ և հավատարիմ ծառաները:

Արևմտահայրապական մյուս հեղինակը, որ գրավել է հայ թարգմանիչների ու գրահրատարակիչների ուշադրությունը հանդիսացել է Ժորժ Օճեն: Ավելի գրավիչ է հանդիսացել Օճենի վեպերի ոչ միայն արկածային, այլև հասարակությանը հուզող հարցերի առկայությունը համարյա բոլոր գործերում: Նրա հայաստան թուրքերեն թարգմանիչներից Ամսոն Ալիքը 42 վեպերից մեկի հայերեն տպագրության առաջարկում գրում է, թե արկածախնդրություն - հանցագործություն զինտրող ընկերություններն այն աստիճանի էին հասել, որ մի քանի էջ կարողավ ֆրանսերենից կատարված թարգմանական վեպերում հիաս-

հայ քարգմանիչներին որոնց քարգմանությունները լույս են տեսել առանձին տպագրությամբ, պիեսների վերածվել ու խաղացվել հայ բնմտմ²¹⁰։

Քուսակոպե դը Ֆոլտունեյի (1821-1891) ստեղծագործություններից 5-6 ստվարածավալ վեպեր են հայատառ թուրքերենով հրատարակվել։ Այս վեպերը հայատառ թուրքերենով մույնքան դյուրությամբ են կարդացվում, ինչպես կարդացվում են այսօր թուրքերենի քարգմանված գործերը։ Դրան նպաստում է մասն աչմ, որ յուրաքանչյուր իսկ էջում նոր, հետաքրքրությունը գրգռող դեպքեր են, իրադարձությունների անսպասելի լուծումներ։ Հերոսների ողբերգական ճակատագրերը, ուժերի վերջին լարմամբ, սակայն չարի դեմ անուծ պայքարի գոհեթը գրքի էջերին են գամում ընթերցողներին, ստիպելով հետևել իրադարձությունների զարգացմանը։ Հեղինակի գաղափարախոսությունը դուրս չի գալիս չարի և բարու հակադրման ընդհանրական չափանիշների սահմաններից։

Ինչպես նշվեց, 19-րդ դարի 50-70-ական թվականների արևմտահայ իրականությունում կատարված քարգմանություններն ունեցել են շատ որոշակի նպատակադրվածություն։ Մեծ նշանակություն է ունեցել քարգմանվող գործի գեղարվեստական արժեքը, նրա գաղափարական ուղղվածությունը, ազդեցությունը։ Արդյուհամիդյան բռնակալության շրջանի գրաքննական արտատող խառնություններն ու սահմանափակումները կանգնեցրին գրական գործունեության այսպիսի ուղղությունը։ Հայ քարգմանիչներն օգտագործում էին բոլոր հնարավորությունները, որպեսզի այդ տարիներին հրատարակվող վեպերը ոչ միայն իրենցից ընթերցանության հաճելի ու հետաքրքիր նյութ ներկայացնեն, այլ հասարակությանը օգտակար լինեն։ Նկատենք, որ քարգմանիչների բանակի մեծ մասը ժամանակի ամենագարգացած անձերից են եղել։ Նրանք լավ ծանոթ են եղել ֆրանսիական հարուստ գրականությանը և նշակույթին, եվրոպական գաղափարախոսությամբ։

210 ժողով Օսմանի հայատառ թուրքերենով հրատարակվել են «Կեկուրդ Բանուն» (1897), «Ճամբարյան Կյուսանը» (1886), «Կոմսոնի Սասու» (ս.թ.) վեպերը։
«Կոմսոնի Սասու»-3, «Կարյնդզասիրտ», «Գեղեցկության լորձամուտը» քաղերեն լեզվով ներկայացվել են հայկական թատերախմբի կողմից։ Վերջին երկու գործերի առանձին հրատարակություններն չունեն ինքն

յան պատերազմների» աշխատությունների հեղինակը միանգամայն տարբեր, ժողովրդի ամենալայն խավերին հասկանալի լեզվով է շարադրել իր «Ազալի» հայտնի վեպը, համըրամատչելի գրքույկները, կրգիծական «Շատախոսք» երկը և այլն: Բնականաբար պաշտոտական այս բարձրաստիճան պաշտոնյան նկատի է ունեցել ընթերցողական իրարից շատ տարբեր երկու շրջանակներ: Բնականաբար ոչ պաշտական շրջանակների համար գրված գործերը Հովսեփի Փաշան գրել է ժողովրդական պարզ, բոլորին հասկանալի խոսակցական թուրքերենով: Այնուամենայնիվ այս լեզվով ներկայացնել Ալեքսանդր Դյումայի կամ Ժյուլ Վեռնի վեպերի թուրքերեն թարգմանությունները՝ անհնարին էր: Ժողովրդական թուրքերենի բառացանկը բավականին սահմանակ էր և օտար լեզուներից թարգմանելու ընթացքում հազարավոր բառեր չունեին համազոր նշանակություն կամ իսպառ բացակայում էին թուրքերենում:

Թարգմանիչները նման դեպքերում կամա թե ակամա ստիպված էին դիմելու ձեթծեթուն օսմաներենին, այսինքն արաբիզմներով հագեցված թուրքերենին՝ ձգտելով հանդերձ յիսախտել թուրքական շարահյուսական ու ձևարանական օրինաչափությունները, ընտրել հնարավորին չափ ժողովրդին հասկանալի բառեր, դարձվածքներ: Ցավոք արտի միշտ չէ, որ նման ձգտումները հաջողությամբ են պսակվել և արդարացրել իրենց: Թազմաթիվ հատորներ թարգմանած կարապետ Փանոսյանի գրածները Հակոբ Պարոնյանի կարծիքով առանց համապատասխան բառարանների՝ անհնարին էր հասկանալ:

Այսպես օրինակ, երեմիա Չելչալի Զյունուրճյանի կողմից «Փարեզի եւ Աւալի» սիրավեպը թարգմանելիս, նկատի է առնվել այն հանգամանքը, որ գիրքը կարդացվելու է ոչ միայն միջին ընթերցողական խավի կողմից, այլև հայ, թուրք և նյուս ազգերի մտավորականների կողմից ևս: Այսպիսով հասկանալի է դառնում թարգմանչի ձգտումները՝ երկը ներկայացնել հնարավորին չափ հասկանալի գրական թուրքերենով:

Հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականության այս բուն տաճարակները հայտնի են դեպի ֆրանսիական գրականությունն ունեցած շեշտակի հակվածությամբ: Քաջի հարստագույն և առաջադեմ այս գրականությանը տուրք տալու օրյնկտիվ պատճառներից, չպետք է անտեսել այս ֆրանսիաժողովրդյան սուրյնկտիվ պատճառները, որոնք ակամա պարարտ հող են ստեղծել քաղաքականության, գրականության, մասնավորապես թարգմանական գրականության գարգացման համար: Խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրության տիրակալն-

Գլուխ Բ.

Պատմական ստեղծագործություններ

Քաղաքային հայ մատենագիտությունն ընդգրկում է պատմության, աստվածաբանության, չափածո գրականության և այլ ասպարեզների վերաբերող բազմաթիվ քննադրելի ընդօրինակված տասնյակ երբեմն հարյուրավոր ձեռագրերում:

Հայատառ բուրքերեն մեմանտիսկ ձեռագրերը մեծ թիվ չեն կազմում: Քսանից ոչ ավել: Դրանց մի մասը հետազայում արժանացել է տպագրության, իսկ մնացածները հասել են միայն ձեռագիր վիճակում:

Հայատառ բուրքերեն ձեռագրերի մասին խոսելիս անդրադարձել ենք 18-րդ դարի պոչասիայ պատմաբան Յաճպուրի Արուսինի կամ Ջյուլուկ Արուսինի «Պատմութիւն Թաւառազ Դուռի խաանի» երկին: Հեղինակն իմացել է բուրքերեն, պարսկերեն և նվազել է քանպուր, որից և մակամունք ծածպուրի Արուսին: Պարսկաստան է ճանապարհորդել բուրքական դեռական Արդուլ Ջեքի խաանի ձեռ: Աշխատանքը գրել է հայատառ բուրքերեն: 1800թ. առաջին անգամ ձեռագիրը հրատարակվել է Վանետիկում²¹³:

Հարող պատմական երկը, որ տպագրվել է հայատառ բուրքերենով դա ակամավոր հայ պատմաբան, լեզվաբան, աստվածաբան և մանկավարժ, Ս.Ղազարի Մխիթարյան միջամության հայրերից Միքայիլ Չամչյանի «Խրախճան պատմութեան հայոց», երկի բուրքախոս հայերի համար հայատառ բուրքերենով շարադրածի տպագրությունն է 1812 թվականին «Կիլիկարի թվարիխ» խորագրով, կրկին ս.Ղազար կղզում²¹⁴: Եռսահատր «Հայոց պատմության» համաոտտ 500 էջից

213 16-րդ դարի քանաստեղծ Հովհաննես Վարդգեսին որպես ակամաունս գրել է «Վարդարախան թաւառազ Դուռի Խաանի վարդապետութեան մասին»:

214 Այս է նաև երեսուցյակված պատմական ակիսատրությունների մասին տես նաև Երեսուցյան ձեռագրերին նվիրված գլխում: 1827թ. «Պատմութիւն Հայոց» քարգծանով է անգրքին:

հարկ է առանձնակի ուշադրություն հրավիրել Հովսեփի «Ասրղանյանի «Նապոլեոն Բոնապարտի պատմությունը» ուսումնասիրության շրջանում Հովսեփի «Ասրղան Փաշան (1815-1878) ժամանակի պոլսահայ զարգացած մտավորականներից է եղել և հայատառ բուրժուական անճարագետական հեղինակներից: Կարողիկական դավանանքով բարձրաստիճան պալատական այս պաշտոնյան 1852 թվականին Կ.Պոլսում հիմնադրել է «Մեծաաչք Հավատիս» (Ծաղկաբաղ լուրերի) պարբերականը, որը գոյություն է ունեցել մինչև 1877 թվականը²¹⁷: Հեղինակն է «Ազապի», «Շատախոսը» երկերի: Հովսեփի «Ասրղանյանը 1856 թվականին քարգմանել և հրատարակել է Փարիզի 1856թ. մարտի 30-ի կոնգրեսի 24 փաստաթղթերը և Կոնգրեսի մասին 283 էջերից բաղկացած աշխատությունը, էլիկտրական հեռագրի մասին գրքույկը: 1863 թվականին, «Ազգային Մահմանադրություն Հայոց, հաստատվել 1863 և վերաքննել»-ի տպագրությանն անմիջապես, նույն շրջանում արձագանքել է «Մահմանադրություն»-ից մեծ ծավալ ունեցող իր քննարկական «Մահմանադրական ճշմարտություններ և անոնց պարտադրությունները» գործը (87 էջ, 1863թ.):

Հովսեփի «Ասրղանյանը նաև գեղարվեստական գործերի քարգմանությանը է զբաղվել: Նրա քարգմանությանը լույս են տեսել Լը Սափի «Կաղ սատանան», Էժեն Սյուի «Փարիզի գաղտնիքները», հատընտիր պատմությունների մի ժողովածու: Հովսեփի «Ասրղանյանը լինելով կարողիկ, կրթությանը ստացել է Մխիթարյան միաբանների մոտ, եղել է Տառյան ամիրայական տան խնամակալը: Սովորել է Վիեննայում տիրապետել անգլերենին, ֆրանսերենին, գերմաներենին, արաբերենին, պարսկերենին, ինչպես նաև հայերենին ու բուրքերենին: Ատտա-հորին առաջ է շարժվել պետական ծառայության աստիճաններով, ստացել է փաշայի աստիճան, պաշտակատրվել է շքանշաններով և մեդալներով: Եղել է հայ կարողիկ և միաժամանակ՝ քուրբական փաշա: Թուրքական օրենքներն արգելում էին քրիստոնյաներին պետական բարձրագույն պաշտոններ զբաղեցնել: Այնուամենայնիվ նա ի քիվս մի շարք նշանավոր հայերի, իր ծառայությանը բարեհաճությունն է վայելել սուլթանական պալատի: Նա կարողացել է շրջանցել իր կարողիկ լինելու հանգամանքը, և մի խումբ նշանավոր կարողիկ մտավորականների հետ միասին մաս կազմել «Համազգայաց» միության, որի հիմնա-

²¹⁷ «Մեծաաչք Հավատիս»-ը սկսել է հրատարակվել որպես անասեր, ապա որպես չափաքերթ և ներս դարձել անճանալայնի հայատառ բուրժուական օրաթերթերից մեկը:

անհասկանալի բառերի քաղաքական բառարան: Եւրոպացիները
 ծերծեքուն ոճն արագույցն է այն համգամանքի, որ գիրքը նախատես-
 ված է եղել «Ազգայի» ի ընթերցողներից շատ տարրեր մի խավի հա-
 մար: Այն է՝ բուրքական բարձրաշխարհիկ խավի, մտավորական շր-
 ջանակների համար: Քաջառված չի, որ պատմական այս երկի գաղա-
 փարը տրվել է նույնիսկ պատվիրված է եղել պալատական շրջանա-
 կանների, կամ հեղինակին ի պաշտոնն ծանոթ դիվանագիտական շր-
 ջանակների կողմից: Փաստեր կան, որ օսմանյան կայսրության վեր-
 նախավր կարգացել է այս ստեղծագործությունը: Համեմայն դեպս կր-
 կին նշենք, որ «Նապոլեոնի պատմությունը» գրված է եղել հենց այս
 պալատական շրջանակների համար և ոչ թե՛ բարգմանական վեպեր
 կայտաջող քրքախոս հայ շրջանակների կամ կայսրության քրքախոս
 մյուս ազգերի համար: Նույնիսկ պալատական տիրող խավի և դիվա-
 նագիտական շրջանակներում մի քանի տասնյակից ավելի մեծ թիվ
 չպետք է կազմեն «վերամբարձ օսմաներենի» գիտակները: Մինչդեռ
 նման թանկարժեք հրատարակության նյութական ծախսերը հոգալու
 համար անհրաժեշտ էր լինելու ցկատի ունենալ առնվազն 1000-ի հաս-
 նող ընթերցող:

«Հարց կարող է առաջանալ, թե այդ դեպքում ինչու՞ գիրքը գրված չի
 եղել օսմաներենով: Սանավանդ, որ հեղինակը քաղական հմուտ է ե-
 ղել բուրքերենին և տիրապետել արաբերենին: Օսմաներենը եղել է լոկ
 պալատական շրջանակին հասու: Իսկ հայատառ բուրքերենը, նույ-
 նիսկ վերաբարձ օսմանիզմով հագեցած գիրքը կարող էր ծառայել ոչ
 միայն կրթյալ հայերին, նաև՝ զարգացած բուրքերին, բուրգարներին,
 արաբներին և մյուս ժողովուրդների մտավորականներին, որոնց ան-
 պայման կհետաքրքրեր այս հրատարակությունը: Հոգսեվի Վարդա-
 նյանն այն հեղինակներից էր, որի ստեղծագործությունները, բարգմա-
 նությունները և թերթը «ԱՌճմտայր Հավատիս»-ը կարդում էին բուր-
 քերը, Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդները՝ ավերելով
 հայերեն տառերը»²²¹

Հոգսեվի Վարդանյանի գրչին է պատկանում պատմագիտական մի
 այլ կարևոր աշխատություն ևս: Սա երկհատոր «Արևելյան
 պատերազմների պատմություն» ուսումնասիրությունն է²²²: Այն Արևի
 պատերազմի պատմության մի հատվածն է ներկայացնում: 650

²²¹ Morris And. Testimat... 36.

²²² Նախագի է 4, Պեխան 1878-1879 թվականներին:

մեկն է՝ նախատեսված դպրոցական ուսուցման համար բուրքերեն լեզ-
վով: Համաձայն նույն արդյուրի, 1872 թ. Կ.Պոլսում տպագրված «Հի-
շատակ կամ ընթերցումներ. Կարևոր և համառոտ հայկական պատ-
մություններ» գիրքը ևս հայկական դպրոցների համար նախատես-
ված հրատարակություններից է մեկն է եղել: Հայաստան բուրքերենով
պատմական արժեք ներկայացնող մի անչափ հետաքրքիր՝ «նամակ»
է պահպանվում Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտու-
թյան ինստիտուտում: Խոսքը վերաբերում է՝ Փարիզում Թուրքիայի
դեսպան Իսազլի Մուստաֆա Փաշայի նամակին՝ ուղղված սուլթան Ար-
ղույ Աբդուլին: Նամակը Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական
կարգեր հաստատելու անհրաժեշտության մասին է: Տպագրվել է
Կ.Պոլսում, հայաստան բուրքերենի է վերածվել օսմաներենից և 18 էջից
է բաղկացած: Տիտղոսաբերքին մատենագիտությանն անհրաժեշտ այլ
տեղեկություններ չենք գտնում²²⁶:

Որոշ հրատարակությունների մասին մեր արդյուրները սահմանա-
փակվում են տարբեր գրավածատանոցների հրատարակած ցուցակնե-
րով: Այդպիսի սուղ տեղեկություն ունենք բուլղար հեղափոխական
Զաքարիա Մուղյանովի մասին «Թեմալը վարսանքերվրի» (Հայրենա-
փրության օրինակ) գրքի մասին: Հրատարակվել է Կ.Պոլսի «Ներխոյլ
Շարգիլ» տպարանում, 1909 թվականին և 70 էջից է բաղկացած:
Թարգմանիչն է Հակոբ Վարժապետյանը:

1879թ. Կ.Պոլսում «Ռոսերտ» կոլեջի օսմաներենի ուսուցիչ Գա-
լուստ Թիրաքյանի կողմից արտաբերենից թարգմանվել, հայաստան
բուրքերեն և օսմաներենով էջ առ էջ, հրատարակվել է Մյունխենի Թա-
շին «Համառոտ Հայոց պատմությունը» (64 էջ): Ամենայն հավանակա-
նությամբ սա հեղինակի «Տիեզերական պատմության» Հայաստանին
և հայերին վերաբերող հատվածն է: Հայաստան բուրքերենով հրատա-
րակվել է նաև հայաբնակ տարբեր գավառների սոցիալ-քաղաքական
իրավիճակի մասին հրապարակախոսական գրականություն: Նրան-
ցում տեղի ունեցող տեղաշարժերի՝ և կարևոր իրադարձությունների
մասին պատմող գրքերն իրենցից ներկայացնում են այս կամ այն վայ-
րի մասին յուրատեսակ պատմական ակնարկ, որոնց հետաքրքրու-
թյունն անժխտելի է:

1870-ին լույս է ընծայվել ոճն Մ.Է-ի «Թարձրագոյն տերութեան

²²⁶ Ընդհանուր կարևոր չենք պատման տեղիքը Իսազլի Մուստաֆա Փաշա բացախուտան
բազմից օրոնան Խազիթի շնամուլէ արժգանքն թրմիմուսի: ՀՀ ԱԼԱ Արևելագիտության ինստի-
տուտը գրադարան:

այժմու եւ ապագային զօրութիւնը» (Կ. Պոլիս, 16 էջ): 1872թ. Կ. Պոլսում լայն է տեսել «Պոլսի գրավումը և Մահմուդ փաշայի դեպքը» 40 էջից բնակի անունն անհայտ է:

1897 թ. Կ. Պոլսում հրատարակվել է Ալիսուի Իրֆանի «Օսմանյան պետության և հունաց պատերազմի պատկերագրող պատմությունը» (30 էջ), որին ծանոթ չենք:

1885 թվականին Պլովդիվում հրատարակվել է Տաճատ Լուրճիյանի «Արևելյան Ռուսելիան և հայերը» գրքույկը:

Ռուս Օսմանյան կայսրության պատմությանը վերաբերող գրքերի թիվը հայատառ թուրքերենով շատ չէ: Դրա փոխարեն հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը թավականին հարուստ է այս աթիվ տրագրողական-պատմական համատար և ընդարձակ հրատարակություններով:

Հայ գիտնականները տիրապետելով տարբեր լեզուների, հրաշալի իմանալով գիտական ամերածեշտ արևելյան ու եվրոպական աղ- լյուրները՝ հայերենով ու եվրոպական լեզուներով ստեղծել են, նաև թարգմանել պատմագրական գործեր, որոնք իրենցից մեծ ավանդ են բարձրանել պատմագրական գործեր, որոնք իրենցից մեծ ավանդ են ներկայացնում թուրքագիտության ասպարեզում²²⁷:

Գ. Բամպուրճյանը 1991 թ. «Շոդակաթ» պատմա-բանասիրական մատենաշարի 3-րդ համարում տպագրել է նաև մույն Երեմիա Չել- մատենաշարի 3-րդ համարում Հրակիզման Կոստանդուպոլսյայ * սկի Քյոնուրճյանի «Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդուպոլսյայ * սկի Քյոնուրճյանական արժեքավոր գործը» (184 էջ):

227 Մես ֆի թանի օրենակ. 17-րդ դարը պոլսոյ հայոց պատմության երկուս Չելսի Բյուրքճյանը, որը Կ Պոլսու խաչակրի զինամարտ Լյուրճիյէ Յելիմանը Մարտի (1658- 1730) խնդրանքով 1791 թ չազմը և Հայաստանի քարտեզը (տե՛ս Պատմագր. Արտիստիկ Չելսիա Չելսի Բնութճրչանի նըրսեսյալ քարտեզը և թարգմանի «Արտիստիկի Խաչակր. 1997, N 2 (186, էջ 183-188) հայատառ թուրքերեն և Վենիսի» սրահակը, պատմագրի», միջնադարյան ապետություն «Պատմութիւն Փարսի և Վենիսի» սրահակը, երկուսն է «Մասնագրոյ պատմութիւն»-ը չափաւս սելուրդական նըրսեսյալ 1913, 1912 և 1913 Վ. Մարգարիանի ննտաղի ծանուցագրութիւն ուն Կոստանդուպոլս և վիեննայական Բիսկապաներն «Արտիստի Հրակու Տը Արտիստիկի կրտիս ծանուցագրում և վըրսեսյան Բիսկապաներն 2-րդ տպագրութիւնը 1988 թվականին Վարսանուս Երազլու-Վնչլի խնդրանքով ու թուրքերեն 2-րդ տպագրութիւնը 1988 թվականին Վ. Բամպուրճյանի կրտիկը կրկն հրատարակվել է Մասնագրում թանակը Գ Մասնագրութիւն ԹԳ (կրտ հարցը):

Երեմիա Չելսի Բյուրքճյանը երկուսն է. «Համատու պատմութիւն ԹԳ (կրտ հարցը)» տար ոչ Օսմանեաց թագալ սրահ» չափաւս կրկն արժ Օսմանյան կայսրության պատմության և որ Վալիս ննտաղի նախերն գործն է: Մես երկուսի ծանուցագրութի 1876 մտաղքն է որ Վալիս ննտաղի նախերն գործն է: Մես երկուսի նըրսեսյալ-արտիստիկի Վենիսիա- Վարսանուս Կոստանդուպոլսոյն պատմական նըր սուրսակը նըր թուրքերեն Վենիսիա- Վարսանուս Բնութճրչանի «Համատու պատմութիւն ԹԳ տար ոչ Օսմանեաց թագալ սրահ» Գն (կրտմա Վնչլի-Վնչլի) «Համատու պատմութիւն ԹԳ տար ոչ Օսմանեաց թագալ սրահ» Գն (կրտմա 1982թ.):

Մտերքագիտության ասպարեզում, ինչպես նաև հայագրի գիտնականների բողոծ այլաբեզու ժառանգության մեջ իրենց նշանակալի տեղն են գրադեցնում հայր և որդի ՂՕհունների, Գ. Ավագուկյան պատմագրական ֆրանսերեն և գրաբար աշխատությունները, որոնց հեղինակների մասին հարկ ենք համարում առանձնակի նշել²²⁸:

Մարտիկյան Գ. Օհանյանի մասին տե՛ս «Մարտիկյան Գ. Օհանյանի մասին» հոդույթը: Գրքերի և հոդույթների ցանկը տե՛ս «Մարտիկյան Գ. Օհանյանի մասին» հոդույթի ավարտում: Գրքերի և հոդույթների ցանկը տե՛ս «Մարտիկյան Գ. Օհանյանի մասին» հոդույթի ավարտում: Գրքերի և հոդույթների ցանկը տե՛ս «Մարտիկյան Գ. Օհանյանի մասին» հոդույթի ավարտում:

228 Մարտիկ ՂՕհանյան (Եղիշատի թուրեմյան) (1740-1807) պոստալ ֆրանսիացի պատմագր, ժողմնագիր: Եղև է շիրակյան դեղագորհ ՆՕղյան Քաղցիթի արևելյան և հիմնական աղբյուրների կնքում վրա գրել է «Հեղեհներ պատկեր Օսմանյան կայսրության» եռ-հատոր մեծաչափ տառնախորտոցներ, որը յուր և տեսել Փարիզում (1787, 1790, 1820թթ): Վերջին կրթությամբ հետադարձ հաստատվել է որպես «Կառավարիչ քահանայի» Ալիառանցի պատմագրական եզակի արժեք ճեղքարանդակ 137 փորագրանկարներ (խտաբաշխա) 1804թ. Փարիզում յուր է ընծայել: «Տիեզերական պատմություն» ըստ մանուկական աղբյուրների Ա մարտիկ Ղուսանյան պատկեր Արևելք» (Վրեսպետ):

Կառավարիչ ՂՕհանյան (1779-1857) ֆրանսիացի պատմագր, ժողմնագիր: Ծնվել է ՆՕղյան ղազմաներով կարելի Մարտիկ ՂՕհանյան ընտանիքում: Կրթականության աստիճանները սլխասել է Քեղնիում, Մարտիկում, Փարիզում, Հաղպատում: 1834թ. հիմնական ՀԳժայի գրադեղ Քեղնիում: Հեղինակ է նուրբների մասին քառասուր ծավալում աշխատության, որը կոչվում է «Գառնիկյան մանրանկար Միկզգ խանի Թիմուր թյ կամ Քանդակ» Տեղագրել է Կեղնիում և Ամասիզգում: 1834-1835թթ և համարվում է մանրանկարի մասին առջինը սնմանական ու ամենաբարձրակ գիտական աստիճանաբարձր «Կառավարիչ ՂՕհանյան Փարիզում կրթությանը և նրա» Օսմանյան պատմության» 3-րդ մասը և «Կառավարական պատկեր Արևելք» առաջին մասը:

Քահանայի այս շրջի և ծագելով իսկա աշխատություններն ժամանակակից ժամանակի նախնի նախնի են: (Մասնակցություն մեկ) Մանուկ կարագրությանը ղարեք Արարի կարագրությանը սնմանական գրադարանում:

Գարեթի Ավագուկյան (1812-1890) Ռուսուհի, պատմագր: Ծնվել է Քեղեղեղում: Ծովանկար: Հեղինակն Ավագուկյան եղբայրն է: Կրթությունը ստացել է Վենետիկ և Ղազար վանքում, որ և շարունակել է որպես արևելյան և կենտրոնական թղանկի ուսուցիչ: 1841թ. Անճուխում կրթությունը Վրեսպետում և «Կառավարիչ օսմանական պետություն» եռասուր գրաբար աշխատությունը Գարեթյան կրթությանը և սնմանում հեղինակի «Կառավարիչ Օսմանյան պետության մարտիկի» շնորհից: Ղար ֆրանսերենով գրված աշխատություններն ունեցել են քննադատական յայն շրջանակ: 1855 թվականի գծով է Արարիքյանների նաև և քրոնիկը կարելի գրությունը: Քեղեղեղի վրասպետի ուսուցիչներն, որպես տնտես աշխատել է ծաղկայան վրասպետում, որը ստեղծվում էր 1863 և 1864 թվականներին Գառնիկյան Անճուխի նախաստ յարեղներով «Նսնման քառակիր ի տարիկ թղան ի նա» (245Գ) , «Տեղագրություն ի ստեղծի թղան ի նա» (191Գ) գրքերը: Գարեթի Ավագուկյան պատմագր, քառասուրանկար Գառնիկյան Անճուխի (1828-1906) և քանադե, ծանկալով Մարտիկ Քեղեղեղի (1788-1877) նաև մասին են կրթությանը կարելիությունը ի Փարիզում 1856 թ. իրենի Հայկազյան վրասպետը: (Մանրանկար կենտրոնականների տես Գառնիկյան Մանրանկար, կենտրոնական թղան, Հ.Ա. Ե., 1973.)

Կ.Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Թաղիչեցու շնորհիվ հայկական գրադարանաբանությունը Կ.Պոլսում բուռն զարթոնք է ապրել: Այստեղ 18-րդ դարի վերջին տպագիր գրքերի քիվն արդեն անցել էր 300-ից: Գոյություն ունեին 10-ից ավելի հայկական տպարաններ, ուր աստվածաբանական գրքերի հետ միասին տպագրվում էին նաև բնագիտության, փիլիսոփայության, պատմությանը վերաբերող գրքեր, դասագրքեր, երգարաններ և այլն²³⁰:

17-18-րդ դարերը արևմտահայ իրակահույությունում հայտնի են նաև հայկական դպրոցների զարգացմամբ: Առաջին հայկական դպրոցները Կ.Պոլսում կազմակերպվել են դեռևս 17-րդ դարում, իսկ առաջին ամենօրյա դպրոց-ճեմարանը հիմնվել է Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի օրոք 1715 թվականին պատրիարք ընտրվելուց հետո: Պատրիարքն իր 30 աշակերտներից բացի աստվածաբանությունից դասավանդում էր նաև իմաստասիրություն, որը համարվում էր «արտաքին գիտություն»: 1741 թվականին, երբ պատրիարք ընտրվեց Հակոբ Նալբանդ, նա Սկյուտարից Գոմեզափու բաղ փոխադրեց այս դպրատունը, որը հետագայում պատմության մեջ մտավ Մայր դպրատուն անվամբ: Այստեղ դասավանդել են Կ.Պոլսի պատրիարքները, հայտնի հայ մտավորականներ, գիտնականներ: Մայր դպրատունը նաև գրական օջախ է հանդիսացել: 1734թ. այստեղ հրատարակվել է Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի յոթ աշակերտների 49 բանաստեղծություններն ընդգրկող մի ժողովածու: Կարևոր հանգամանք էր ուսման անվճար լինելը: Աստիճանաբար հիմնվում են ծխական դպրոցներ: Դպրոցների համար սկսվում են կառուցվել առանձին շենքեր: 17-18-րդ դարերում հայկական կրոնական դպրոցների, ճեմարանների հետ զուգահեռ սկսում են ստեղծվել առաջին աշխարհիկ դպրոցները, որոնք 1790 թվականից հետո անվանվում էին վարժարաններ՝ սկզբնականից մինչև բարձրագույն²³¹:

²³⁰ 1566 թվականին Արսար եղբուկացին (Թոխաթեցի) († -1572) «Սննդիկում Պիտ 4-րդ դարը և Վանսեղի Չելեքնոն զոտի թաղարարանը իրավունք է ստացել հայտնի գրքեր տպագրելու համար և 3 զնոթ եղանակով: Հռոմի պատրիարքը իրեն էր դարձնում աստվածաբանական բնույթի քաղաքականության կառուցիչը՝ նրա տպագրած գրքերում օգտագործել տարազնուն և նրա վերջ կարգիչության տարածման համար Արսար եղբուկացին իրավարարված փոխադրել է իր տարածքը Կ.Պոլս, ուր է նրից արդի գրադրել գրադարանաբանությունը և 6 զնոթ տպագրել: 1677-1678 թվականներին եղևո զոթը է տպել երեմիա Օտեղի Թոխաթեցուց:

²³¹ Աշխարհիկ դպրոցներ հայ իրակահույությունում զարթոյում են անկել դեռևս 3-րդ դարում 1789 թ. Սեփե 3-րդ օրը քրիստոնեական հայտնի թուղարարից սպաշունտագու անձնու աշխարհիկ դպրոցներ:

տիկում, Անտոնիո Բորտոլիի տպարանում²³⁵։ Մխիթար Սեբաստացու «Ջերականութիւնը» սկիզբ դրեց հայերեն աշխարհաբարի ուսուցմանը, ձգտելով այն մարքել օտար բաներից ու խեղաբայություններից²³⁶։ Հնուագայում, 1774 թվականին հրատարակվել է հայերենի քերականություն նույնիսկ երեք լեզուներով՝ իտալերեն, հայերեն, քուրդերեն (հայատառ քուրդերեն)։ Հեղինակը Վենետիկի մխիթարյան հայրերից Աբնաս Մերսայանն է, Ռոբերտ Բելլարմինի «Համառօտ քրիստոնէական վարդապետութեամ» հայերեն և հայատառ քուրդերեն հրատարակությունների բարձմանիչը։

Աբնաս Մերսայանի «Համառօտ քերականութիւն արաբալ իտալական, հայկական եւ տաճկական լեզուա» դասագիրքը տպագրվել է Վենետիկի 'Ինճտրիոս Թեոլոգուի (Թեոլոգյանցի) տպարանում։

Հրատարակվել են այբբենարաններ՝ քուրդերեն-հայերեն բառարաններով հանդերձ։ Բացի հայերեն լեզվի դասագրքերից, քերականություններից, Մխիթարյան հայրերը հեղինակել են, հայատառ քուրդերենով հրատարակել այլ լեզուների քերականություններ։ Այսպես օրինակ, Գարրիել Ավետիքյանը (1750-1827) գրել է «Ջերականութիւն բօսրանեան լեզուի»-ն՝ հայերեն գրարար և տաճկերեն բացատրությամբ։ 488 էջեր կազմող այս քերականությունը տպագրվել է 1792 թվականին Վենետիկում, Անտոնիո Բորտոլիի տպարանում։ Թուրքերեն (հայատառ քուրդերեն) - հայերեն չափածո բառարան է իրենից ներկայացնում 18-րդ դարի երկրորդ կեսի պոլսահայ կրթական գործիչ

235 Անտոնիո Բորտոլիի տպարանի անունը կապված է Վենետիկում հայկական գրատպարակչության գործի հետ՝ 1696 թվականից մինչև 18-րդ դարի վերջը, մասնավորապես մինչև Ա՝ Կազար կղզում Մխիթարյան փարատության տպարանի հաստատումը 1788 թվականին։ Մինչ այդ Մխիթարյան փարատության հրատարակությունները տպագրվել են մեկ Վենետիկից մի այլ տպարանում՝ Ինճտրիոս Թեոլոգուի (Թեոլոգյանցի) տպարանում։

1673 թվականից մինչև 1890 թվականները 50 հայերեն գրքեր են հրատարակվել Հռոմում, Ուրբանյան տպարանում, որը նվիրաբերել էր զինու Ուրբան 8-րդ Պապի կողմից։ Դրանք երմնականում կրոնա-գաղմատական հրատարակություններ են, լեզվաբանական, ֆիլոսոփիայական երկեր և բարարաններ։

236 Մինչև Մխիթար Սեբաստացու «Ջերականութիւնը» Խոսիայում հրատարակվել են հայերենի ուսուցման գտապրքեր։ Ցաւարժի են Ալքրնիսցաններ օտարազգիների համար 1824 թ. Միլանում տպագրվել է Զրամիստո Ռիվոլիի (Francisco Rivolo) հայերեն լեզվի քերականությունը լատիներեն բացատրությամբ։

1645թ. կարբիկ բարոզիչ Կրիմոս Գալանուրը հրատարակել է իր հայերենի քերականությունը, որը տպւել հայերեն լեզվի դասագիրք է ծառայել Հռոմի և Եկեղեցիի Ուրբանյան մեծարանից ուսանողների համար։ Հայերեն լեզվի նկատմամբ մեծ նկատառությունը բացատրվում է հայկական սուլտանական կազմի գոյացմամբ, ինչպես նաև հայերն շքանման կարբիկ կենդանի կրթութ քարոզական գործունեության ծախվածան շահագրգոթությամբ։

րի և հայ լուսավորիչների հետաքրքրությունների լայն շրջանակի մասին: Բառարանների ու դասագրքերի այս հրաշալի, նույնիսկ ճոխ հրատարակություններն իրավամբ կարող են համարվել ֆունդամենտալ գործեր, քանզի մինչև օրս չեն կորցրել իրենց գիտական, կիրառական արժեքը և իրենցից պատմական ու լեզվաբանական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Այս հրատարակությունները վկայում են նաև հայ գրահրատարակչության քարձք մակարդակի մասին: Այս առիվ հարկ է նշել մի քանի բառարաններ.

1. Մամուլի Ջախջախյան (1770-1835), «Բառարան յիտալական լեզուէ ի հայ եւ ի տաճիկ բարբառ». Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1804, 896 էջ: Ռոնեցել է երկրորդ տպագրություն 1822 թվականին:

2. Հարություն Ավգերյան (1774-1854), «Բառզիրք գաղղիերէն: Գաղղիերէն-հայերէն-տաճկերէն քնդարձակ բառզիրք» Երկու հատուկ-Վենետիկ, 1811, 739 էջ²²⁸:

3. Հակոբ Պոզաճյան, «Համատու բառարան ի հայէ ի տաճիկ ի պէտս դպրոցաց» Երկու հատոր (530 և 1023 էջ): Վիեննա, Մխիթարյան տպ., 1838. Երկրորդ տպագրությունը՝ 1858թ.

4. Փիլիպոս Ճամբյան (1818-1853), «Նոր բառարան իտալերէն, գաղղիերէն, հայերէն եւ տաճկերէն լեզուաց»: Վիեննա, 1846թ. 1120 էջ և

5. Նույն հեղինակի «Գիրք խօսակցութեան գաղղիերէն, անգլիերէն, հայերէն, տաճկերէն, գերմաներէն, իտալերէն»: Վիեննա, 1848, մոտ 770 էջ:

Հայտնի են քամասեր, հայագետներ Սուրիաս Սոմայլանի (1776-1846) նստահատոր եռալեզու (Վենետիկ, 1843թ. մոտ 940 էջ) և Սրապիոն Եմինյանի (1823-1854) քառալեզու բառարանները (1853թ. Վիեննա, 1359 էջ: Երկրորդ տպագրությունը՝ 1871թ):

1883 թ. Վիեննայում հրատարակվել է մի այլ եռալեզու՝ «Տաճկերէն-հայերէն-գաղղիերէն» բառազիրք՝ օսմանյան բարբառի համատու քերականությանը հանդերձ: 956 էջանոց այս աշխատության հեղինակը Ամբրոսիոս Ջյուպիլյանն է:

²²⁸ Բառարան լեզուայան, բարբառանոջ Հարություն Ավգերյանի Մխիթարյան միաբանության հայտնի էջ: Նա է 1816թ. կողմնակալի սուրբ Ղազարոս Չորս Բարձրոյնի, որի կրտսեր հայերէն լեզու-առաջնորդ Մխիթար կաթիկ եւ անկերթն-հայերէն շքեպանություն Տիրապետել է 10-րդ տարի 1816 ու էջ լեզուներ: Հարկնայ է մի շարք բառարանների, որոնք-բանասիրական առաջնությունների, կատարել է բարբառանություններ:

կլանի բազմաթիվ գրքերի ու դասագրքերի կողքին, ազգությամբ թուրք մասնագետի կողմից են հեղինակվել է հայատառ թուրքերենի դասագիրք: Անենայն իսկ վաղաժամացումը, բացի Արքայական դպրոցում դասավանդելուց, ինչ որ ժամանակ նաև տվյալ ուսումնական հաստատության դասախոսներից մեկը հանդիսացած Մուխարը մախընտրել է թուրք ուսանողներին հայատառ թուրքերենը հրամանելու՝ իր կարծիքով լավագույն տարրերակը: Մա բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ մի շարք հաստատություններ բացառում էին հայագի դասախոսների ու ուսանողների մասնակցությունը տվյալ կրթական օջախում: Այն հիմնականում վերաբերվել է ռազմական ու հարակից մասնագիտությունների ուսուցմանը:

Հայատառ թուրքերենով հրատարակված դասագրքերն ընդգրկել են դպրոցներում դասավանդվող ամենատարբեր առարկաները: Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության սկզբնական շրջանում կարելի էր տարբերել ուսումնական գրականության երկու հիմնական ճյուղավորումներ՝ Կ.Պոլսի և Մխիթարյանների: Ինչպես վերոնշյալը, այնպես էլ Մխիթարյաններն իրենց գիտական գործունեությանը գուրզահեռ մեծ կարևորություն են տվել կրթության և լուսավորության խնդիրներին:

Մխիթարյանների ճեմարաններում հայագիտական առարկաներին գուրզահեռ դասավանդվել է կարօլիկական եկեղեցու և նրա զարգացման թախտանքի պատմությունը: Այս նպատակով Ս.Ղազարի, Կիեննայի միաբաններն իրենց տպարաններում հրատարակել են կրոնա-դավանաբանական գործերի՝ մի ամբողջ շարք: Թարգմանել ու տպագրել են հին և ժամանակակից շրջանների կարօլիկ քարոզիչների երկերը: Հրատարակվել են սրբերի վարքագրություններ, աղոթագրքեր, քարոզներ, խրատներ, ցուցումներ և այն: Դպրոցական ձեռնարկներ ծառայած այս հրատարակություններին գուրզահեռ նրանք տպագրել են նաև աշխարհագրությանը, քվարանությանը, պատմությանը, լեզուներին և ուսումնական ասպարիզում անհրաժեշտ այլ առարկաներին վերաբերող գրքեր:

Գալով Կ.Պոլսում հրատարակված հայատառ թուրքերեն ուսումնական գրականությանը, իր սկզբնական շրջանում այն պայմանավորված է եղել Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի՝ պատրիարքարանին կից ստեղծած Դպրատան գործունեությանը, ուր դասավանդվել են նաև պատրիարքները, սկզբում հենց ինքը՝ Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին:

մեծ մասը կատարված են հիմնականում պոլսահայ քարգմանիչ Դովաս վրդ Խարբլերցու²⁴¹ կողմից: Լատիններենից և իտալերենից քարգմանվել են իտալյալ եղիմակների գործերը Ջակոմո Արեջիո, Հովհան Սանդեմինո, Հերոնիմ Լաուրիստո Ջերվարիսիո, Ալեքսանդր Կալամատտո, Սկոբու, Թովմա Ալվինացի, Պոլոս Սենիերի, Թեոդորոս Ջեննարիո դը Վալո, Հելիոս Թեոդոնացի, Աբանաս Ալեքսանդրիացի, Ալոսիոյա, Գուլիելմոս և Լեոնարդո Պեպինիեր, Կոսմեյոս Կոտենիա, Մարիանոս Մոտոնիե, Յակով Մարկանտիոս, Անտոնիոս Կովտին, Կյուրել Ալեքսանդրիացի և այլն: Արժանահիշատակ փաստ է, որ քարգմանական աշխատանքներում ներգրավված են եղել ոչ միայն Գաբառուան ուսուցիչները, այլև աշակերտները: Այս եանգամանքը ծառայելու էր կրթյալ նկերեցականներ պատրաստելու դժվարին գործին: Հովհաննես Կոլոտ Պատրիարքի սկսած գործը հաջողությամբ շարունակվեց հետագա տարիներին նրա աշակերտների հայ նկերեցու, մշակույթի, գիտության ու հասարական գործիչների կողմից:

Հայ իրականության մեջ կարելիության ներթափանցման դեմ պայքարի հաջող գրավական կարող էր հանդիսանալ ոչ միայն աստվածաբանության հիմնարար ուսումնասիրությունը, այլև օտար լեզուների իմացությունը, հռետորական արվեստին տիրանվտեղը, պատմության, ազգագրության ծանոթ լինելը և այլ գիտություններից զաղափար ունենալը: Այս ամենը լավ հիմքերի վրա էր դրված Մայր դպրատանը և այս ուսուցման սկզբունքները ոչ միայն մեծ ընդունելության ու հավանության էին արժանանում, այլև հետև որդեեր ունենում Կ. Պոլսում աշխարհիկ դպրոցների կազմակերպման ժամանակ:

Հովհաննես Կոլոտին պատրիարքական Արտի մրա հայտրդեց և նրա գաղափարների շարունակողը դարձավ Հակոբ Նալբանը: Կոլոտի գաղափարների ու գործի ժառանգորդներից էր Պաղտատար Դալիթը²⁴²: Նրանց ստեղծագործությունների մի մասը նախատեսված էր նաև դպրոցական ուսուցման որոշակի շրջանի համար: Քանի որ կարելիական քարոզական գրականությունը, մասնավորապես Տրիստի և Վինենայի մխիթարյանների կողմից երատարակվում էր հայաուտտ

²⁴¹ Արշակունյան կան Չառազարյան Դովաս վարդապետ Չառաբլերոս (-1725): Կրթություն է ստացել Հռոմի Հաղվարտի տարածման վարժարանում, որ սնրապետ է լուրիներենի, իտալերենի և այլ լեզուները:

²⁴² Հակոբ Նալբանի և Պաղտատար Դալիթի նրանց ստեղծագործությունների մասին տես ուսումնասիրության առաջին գլուխ:

թուրքերենով, ապա նույն այս ընթերցողական շրջանակներին հակառակն անհրաժեշտ էր ապացուցել իրենց իմացած լեզվով՝ նույն հայա-տառ թուրքերենով: Այսպիսի տրամաբանությամբ առաջնորդվելով և այս նպատակը հետապնդելով են իրենց պատմական-կրոնադավանա-բանական աշխատությունները հայատառ թուրքերենով շարադրել Հա-բանյանը, Պաղտասար Դպիրը, հայ իրականությունում կաթոլի-կական ներքափանցման մյուս դիմերին հակառակորդներ Գևորգ Սյ-լախյանը, Սրմաքեշ Կեսարյան-Կարճիկը, Պողոս Արքիանդապոսեցին և ուրիշներ: Նրանց գործերը բազմաթիվ հրատարակություններ են ունե-ցել Կ. Պոլսում, Երուսաղեմում: Բոլոր այս երկերը տարիներ շարունակ են ծառայել են մահ որպես դասագրքեր հայ հոգևոր ճեմարաններում ու աշխարհիկ դպրոցներում: Նյութը դարձանար դարձնելու համար ան-զամ չափածո ձևեր են ընտրել որոշ դասագրքերի ու բառագրքերի հա-մար, ինչպես՝ Պաղտասար Դպրի և Թորոսյան Պողոս Տյուրիկեցու հե-ղինակած բառարանների դեպքում:

Բնականաբար մեծ թիվ են կազմել կրոնի դասագրքերը: Ուսումնա-կան նպատակների են ծառայել 1800 թվականից ի վեր Կ. Պոլսում կան բազմաթիվ անգամ լույս տեսած «Մարոնո Դարքի մարգարի» մոտ 400 էջեր պարունակող հրատարակությունները: Մովսրաթյազ դրանք տպագրվել են երկլեզվա հայերեն և հայատառ թուրքերեն:

Դասագրքերի հրատարակությունների բազմաթիվ հեղինակներ դպրոցների ուսուցիչներ են եղել: Լույս են տեսել աշխարհագրությանը դպրոցների ուսուցիչների միջոցով կազմված հետաքրք-րավորված հարցերի ու պատասխանների միջոցով կազմված հետաքրք-րաշարժ դասագրքեր: Նրանք հիմնականում ֆիզիկական աշխարհագ-րությանը վերաբերող գունավոր քարտեզներ են Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի մասին հարց ու պատասխաններով: Դպրոցա-կանների համար համառոտ աշխարհագրության ուսումնական ձե-ռակներ են ստեղծվել տարիքային տարրեր խմբերի համար, ինչպես նաև՝ տարրական աշխարհագրության նկարագրող ձեռնարկներ երե-խաների համար: Բազմաթիվ և ամենամյա տպագրություններ են ունե-ցել թարգմանությունների համար ձեռնարկները, զվարճալի այբբենա-ցել թարգմանությունների համար ձեռնարկները, ընդունելության քն-նանները, կիրակնօրյա դպրոցների դասագրքերը, ընդունելության քն-նությունների ծրագրերն ու հարցաթերթիկները և այլն: Աշակերտների ընդհանուր զարգացման համար նվրոպականի նմանությունները հրա-վարակվել են տարբեր լեզվով նամակամիներ: Հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն նամակամիները նախատեսված են եղել կյան-քի տարրեր իրավիճակների համար հարուստ ընտրություն ապահո-

վող նամակներով, որոնք կրեին 280 էջ են ներկայացրել: Հրատարակվել են ընթերցանության դասագրքեր: Գա վերաբերվել է ոչ միայն հայկական պատմության ու գրականության ծաղկաբաղդին, այլև արևելյան մասնավորապես բուրբակյան (օսմանյան)²⁴³ և եկրոպական, քանզի դրանք մաս են կազմել հայկական վարժարանների դպրոցական ծրագրերի: Կազմվել են այս նպատակին ծառայող հատընտիր պատմությունների ժողովածուներ²⁴⁴, շարադրությունների ձեռնարկների տարրի դասարանների աշակերտների համար: Էթիկական կրթությանն օժանդակելու համար երատարակվել են քաղաքավարության և քանակցությունների կանոններ: Բազմաթիվ անգամ հրատարակվել են և աճեն տարի նորոգվել կիրակնօրյա դպրոցների համար նախատեսված դասագրքերը: Դրանք հիմնականում նույն վերնագիրն են ունեցել, օրինակ՝ «Կիրակնօրյա դպրոցի դասեր 1870 թվականի համար»: Տպագրվել են որպես կանոն՝ մեկ տարի ատաջ, հաջորդ տարվա համար: Նույն կիրակնօրյա դպրոցների համար հրատարակվել են նաև հատուկ կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչներին օգնող ձեռնարկներ, դասագրքեր: Օգտագործելով հանդերձ նախկին երատարակությունները, քնականաբար հրատարակվել են կրոնի նոր դասագրքեր, քրիստոնեական հրահանգներ դպրոցականների համար: Գլխոցական կյանքը հաջողությամբ իր արտահայտությունն է գտել ժամանակի մամուլում: Կարապետ Փանոսյանն իր Ազատյան աղջկանց երկրորդական վարժարանում (1869-1875) ազատական ոգով տարվող կրթությունը, որ եղալաջբող նշանակություն է ունեցել իր ժամանակին, դարձրել էր իր խմբագրած պարբերականների ամենօրյա քննարկման նյութերից մեկը:

Օսմանյան կայսրությունում դպրոցական գործի զարգացումը 19-րդ դարի կեսերից սերտորեն կապվում է նաև քրիստոնյա ժողովուրդ-

²⁴³ 1900 թ. կառուցակվել է օսմանյան դասական գրականության խաչը ժամանակու Մակիան Կարոնկյանի «Օսմանյան տարալսությունը» գիրքը: Ուսանավորները օսմաներին են ինչ ենթարկում: Խայաստ քոլեջին, հայերեն քոլեջությունը: Մարտին և պարսկերեն մասերի ձեղնակապից է Միլաթում կ'ըրաթը: Մակիան Կարոնկյանի օսմանյան գրականության ուսումնասիրմանը նվիրված դասագրքերն ու նկատառությունները տպուկ տիղ են գրավում: Խայաստ քոլեջին գրադարանակարության մը, և ժամանակն մեծ նեխակություն են ունեցել ու սպել քրվել:

²⁴⁴ Մուսլիմ Նաժի. Շարիճը օսմանյան մատենակալությունն ի պետ երկրորդական վարժարանաց: Քարգանությունն իրականացվել է Պետրոս Չեքի Կարապետյանը (Խայաստ քոլեջին և պարսկաբան բառակալությունը): Պետրոս Չեքի Կարապետյանը, Խայաստ քոլեջին է քոլեջանուլ ու հատմանից կարապետյանը Չեքիճի - Տիլիճագ - իս 1894 թվականին, որը և և նախկին է՝ Չեքիճիյալ նպատակներն:

ների շրջանում միօխոներական ուխտերի գործունեության հետ: Հայ իրականությունում միօխոներական ուխտերի գործունեության մասին հարուստ նյութեր են պարունակում ժամանակի հայերեն և հայատառ քուրթերեն մամուլը, հայաբնակ տարրեր զավատների պատմությանը, ու կյանքին, այդ վայրերում հայերի ճակատագրին նվիրված գրքերը, հայերենակցական միությունների հրատարակությունները: Վերջիններս հրատարակվել են Մեծ եղեռնին հաջորդած տասնամյակներում՝ աշխարհի տարրեր վայրերում հայերնակցական կազմակերպությունների հիմնադրմանը հաջորդած շրջանում: Գրքերի հեղինակները հաճախ անբողջական գլուխներ են նվիրում իրենց զավատներում, քաղաքներում կարողիական և ավետարանական միօխոներների ներդրմանը ու հաստատմանը, նրանց գործունեությանը ու հայ բնակչության հետ ունեցած նրանց փոխհարաբերություններին:

Արևմտահայ իրականությունում բուն գործունեություն են ծավալել տարրեր ուխտերի քարոզիչներ՝ ճիզվիտներ, կապուցիաներ, դոմինիկյաններ, ֆրանցիսկյաններ, լազարիստներ, կաղնեկիտներ, ոմիրոսկյաններ և ավետարանական տարրեր կազմակերպություններ: Այս հարցերը ուսումնասիրության հատուկ նյութ են դարձել և լայնորեն լուսարանվել Մ. Պետերբուրգի համալսարանից և Արևելագիտության ինստիտուտից սովետական շրջանի նրկու ակադեմիոր արևելագետ քուրթագետների՝ Անատոլի Ժելտյակովի և Յուրի Պետրոսյանի աշխատություններում:

Ճիզվիտները Օսմանյան կայսրություն են ներթափանցել ֆրանսիական հովանավորությանը 1538 թվականին: Այս ուխտի գործունեությունն ուղղված էր կայսրությունում և նրա քրիստոնյա եղբայրների շրջանում ֆրանսիական ազդեցության տարածմանը²⁴⁵:

Դեռևս Լուի 13-ի ժամանակ, ֆրանսիայի վաճառականությունը զարգացնելու նպատակով, քաղաքական հասուկ հրամանով քա-

245 1583 թվականին Լուի 13-րդը և Պոլսում ֆրանսիական դեսպանի միջամտությամբ Պոլսի եպիսկոպոս Ստեփանոսը հիմնեց և ճիզվիտական «Սեռ Ռեզուս» կոչող, երեք գործով և մեկն օրս: Այս մասին տես Ալեքսանդր Աբրահամ Պետրոսյանի «Ներքին Հայաստան», 1952, էջ 850:

1625 թվականին և Պոլսում ֆրանսիական ներկայացուցչության խորհրդակալ Ռիչարդ Շոգրի էր Գրանդիի թանկերով կազմակերպեց կաթոլիկյան ուխտը՝ Սեռ-Լուի՝ կոչող: Առաջին համաշխարհային պատերազմի անկողինից կարծրական տարրեր սխառնեց Սեռ Ա.Դ. օպտիկոսը դրոջներում տեղում 196 անիթ բաժ 100 հազար կոլլյաներ: Տես Ա.Դ. Желтков, Ю.А. Петроски, История просвещения в Турции /конек XVIII- начало XX века/, -М., 1965, с. 131-132:

քայերվում էր հայ վաճառականների գործունեությունը, քույլատրվում
 հայերի բնակությունը Ֆրանսիայում: 1630 թվականի հունիսի 26-ի
 հրամանով դյուրություններ տալով հայ վաճառականներին և ազատե-
 լով նրանց մարտերից, կարդինալ Ռիչելիեն 1633 թվականին Փարիզում
 վերահրատարակել տվեց Ֆրանչեսկո Ռիվոլիի հայերեն-լատիներեն
 բառարանը, որի առաջին տպագրությունը եղել էր 1621թ. Միլանում. ել
 ահա 1669 թ. Կ.Պոլսի Պերա թաղամասում Լյուդովիկոս 14-րդի հրա-
 մանով Ֆրանսիայի նախարարապետ Ժան Բատիստ Կոլբերի կողմից
 հիմնադրվեց «երիտասարդ լեզվաբանների կամ հայերի դպրոցը»
 "Ecole des jeunes des langues ou Armeniens"²⁴⁶, Դպրոցի տնօրինությու-
 նը հանձնված էր կապուցինյան ուխտի կրոնավորներն, իսկ եռվանա-
 վորվում էր այն Կ.Պոլսի Ֆրանսիայի դեսպանի կողմից: Այս դպրոցի
 նպատակն էր թարգմանիչների պատրաստումը: Ֆրանսիացի աշա-
 կերտները սովորում էին թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն լեզու-
 ներ, իսկ Արևելքի բնակիչ ուսանողները՝ ֆրանսերեն, հունարեն, իտա-
 լերեն, իսպաներեն, լատիներեն: Այս դպրոցում քաջի լեզվական առար-
 կաներից դասավանդվում էր պատմություն, աշխարհագրություն, քնա-
 զիտություն, բժշկություն, հանրահաշիվ, գծագրություն, երկրաչափու-
 րյուն: Այդ առարկաներին զուգահեռ սովորողները ծանոթանում էին
 իրավաբանության հիմունքներին, առևտրական հարաբերությունների
 օրենքներին, քանի որ թարգմանիչները ներկա էին գտնվում և մաս-
 նակցում դատավարություններին, անգամ կատարում փաստաբանի
 պարտականություններ: Կրթությունն այս դպրոցում անվճար էր:

1700-1720 թվականներին նույնպիսի դպրոց է քայվում Փարիզում
 «Գրան կոլեջին» կից²⁴⁷: Կոլեջ էին ընդունում հիմնականում հայերին,
 որպեսզի թարգմանիչներ պատրաստեն և կամ նրանց օգտագործեն
 որպես միսիոներական քարոզիչներ²⁴⁸: Ոչ առանց այս դպրոցի
 օրինակին հետևելով՝ նման դպրոց հետագայում, 1855 թվականին

246 Ալպոյանյան Աշոտի Պատմություն հայ դպրոցի Կապրե, 1947, էջ 565:

247 Լույս տեսելով:

248 17-րդ դարի սկզբում Հունգրի և Ֆրանսիան կարգիվազան միսիոներների պատրաստման
 ժամանակ մեծ ուշադրություն էին դարձնում հայերին: Հունգրիական ժնդարանում սովորում
 էին հայեր, որոնք ուղարկվում էին Լեհաստանի, Սափիրանի, Փոլոցիայի կարգիվազան
 դպրոցներում սրբապետ: Այս մասին տես՝ Ալպոյանյան Աշոտի Պատմություն հայ դպրոցի
 Կապրե, 1947, էջ 581-600:

բացվեց Փարիզում բուրբական կառավարության ջանքերով և անվանվեց «Օսմանյան դպրոց» (Mekteb-i Osmani), ուր սովորում էին 10 բուրբեր: 1864 թ. Կ.Պոլսում բացվեց առաջին լեզվական թեքմամբ դպրոցը՝ (Lisan Mekteb-i), ուր պատրաստում էին պետական բարձրամիջնր ֆրանսերեն, հունարեն և քաղաքերեն լեզուների գիտությանը²⁴⁹:

Իրանահական կառավարությունը ծայրահեղ ջանքեր էր գործադրում թուրքիայում իր տնտեսական առավելությունների ապահովման համար: Միսիոներներից շատերը մինչ այստեղ հաստատվելը՝ մասնապարհորդում էին Արևելքում, ծանոթանում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների կյանքին, կենցաղին, սովորություններին²⁵⁰:

Ի տարբերություն հրեաների, քրիստոնեական ժողովուրդները մեծ պատրաստակամություն էին ցուցաբերում նրանց հետևելու գործում: Միայն հրեաները բացահայտ թշնամարքա էին տրամադրված միսիոներների նկատմամբ և հրեական շրջանում միսիոներներական գործունեությունը ամենացորչ տապալում ապրեց:

1830 թվականի մայիսի 10-ին Կ.Պոլսում ստորագրվեց առաջին Քուրք-ամերիկյան պայմանագիրը, որը կարևոր հանգրվան հանդիսացավ Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան գաղթողական քաղաքացականության աշխուժացման գործում²⁵¹: Ինչպես արդեն նշվել է, ամերիկյան աշխուժացման գործում «Թորտ» ներկայացուցչությունը (Board of Commissioners for Foreign) ներկայացնում էր կոնգրեսացիոնալ (միաբանական, Congregational), ռեֆորմատորական (Reformed) և կրեստիտերական (երիցական, Presbyterian) եկեղեցիները:

Ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը Օսմանյան կայսրությունում սկսվել է դեռևս 1820 թվականին, և արդեն մեկ տարի անց Ջեյուռնիայում հիմնադրվում է կոլեջ²⁵²: Առաջին քոլոքսական եկեղեցին Ստամբուլում բացվել է 1836 թվականին: 1846 թվականին Ստամ-

249 А.Д. Жолткова, Ю.А. Петросов. История просвещения в Турции /конец XVIII-начала XX века/. -М., 1965, с.29.

250 Ամերիկյան կղզ. միսիոներներ Օսմանյան կայսրության ներքին գաղտնիկ քաղաքացիներից ինքու 1830 թ. կառուցվեցին իրենց տարածությունները Missionary Researches in Armenia. By Eli Smith and H. G. O. Dwight, London, 1834. Առյուծյակի տեղ է գտվել նաև անգլիական գիտնական արքայի առաջարկ նույնը՝ On Homebeck Trough Asia Minor. By Captain Fred Bernaby, London, 1877.)

251 Gordon L.J. American relations with Turkey, 1830-1930, Philadelphia, 1932, p.21.

252 Ալադրամեան Արշակ Պատմություն հայ դպրոցի. Կոնստն, 1947, էջ 892:

քալում հայ մտավորական շրջանակների կողմից ստեղծվեց «Համազգային» միությունը: Նրա կազմում էին գտնվում արևմտահայ առաջադեմ հայտնի գործիչներ: Միությունն ուներ խիստ արտահայտված հակակաթոլիկական և հակամիսիոներական ուղղվածություն: Չնայած դրան, միությունն իր շարքերն էր ներգրավել կաթոլիկ հայ մտավորականների, հասարական գործիչների, որոնց համար համընդհանուր ազգային շահերը գերազանցիկ էին կրոնական դավանանքից:

«Համազգային» միության նպատակը պայքարն էր ուղղված միսիոներների պատակալիչ քաղաքականության դեմ: Որոշ գավառներում, իչպես հայ, այնպես էլ օտար միսիոներներին մեծ դժվարությամբ էր հաջողվում հիմնավորվել: Միսիոներական պատակալիչ գործունեության դեմ ոտքի կանգնեց հայ մտավորականությունը, եկեղեցին, ժողովուրդը: Կ. Պոլսի Մատթեոս պատրիարքը հայ համայնքի անդամների հարկադրմամբ բանադրանքի ենթարկեց կաթոլիկ և բողոքական միսիոներներին և մրանց հարող հայերին: Նրանք մեղադրվեցին հայկական եկեղեցու և դպրոցի դեմ ռանձգություն կատարելու համար: Բազմաթիվ գավառներում ժողովուրդը ոչ միայն չէր աջակցում, այլև ամեն կերպ խոչընդոտում էր քարոզիչների գործունեությանը, մրանց հիմնավորմանը: Երբեմն գործը հասնում էր ակնհայտ ընդհարումների:

Չարձանալի չլիեց է համարել այն երևույթը, որ քուրքական կառավարությունն ամեն կերպ աջակցում էր «Բողոս»-ի ներկայացուցչությանը և խրախուսում բողոքական քարոզիչներին: Պատակալում սերմանելով, քուրքական կառավարությունը դրանով իսկ գրկում էր հայ ժողովրդին միասնական ուժերով ազգային ազատագրական պայքարի դուրս գալու հնարավորությունից: Միսիոներների դեմ ուղղված պայքարը չէրում էր հայ ժողովրդի ուշադրությունը դեպի կրոնական խնդիրները: Միաժամանակ Բարձր Դուռը չէր ցանկանում հարաբերությունները սրել միսիոներներին հովանավորող պետությունների հետ, քանի որ ստիպված էր հաշվի նստել մրանց հետ: Կաթոլիկական և բողոքական միսիոներներին Բարձր Դուռն կողմից պաշտոնապես քույրատրված էր գործել հայերի շրջանում: Օգտվելով դրանից Պիոս 9-րդ Պապն անմիջապես կաթոլիկական թեմեր հաստատեց Անկարայում, Արդիմում, Բուրսայում և մյուս քաղաքներում ²⁵³:

253 Փայտյան Ա., Պատմության Արարվելի հայրը, Երև-Ցուք, 1969, էջ 515.

Միսիոներների նյութական անոնյի հնարավորությունները, հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վատթարացող պայմանները, հետզհետե ավելացնում էին կաթոլիկությանը հարող հայերի թիվը: Միսիոներները մեծ հաջողակ կրթական գործունեության անցան: Ինչպես նշում է «Պատմություն Արարկիի հայոց» գրքի հեղինակ Անդրանիկ Փոլադյանը, միսիոներների մտքաբողջական և կրթական գործունեությունը զուգահեռաբար էր ընթանում²⁵⁴:

Միսիոներները հիմնադրում էին միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներ, գիշերօթիկներ, որսանոցներ, ծերանոցներ, հիվանդանոցներ, տարաբաններ, մշակութային միություններ: Այս ամենը միմյալն իրար հետ միասնական շարժումը: Տարբեր գավառներում միսիոներական գործունեությունը տարբեր մակարդակի վրա էր գտնվում: Ուսումնական հաստատությունների քվում համընդհանուր ճանաչում էին ցանկ և «Պոլսում ամերիկյան միսիոներ Սալլոս Հանիմի կողմից 1863 թվականին հիմնադրված «Ռեդերտ կոլեջը», Այնթապի Կենտրոնական Կոլեջը (1876թ.), Խարբերդում բացված «Եփրատ կոլեջը» (1879թ.), Կան Կոլեջը (1876թ.), Խարբերդում բացված «Եփրատ կոլեջը» (1879թ.), Թարսուսի կոլեջը (1887թ.), Մարզվանի Չնյունիայի կոլեջը (1879), Թարսուսի կոլեջը (1887թ.), Մարզվանի «Անատոլիա» կոլեջը (1887) և այլն:

1896 թվականին Թուրքիայում գործում էին 176 ամերիկյան միսիոներներ: Դրանցից 56-ը ձեռնադրված հովիվներ էին, 68-ը ամուսին քանոնյա-ուսուցիչներ: Նրանք ունեին տեղական 869 գործակալներ: Կար 19 հիմնական կայաններ²⁵⁵:

1862թ. քոչվ Ազարիա Սմիթի կողմից հիմնադրված Այնթապի կիրակնօրյա դպրոցում դասավանդում էին 60 ուսուցիչներ: Աշակերտների թիվը 1268 էր: Աշակերտների տարիքը 16-ից մինչև 80 էր: Աղջիկների դպրոցը, որը հիմնադրվել էր 1852թ. օրիշյո Շհադերի կողմից 1859 թվականին արդեն վերածվել էր իգական բարձրագույն դպրոցի:

Այնթապի Ազգային Ներսեսյան Վարժարանի կամ այլ դպրոցի նրանցիկներում քեմադրվում էին հայաուսուս բուրքերին քարգնամված Թատերախաղեր, ինչպես օրինակ «Ալաֆրանկան», «Կիլիմանան»,

²⁵⁴ Աճ, էջ 515:

²⁵⁵ 1899 թ. հունիսի 24-ին Լեոն 13-րդ պապ Էդմանդյան Պոլսոյի օնկ Էպիսկոպոսի և Պոլսի կաթոլիկների պատրիարք Էդմանդյանի հեղինակ է հայաուսուս բուրքերին համառոտ կառավարմանը և նկերական արտադրությանը նվիրված պահանջարկների քննարկման վրա և Գոլոմ դեռևս 1889թ.:

«Եսքեր Սուրբանը», «Հնդկացիների գաղտնիքը» (Ք.դ. Մոնթեպան): 1872 թ. ազգային հայկական զինանշաններով ու պատմական դեմքերի նկարներով զարդարված Ներսեսյան Վարժարանի 500 հոգիանոց դակիճում հաջողությամբ բեմադրվում է Հովհաննես Քյուրքճյանօֆի (1824-1883) «Գիմովության վնասները» հայատառ թուրքերենով գրված պիեսը, որին ներկա են գտնվել նաև թուրք պաշտոնյաներ: Ռուսիայան նրխաասարդական միությունում 1872-73 թթ. շարունակվել են նույն պիեսի ներկայացումները: Այս միությանը Այնթապի հայությանը պարտական է ազգային ու կրթական կյանքի օրինակելի կազմակերպմամբ: Այնթապյան թուրքերեն ներկայացումներ են բեմադրվել Կազինյում, իսկ «Ժենեվկը» 1925թվականին «Անդրանիկ» թատերախմբի կողմից²⁵⁴:

1860 թվականին ամերիկոսի Մայրա Պրակտերը կազմակերպել էր ամերիկյան քարձրագույն ուսումնական հաստատություն աղջիկների համար: Հետագայում Այնթապի այս քարձրագույն դպրոցի հաջորդորդը դարձավ Հալեպում հիմնադրված ամերիկյան քարձրագույն դպրոցն աղջիկների համար²⁵⁷:

Պետք է խոստովանել, որ թրքախոս գավառներում հայկական դպրոցներ հաստատելու հետ միասին, միսիոներներական դպրոցները նկատելի ավանդ են ունեցել հայերեն լեզվի տարածման և թրքախոս հայերին մայր լեզվին ճանաչել տալու գործում: Մի շատ կարևոր համագանք ևս: Այն է՝ սովորողներին չէր պարտադրվում բողոքական դասնալ: Ուսուի և ավետարանականների այս դպրոցներում սովորում էին նաև առաքելական կրոն դավանող քնտանիքների երեխաները:

Քաղաքիվ շնորհալի շրջանավարտ հայեր ուղարկվում էին ամերիկյան և անգլիական համալսարաններ՝ քարձրագույն ուսում ստանալու համար: Հայ երիտասարդներից շատերն են կրթվել Էյրի, Մասաչուսեթսի, Էնդիովերի համալսարաններում, ամերիկյան աստվածաբանական կոլեջներում, Անգլիայի Սեյի-Օք կոլեջում: Տարբեր միսիաների քարոզիչներն իրենք էլ այդ համալսարանների ու աստվածաբանական հաստատությունների շրջանավարտներ էին: Նրանք ազարտելուց ետո քարոզչական գործունեության համար ուղարկվել էին Մորձավոր Արևելք, Թուրքիա: Այդ քարոզիչները Միլիզանի, Կոստելի համալսարանների նախկին ուսանողներ էին, Մյուսնի, Լեյպցիգի, Մտրաս-

²⁵⁴ Այս մասին տես Գ. Պարպեան, Այնթապյանը, էջ 101:

²⁵⁷ Մուրախեան Գեորգ, Պատմություն Այնթապի երկր, հ.Ա, Լոս-Անջելես, 1953, էջ 493-504

Անգլերենով և հայերենով դասագրքերի կողքին կարևոր տեղ էր հատկացվում մահ հայատառ թուրքերեն դասագրքերին: Դրանք կարող էին լինել և՛ ինքնուրույն, և՛ թարգմանական ձեռնարկներ-թարգմանական դասագրքերի թվում կարելի է հիշատակել Մայրս կղզում «Ամերիկյան մարդասիրական ընկերության» տպարանի-Չմյուտհայի, Այնթապի, Կ.Պոլսի բողոքական միսիոներների տպարանների հրատարակությունները: Դրանք բոլորն էլ հիմնականում քարոյախոսական բնույթ կրող գործեր էին, խրատական սյուժեներ ունեցող պատմություններ, որոնք նախատեսված էին արտադասարանական ընթերցանության համար: Այդ գրքերի թվում էին ամերիկյան հայտնի միսիոներ Վիլյամ Գուդելի գործերը²⁶⁰, որին «Բորտ»-ը հատուկ առաքելությամբ 1823 թվականին ուղարկել էր Քեյ-բուք և Թուրքիա, միմիայն հայերի շրջանում քարոզչական գործունեություն ծավալելու համար:

Ռոդոքական միսիոներական հրատարակությունները մեծ թիվ են կազմում հայատառ թուրքերեն գրականության վերջին էսանամյակում սկսած 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներից մինչև 20-րդ դարի կեսերը: Դրանք ներկայացնում են բողոքական եկեղեցու տարբեր ուղղությունները, այդ ուղղությունների գաղափարախոսների ու ներկայացուցիչների երկերը հայատառ թուրքերենով: Հիշատակության են արժանի անգլիացի աստվածաբան, նեոկոնֆորմիստ Մակեթոն Չարլզ Հադդոնի (1834-1892), ամերիկացի ավետարանական Թորրի Ռուբեն Արչերի (1856-1928), խալդեականների ամերիկյան դպրոցի ուսուցիչ Կալոդեո ծոմաս Հոպկինսի (1787 - 18...), պատենտավորված դեղանյութերի անգլիացի վաճառական, ֆիլանտրոպ Հուլյուս Թոմասի (1800-1883), խոսնդացի պատմաբան ՄակՆիլ Ջոն Սվիֆթի (1849-1926), անգլիացի աստվածաբան-մտքոլիստ Վալի Ջոնի (1703-1791), ամերիկյան աստվածաբան Ջոնաթան Էդվարդսի (1703-1758), ամերիկացի ավետարանական «նոր չափի» աստվածաբան և Կոլեջի պրեզիդենտ Ֆիննի Չարլզ Գրանդիսոնի (1793-1875), Գիդեոնիցի բանաստեղծ քարոզիչ Բոխարսի, ֆրանցիսկյան կրոնավոր-պատմաբան հայր Մաքքատինոյի²⁶¹ գրքերը: Ավետարանականների հրատարակած գրքերի թվում են

²⁶⁰ Վ.Գուդելի Աստվածաբանի Փայտեղետ թարգմելը (268 էջ) հրատարակվել են 1864 և 1903 թթ.:

²⁶¹ Դարն Մաքքատինո էնջոն է քոպե Այնթապի հայտնի քաղաքի . նրա թարգմարի հայերի կամք է փակել 1895 և 1909 թվականների քաղաքի ժամանակ Մառաքել է Հաղաթոմ 1914 թ.:

հատուցում էին ամերիկյան «պարտքը»: Որպես ապացույց քերենք Այնթապի հայտնի «Կոլեջի» ուսուցչական կազմը: Դա պրոֆ. Ջենոֆ Պեզճյանն է (1862 -), որին Ալեքսան Պեզճյանի Փարիզում երեք տարի հետևել է իրավագիտության: Դասավանդել է ֆրանսերեն, պատմական առարկաներ և քաղաքատնտեսություն: Գրել է «Գոլենի» պատմություն և այլ գրքույկներ: Անվանվել է «ազգապետ»: Պրոֆ. Ջեսսի Մաքսոյանը 4 տարի սովորել է Մասաչուսեթսի պետական ճանկավարժական հաստատությունում և 4 տարի՝ Էյլում: Դասավանդել է անգլերեն, ճանկավարժություն, հոգեբանություն: Չոհվել է Անժ Եղեռնի ժամանակ:

Մանասե Փափազյանը (1865-1943) սովորել է 1886-1889 քվականներին Էյլի և Էնդհոլմերի աստվածաբանության ֆակուլտետներում: Հովիվ է ձեռնադրվել Մասաչուսեթսի ժողովական եկեղեցում: 1892-1907 թթ հանդիսացել է Այնթապի Կոլեջի զարթոնքի ղեկավարներից, իսկ 1907 թ. -ից հովվություն արել Նյու Յորքում, Ֆրեզնոյում, Օկլենդում, Պասադենայում: Անկ տարի հայանպաստ ճամերով շրջել ԱՄՆ-ում Իսթ Բիլձի հաշվին:

Պրոֆ. Հովհաննես Գրիգորյանը (1855-1942) եղել է հայ քողորական հայտնի քարոզիչ, իրապարակագիր: Որդին է հայ ավետարանականների շրջանում հեղինակություն ունեցած հայտնի վերապատվելի Գարա Գրիգորի: Կրթություն է ստացել նախ Էմերսոն կոլեջում, ապա նաև Էյլի համալսարանում և տարրեր ամերիկյան քաղաքագույն կրթական հաստատություններում: Էյլի համալսարանում ստացել է «Պսակավոր աստվածաբանության» տիտղոս: «Արադատմաբան Այնթապ, «Կենտրոնական Թուրքիո Գոլենում» դասավանդել է հոգեբանություն և փիլիսոփայություն: 1898 թ. կրկին վերադարձել է Էյլ՝ հոգեբանության հետևելու համար: 1902 թ. աշխատանքի է նշանակվել «Անտաքերի» խմբագրությունում: Նա հիմնադրիչ արտոնատերն է հանդիսացել Կ.Պոլսում հայատառ թուրքերեն կրոնական, քառայական, գիտական և քաղաքական «Բահնլումա» (Առաջնորդ) շաբաթաթերթի, որը հետո վերածվել է կիսամյա հանդեսի: Միայն Կ.Պոլսում ունեցել է 3 հազար վճարյալ կանոնավոր բաժանորդներ: 1919 թ. տեղափոխվել է Ամերիկայի միացյալ ճահանգներ, որ պարտերականը շարունակվել է իրատարակվել Նյու-Յորքում՝ 1924-1934 քվականներին: Լիճելով թունդ ավետարանական, այնուամենայնիվ միշտ ջատագով է եղել Հայ առաքելական եկեղեցու հետ մերձավոր հարաբերություններ ունենալու և նրանց հետ հասարակական կյանքում գործակցելու խնդրում: Հեղի-

1876 թ., գործել է մինչև 1925 թ. տեղահանությունը, այսպե՛ս տեղավիժվել է Հալեպ և իր գոյության 10 տարիների ընթացքում Տիգրան Խորյանի կողմից լույս ընծայել «Նոր Աւետարեւր» հայերեն և հայատառ թուրքերեն շարաքաթերթը, տպագրել մի շարք հայատառ թուրքերեն գրքեր: 1935թ. փակվել է և հասկացվել օտարներին²⁶⁷:

Այնքապում 1911 քվականից գործել է մի այլ տպարան ևս՝ «Առևտրական տպարան»: Այն ստեղծվել էր Վարդանյան կրթարանի մասխին սաների կողմից 1909թ. հիմնադրված «Ավետիս Խանգեղյան և ընկ.» առևտրական գործակալական ընկերությանը կից: Բացի հայերեն, հայատառ թուրքերեն, ֆրանսերեն և քիչ քանակով օսմաներեն գրքեր տպագրելուց, կատարվել են ոսկեգծ, շքեղ հրավիճարտոմաների, քարտերի, հայտագրերի և տպրեր այլ պատվերներ:

Ամերիկյան ավետարանականների ուսումնական գործունեությունը, դասագրքերի և ընդհանրապես զրահարտարակալական ավանդույթները առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո տեղավիժվել են Մերձավոր Արևելքի հարևան երկրները, ուր և հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները հիմնական մասն են կազմել նրանց աշխատանքի:

Հայատառ թուրքերեն «Մանգումեի Էֆերաթ», «Ճերիտի Շարգի-յէ», «Մճնաայր Հավատիս», «Աւետարեւր», «Օրածան», «Քրիշար Միմին» և այլ պարբերականներում լայնորեն լուսարանվել են թուրքիայի հայոց կրթական խնդիրները, մանկավարժությանը, կազմակերպչական, դաստիարակության հոգեբանության հետ առնչվող հարցեր: Որոշ պարբերականներ «Ուսումնական կյանք» հատուկ բաժինների նկրթ առնձնօրյա լուրերով և տարբեր հոդվածներով ընթերցողներին ծանոթարցնում էին ոչ միայն մեծ քաղաքների, այլև գավառական դպրոցների ուսումնական տարվա հաջողությունների և զոյոքյուն ունեցող տարբեր խնդիրների հետ²⁶⁸: Բացի օրաթերթերից, նմանատիպ

²⁶⁷ Կոլոսյան Գ. Այնթապական, Բնկոր, 1974, էջ 19-73

²⁶⁸ Հալեպյան քիթերը (հայերեն և հայատառ թուրքերեն թարգմանված) հրատարակվող էին քիթերից մինչև ունեցն Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում: Որոշ խմբագիրներ և թղթակիցներ ոչ միայն համդիտանում էին այս կամ այն դպրոցի հոգանակները, այլև դասավանդում էին այդ դպրոցներում: Այդ իսկ պատճենով էրենն տվյալ պարբերականը դառնում էր այդ ուսումնական հաստատության՝ մանկավարժական գաղափարների և փոքի տարածման քարտիչը: Մանուշ էջերում պարբերաբար լուսարանվում էին դպրոցական տարբեր խաղաքարտյուններ: Այս առթիվ քննող կարող է հակիհասնալ պրոյանալ «Մանգումեի Էֆերաթ» հայատառ թուրքերեն երկարակյաց պարբերականի, նրա խմբագիր, հայտնի հաստակական ու մշակութային գործիչ, քարգանիչ Կարապետ Փամուչյանի ու նրա հոգանակարան Ազատյան աշխկան վարժարանի օրինակը, որը տարիներ շարունակ գրադեղել է քիթի էջերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին արդեն անկում էր ապրում նույնիսկ Մերձավոր Արևելքում գործող միսիոներական գրահրատարակչական գործը: Թուրքական լուսավորության մասիարարության կողմից միսիոներների գործունեության նկատմամբ նման անբարյացկամ վերաբերմունքը հիմնականում պայմանավորված էր 1915 թվականի Մեծ եղեռնի շրջանում շատ ու շատ միսիոներների խլակապես նարդկային ազնիվ գործունեությանը: Միսիոներներն օգնեցին փրկվելու հազարավոր հայերի, մասնավորապես երեխաների, որբերի: Դարասկզբին կառավարությունը խստացնում է հայկական դպրոցների և դասագրքերի նկատմամբ գրաքննությունը: Հայկական դպրոցների ուսումնական գրականությունն իրենից ներկայացնում էր հիմնականում միսիոներական հրատարակչություններ: Այդ տարագրության կենտրոնները 20-ական թվականներից տեղափոխվում են Քեյրուք, Հալեպ, Դամասկոս:

168

Օտտո Հյուրգենի «Քաղաքատնտեսությունը» 1869 թվականին: Թարգմանությունը գերմաներենից պարզ թուրքերենի, ինչպես նշվում է տիտղոսաթերթում, կատարել է Մեհմեդ Միդիատը: Տպագրվել է այս գիրքը Կ. Պոլսի Պ.Հյուգի տպարանում: Մեր կարծիքով այս գիրքը որպես դասագիրք է ծառայել թուրքական ուսումնական հաստատության համար և այսպիսի առարկայի թարգմանությունն օսմաներեն, առավել ևս որպես ընկալումն օսմաներենով անհնարին կլիներ: Լավագույն տարբերակ է ընտրվել այն մատչելի դարձնելու համար: լեզուն՝ պարզ թուրքերեն, իսկ շարադրանքն արդեն շատերին ծանոթ հայատառ թուրքերենով:

Ավելի ուշ, 1908 թ. հրատարակվել է տնտեսագիտության ձեռնարկ, ամենայն հավանականությամբ նույն Մեհմեդ Միդիատի թարգմանությամբ, որը նույն նպատակին էր ծառայելու: 1870 թ. հրատարակվել է Օերվարթի Ռաֆայելի «Տեղեկագիրք առևտրի վերաբերյալ» 220 էջ կազմով գիրքը, որի նույժ կարևոր լինելու հանգամանքը որպես տեղեկատու ձեռնարկ իր ժամանակակիցների համար կասկած չի հարուցում:

Մերտիչ Դեզաիրյան ամիրան է՝ սկսել Օսմանյան կայսրությունում շերամապահության գործը և զբաղվել մետաքսագործությամբ: Նա մարտնչել է Թուրքիայում շերամապահության ու մետաքսագործության քննազավատների զարգացման համար: Մի քանի զավատներում ֆարրիկաներ է բացել և որպես առաջադեմ մարդ, ցանկացել այս ամենը դեռևս գիտական հիմքերի վրա: Նա 1874 թվականից սկսած շերամապահության վերաբերյալ համարյա ամեն տարի ուղեգույց գրքյուկներ է հրատարակել հայատառ թուրքերենով: Բնականաբար զավատներում պարզ թուրքերենով բացատրությունները ավելի շահեկան էին, քանզի այդ ֆարրիկաներում միայն հայեր չէ, որ աշխատում էին: 1858թ. Կ. Պոլսում հրատարակվել է բամբակի մշակության մասին «ուսումնագիրք», որը ապացույց է ինչպես շերամապահության, այնպես էլ գյուղատնտեսության այս ճյուղի զարգացման նկատմամբ հայերի ունեցած շահագրգռվածության մասին: Այս գրքերը մեծ պահանջարկ են վայելել:

Տնտեսական նոր տիպի հարաբերությունների ապացույց կարելի է համարել քաղաքաբնակչության, մասնավորապես հավաքածության մասին գրքերը (մոտ 160 էջանոց հրատարակություններ), կենդանիների մասին հատորները: Այդ բոլորը համարյա նույն շրջանում 1870-թվականներից սկսած: Բնականաբար Թուրքիայի նման երկրի տնտեսու-

քերնն գրականությունից՝ օգտվելն օրինաչափ երևույթ էր դարձել:

Կ.Պոլսում գործունեություն էին ծավալել հարյուրավոր հայ բժիշկներ, իրավաբաններ, որոնք կրթություն էին ստացել եվրոպական երկրներում՝ Ֆրանսիայում, Եգիպտոսիայում, Գերմանիայում և այլուր: Հայաստան բուրքերենով հրատարակվել են բժշկության տարբեր բնագավառներից նվիրված բազմաթիվ գրքեր՝ ինքնուրույն ուսումնասիրություններ և թարգմանական հետազոտություններ, ուղեցույցներ, տեղեկագրեր: Դրանց բազմազանությունը ցույց է տալիս մասն բժշկության գերզարգացման ուրվագիծը թուրքիայում: Հրատարակվել է մանկահասակ տղաների ու աղջիկների հիգիենային վերաբերյալ գրքերի մի ամբողջ շարք²⁷⁶: Բնականաբար այն նախատեսված էր հայ դպրոցականների համար, լրացնում էր նրանց կենցաղը ժամանակակից առողջապահությամբ, զանազան դեպքերի համար խորհուրդներ ապահովում: Բժշկական գրքերի մի շարք ներկայացնում էր հիվանդությունների ու դրանց՝ այստորոշման, բուժման տարրական տեղեկատվություն, մայրերի համար ձեռնարկներ, անատոմիային, ատամնաբուժությանը, առողջապահությանն ու ընդհանուր հիգիենային նվիրված՝ հրատարակություններ: Այս գրքերի նույնիսկ վերնագրերը հետաքրքրություն ու հույս են առաջացրել՝ Այսպես օրինակ, Ուրֆույան Օգսենի տպագրված գրքի (1914) վերնագիրն է եղել «Թուրքիայի բուժելի է»: Եվ կամ 1890թ. տպագրված գիրքը կոչվում է «Կեկուր Կոխի առաքելությունը, թուրքալստի դարձանունը, նախնական կամ սկզբնական վկայություններ»: Գերմաներենից թարգմանել է ոմն Ջինկեր, որից և հայաստան բուրքերենի է թարգմանել գրքույկը Բարսեղ Քեյիյանը: «Պատվաստ կամ ծաղկախտ հիվանդության առաջին դարձանը» ևս հայ բժիշկների կողմից է հրատարակվել Կ.Պոլսում 1869-ին: Կասկած չեն հարուցում բժշկական տերմինների և դեղերի անվանումների բառարանների անհրաժեշտությունը, որոնք կարող էին ծառայել միաժամանակ տարբեր ազգերի ընտանիքներին և ինարկե առաջին հերթին՝ բժիշկներին, բժշկական հիմնարկներին: Այս ստույգ չափազանց արժեքավոր է 1822թ. Միրայել Ռեատե Տեր-Պետրոսյանի «Բժշկութիւն. Բառարան զանազան ախտից, դեղորդից, բուսաց, հանրաց, հեղանիք ոգեաց, օղային, ցամաքային և ջրային կենդանեաց ոմանց եւս ոտեք անուանց նշանակեալ ի լատին, յիտալական ի գաղղիական, յանգլիական, ի

²⁷⁶ Այս ստույգ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արմենակ Հայկունու կուսակցության առողջապահության նվիրված մի քանի գրքույկները, տպագրված 1900-ական թվականներին:

բյուններ են եղել: Իտալերենից քարգմանված «Կազանիյա»-ները Սալմասենները, Մեվսիմանաները, Ռուզմասենները ու մնան օրացույցներն անստորին տպագրվել են Կ. Պոլսում, հետո՝ նաև Հայեպում: Առնիսի հայերեն հայտնի պոլսահայ հրատարակչություններում, ինչպիսիք են Թեոդիկի, Կալոշի, Ս. Փրկչի Ազգային հիվանդանոցի տարեցույցները, հայատառ բուրքերն փոքրիկ էջուրեր են հրատարակվել Նրանցում քնափոր խոսքերի, անեկդոտների ու խրատների հայատառ բուրքերն էլ տպագրվել: Այսպիսի գրականությունը ժառանգել է ոչ միայն հայերին, այլև մատչելի է եղել տարբեր ժողովուրդների ամենատարբեր խավերին: Հետքերություն է ներկայացնում 1859 թ. Փայզում հրատարակված ֆրանսերեն-հայերեն երկհատոր ուղեցույց գրքարանը՝ ճանապարհորդ ուսանողների համար, որի ձեռիցակն է եղել գրող Լորեն վոյ Գալֆայան Նար Պեյը, (1831-1892), որն այդ տարիներին պաշտոնավարել է Փարիզի Մսիֆարյանների Մուրադյան վարժարանում: Նրա տաճկերենից հայերեն լրդարձակ քառաբանը հրատարակվել է Կ. Պոլսում 1892 թ. 670 էջով: Այս հրատարակչությունը փաստում է հայ երիտասարդների եվրոպական երկրներում ուսումնառության մեկնելու ժայռ առած սովորությունը: Արևմտահայ իրականությունում լավագույն, անաջաղեմ կրթություն ստանալու՝ ձգտումները դառնում էին կենսական խնդիր ոչ միայն անվանի ու հարուստ ընտանիքների շրջանում: Բազմաթիվ օժտված հայ երիտասարդներ եվրոպական երկրներ ուսումնառության էին մեկնում հայրենասեր երկնավոր-քարերարների մեկնաատության շնորհիվ:

Հայատառ բուրքերն հրատարակչությունների մեջ կարևոր տեղ են գրավում օսմանյան պետության օրենքների՝ ներկայանալի, բազմահատոր տպագրությունները: Դրանք ֆիրմանների հավաքածուներ են եղել, քրեական, քաղաքացիական, դատական օրենսգրքեր, իրավաբանական տեղեկատու գրականություն, ժամանգության, կտակի, նվիրատվության, հողային ունեցվածքի (վաճառքների) մասին ատանձին օրենքներ, և նույնիսկ՝ «Կամոնագիր երամանագիր շեմքերու էիմերուն շինութեան մասին» (ա.թ.): Դրանք հիմնականում օսմաներենից կատարված մասնագիտական քարգմանություններ են: 1876թ. հրատարակվել են քրեական օրենսգրքի 119 հոդվածներ և նրանց բացատրությունները հայատառ բուրքերն և օսմաներն:

1881-1882թթ տպագրված երկհատոր «Տիարուր» օրենսգրքերի քարգմանիչն ու հրատարակիչը եղել է Կարապետ Փանոսյանը: Այն տպագրվել է իր խմբագրան «Մանգունի էֆեմալ» քերթի տպարանում:

բունց և կամ 1894 թվականին՝ Խորենյան ընկերության սահմանադրությամբ: Մաժակոնյան ընկերության դաշնագրությունը (ա.թ.), «Ծրագիր-կանոնագիր առետրական միութեան» (1867 Կ.Պոլիս), 1822թ՝ Լիոն քաղաքում հիմնադրված Լեոնյան Երթայրության մասին (ա.թ. «Լիօնեան Երթայրութեան մեզարտուն մէքիճէսի» ամենայն հավանականությամբ տպագրվել է 1840-ական թվականներին): Հետաքրքրություն են ներկայացնում «Կանոնք քարեգործական ընկերութեան ի նբատո գաստաց Կարողիկոսայ Հայոց» (հայերեն և հայատառ թուրքերեն, 1875թ. Կ.Պոլիս), «Կանոնագիր Բաղտանուէր ընկերութեան» (հիմնադիրներն են եղել Կարապետ Փանոսյանը, Միհրան Տաւտյանը, Կարապետ Սարաֆյանը և ուրիշներ, 1873թ. Կ.Պոլիս, հայերեն և հայատառ թուրքերեն), «Կանոնագիր աղբատախնամ ընկերութեան» (1823թ. Կ.Պոլիս) և այլն: Հայերեն և հայատառ թուրքերեն են հրատարակվել արքունի հրովարտակները²⁷⁹.

Հայատառ թուրքերեն լեզվով ստեղծվել է բովանդակային առումով բազմազան և ծավալուն ուսումնական գրականություն: Այն կյանքի էր կոչվել շնորհիվ արևմտահայ իրականությունում սկիզբ առած լուսավորական շարժման: Այս շարժման հիմնական արտահայտություններից էր 18-րդ դարում Կ.Պոլսի հայ պատրիարքական Աթոռին կից վարժարանների և Օսմանյան կայսրությունում աշխարհիկ դպրոցների հիմնադրումը: Ուսումնական գրականությունը խթանող երևույթներից է համդիսացել Վենետիկի, Վիեննայի, Տրիեստի Մխիթարյան կարողիկ միաբանության դպրոցական ցանցը ստեղծված քաջի սեփական կենտրոններից, նաև Թուրքիայում, եվրոպական մի շարք երկրներում: 19-20-րդ դարերում հայատառ թուրքերենով ստեղծված ուսումնական գրականության մի մեծ մասի ստեղծումը սերտորեն կապված է եղել արևմտահայ իրականությունում միսիոներական տարրերի ուխտերի գործունեության, մասնավորապես ամերիկյան ավետարա-

279 - Փայգեամարտի: Արքունի կրթությանը, որ զինվորական տղոց բաշխում և հասարակարգում արքունի կրթական, որևրամ կրթակալներուն» Հայերեն և հայատառ թուրքերեն 6 հոդվածներ, Կ.Պոլիս (1870) 6 էջ: Հրատարակվել է հարյուր տարի առաջ:

1870-ական թվականներին, սոցիալական հարաբերությունների սրումը հանգեցրեց նրան, որ թատերական կոմիտիկոմները բնում այլ բնթմում ու իմաստավորում ստացան: Հայաստան թուրքերին ներկայացումների աշխարհագրական շրջանակը շատ քնդարձակ է: Այս պիեսները խաղացվել են Վենետիկի ս.Ղազար կղզում, Մյսիթարյան միարանության Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցի բնում²⁸³, Չմյուռնիայում, Կ.Պոլսում, Տրապիզոնում, Էրզրումում, Արևմտյան Հայաստանի այլ քաղաքներում ու գավառներում, լեհահայ գաղթավայրի քաղաքներում (հայ դպրոցների բնակում), Քիշինևում, Թիֆլիսում, Բաքվում (վերջին երկու քաղաքներում հայաստան աղքեղաներին) և շատ ու շատ այլ քաղաքներում:

Առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, որ 1830-ական թվականներին Մյսիթարյանները քարզմանել են և անգամ տպագրել հայաստան թուրքերենով պիեսներ: Ոչ մի արտատոց քան չկա դրանում: Ենթադանականները հիմնականում կաթոլիկ բնուամիքների գավակներ են եղել և հիմնականում քրթախոս: Մյուս կողմից, հայտնի է, որ Մյսիթարյանների դպրոցներում (յինի այն Վենետիկում, Կ.Պոլսում, թե մի այլ տեղ) թատերական ներկայացումները սովորաբար տրվում էին դպրոցական ավարտական շրջանի տոնախմբությունների ժամանակ: Այդ ներկայացումներին հրավիրվում էին ծնողները, Վենետիկ ժամանած առևտրականներն ու գործարար անձիք՝ որոնք և ս տիրապետում էին թուրքերենին: Անս թե ինչու, դեռևս 1831 թվականին Մյսիթարյանները հայաստան թուրքերենով հրատարակեցին իտալացի հայտնի լիրիկ, դրամատուրգ Պիետրո Մետաստագլիոյի դրամատիկական երկերի մի սովոր հատորը՝ «Մետաստագլիո քանաստեղծի մի քանի հոգևոր դրամաները» վերնագրով²⁸⁴: Այն ժամանակի մեծագույն երաժշտական դրամայի ներկայացուցչի «Սրբազան գործողություններն» էին՝ «Արեկի մահը», «Ծառակը՝ Հիսուսին օրինակ», «Հովսեփ Գողցիկ», «Հիսուսի չարարանքները» պիեսներն էին, որոնք ժամանակին առատորեն բեմադրվում էին եվրոպական բեմերում, կատարատ երգիչների ամենահայտնի շրջանում: Աստվածաշնչական այս բոլոր պատմությունները ներկայացվում էին կաթոլիկական մեկնարանությանը: Այս գրքի վերահրատարակություններն ապագայց են այն

²⁸³ Մյսիթարյանների գլխավորական թատրոնի ժախնուս Գ.Ստեփանյան, Ուրճագիծ... Ի.Ա. երևան, 1962, էջ 93-115:

²⁸⁴ Այն վերահրատարակվել է 1839, 1859 թվականներին:

մշակութային գործունեությանը. ներժեցին մխիթարյանների գաղափարական ավանդույթները: Կրոնա-խրատական ու բարոյախոսական բեմային նրանք հակադրեցին եկրոպական և ինքնուրույն պիեսներ, որ: արտացոլվում էին ազգային ազատագրական պայքարի և սոցիալական վերափոխումների անհրաժեշտության շուրջ ժամանակակից խնդիրներ: Այս խանդավառության արդյունքում հիմք դրվեց Կ.Պոլսի Օրբաբոյ բառի քառերախմբին Ակրտիչ Պեշիկբաշյանի ղեկավարությամբ, Խուսրոյան Գ.Չափրաստյանի և Մ. Մնակյանի, իսկ Պերս բաղամասում Ս.Հեքիմյանի ղեկավարությամբ: Պերս հարուստ բաղամասում քաներական ներկայացումները տեղի էին ունենում Լատմ եղբայրներին պատկանող քառերոնի շենքում: Քանի որ քուրքական կառավարության կողմից արգելված էին հայկական ներկայացումները քաղաքի կենտրոնում, Պերսյում, ուտաի Սրապիոն Հեքիմյանի խումբը 1856 թվականից ստիպված էր քուրքերեն ներկայացումներ տալ: Սկզբում ներկայացումները քուրքերեն էին, հետո՝ իտալերեն, ֆրանսերեն: Հայերեն գրված պիեսներն անգամ բարգմանվում, վերածվում էին հայատառ քուրքերենի կամ իտալերենի: Հետագայում, քույրտվություն ստանալով նա կարողացավ նաև հայերեն լեզվով ներկայացումներ կազմակերպել: Այս շրջանում Ս.Հեքիմյանը մի շարք կատակերգություններ ու մեղդրամներ է բարգմանել ֆրանսերենից և իտալերենից: հայատառ քուրքերենի և 1857 թվականին ներկայացրել Լատմի քառերոնում քուրքերեն լեզվով: Պոլսահայ «Մափս» թերթի վկայությամբ այս քառերախումբը մի ամբողջ տարի պարբերական ներկայացումներ է տվել: Եկատի ունենալով կատակերգության ուժը, ջանացել է այդ միջոցով ազդել հասարակության վրա, գրադեցնել նրան, լուսավորել, օգնել դուրս մղելու վատ սովորությունները: Եվ այդ ամենն՝ օտար ժողովուրդների սովորությունների ցուցադրությամբ: Հողվածագիրը շարունակում է, որ Սրապիոն Հեքիմյանը բարգմանելով այս գործերը, ջանում էր աստիճանաբար դաստիարակել իր համդիաստեղաներին, որպեսզի մի սքանչելի օր կարողանա այս ներկայացումների բովանդակությունն ու լեզուն դարձնել իր ազգայինը²⁸⁶:

Անկասկած, Ս.Հեքիմյանի կողմից քուրքերենով բեմադրվել են ամսվազը 5-6 պիեսներ և հայ մամուլի կողմից դրանց շանդրադատմալը երկի քն քուրքերեն լեզվով բեմադրված լինելու պատճառով է, ինչպես նաև հայերեն ներկայացումների սպասումով: Վերջինս իրականու-

²⁸⁶ «Մափս», 1858, Կ.Պոլսի, հոկտեմբեր և «Մափս», 1959, մարտի 5.

մյուսների քառերախմբերում թուրքերեն ներկայացումները տրվում էին դեպից դեպ, ապա՝ պետական մեծաշնորհ ստացած և կատավարական երվանավորություն վայելող «Օսմանյան քաղաքնի» մեծ քառերախումբը շարքառական 3-4 թուրքերեն ներկայացում պետք է տարձամածայն Գառնիկ Մահմանյանի, Մեթին Անդի, Ահմեդ Ֆեհիմի, Սելիմ Նուզեթ Գերյեկի, և մյուս քառերազետների քերած փաստերի, Կարդուվանի քաղաքում 10 տարվա ընթացքում խաղացվել է ավելի քան 200 պիես թուրքերեն լեզվով: Դրանց թվում շատ կան 1-2 գործողությամբ ողևիվներ, ֆարսեր, որոնք խաղացվել են սովորաբար մեղոդամներից հետո՝ հանդիսատեսներին զվարճացնելու համար²⁹⁰:

Մեթին Անդե իր «Թուրքական քաղաքնը 1839-1923թթ» աշխատության մեջ ներկայացնում է մանրամասն ցուցակը՝ գրաքննության կողմից պաշտոնապիստ արգելված գրքերի ու ներկայացումների²⁹¹: Որքան էլ որ տարօրինակ է, այս ցանկում գտնում ենք Տիգրան Չուխանյանի «Լեպլեպիճի Հոր Հոր արա», «Բյոսն Քեհյա», «Արիֆ» օպերետները: Արևմտաեվրոպական գրականությունից հանդիպում ենք Վ.Հյուգոյի «Անժելո Մոլիբիերի», Ալ.Դյումայի «Կոմս Մոնթե Քրիստո», Ռոբայի «Երկու հիսմապետեր» և մի շարք այլ հեղինակների երկեր: Այդ ցուցակում են հայտնվել «Կատրին Հոգարդ», «Ժան Մարի», «Մի կնոջ տանջանքները», «Ժրոֆե-Ժրոֆյան» և այլն: Ամենազարմամպներից է այն, որ արգելվածներ են համարվել «Թահիր և Չուիրա», «Լեյլի և Մեջնուն» և մյուս սիրավեպերը: Մեթին Անդի վկայությամբ ընդարձակ այդ ցուցակի կազմողների արգելքը մեկնաբանվել է հետևյալով՝ «այդ ստեղծագործությունները հարիր չեն իսլամին ու մյա ավանդույթներին և քաղաքական տեսակետից վնասակար են հասարակական գիտակցությանը» և այլն: Նույնիսկ մի քանի արտոնված պիեսներ, ինչպիսին

²⁹⁰ Թուրքական քաղաքնի մասին իր ուսումնասիրության մեջ (Thalasso Adolphe. La revue Théâtrale: numéro special sur le Théâtre turc. Paris 1904 N 6) Ալեք.Ֆ Տալառան նշումապատկերնի մասում է. ոչ նրա երկրպակակ քաղաքննչույուն մի պիեսը շեղացրած էր ավելի քան 100 անգամ, ապա պետեղ Չուսթը պրոստեայ քաղաքննչի մասն 1-4.Ա) համեմատեան նույն պիեսը գիտելու էր գնում 3-5 անգամ, ոչ ավելի: Հեռուարս, Պրոյն Հայոյի քառերախմբի համար (Հարթ Վարդուվանի) անբաժնելու էր ոմնՕռա, անուամետ ավելի մեծ խաղաքակի քան իրանիական անուամեծ քաղաքնի համար: Այսպես, 1874-1875 թվականներին խաղաքակ են 80 կատակեղգորչումներ, 10 ողբեղգորչումներ, 44 դրամա, 28 իրցնացում և տեսլաբանած պիեսեր (նայ և բարբ եղինակների), 10 օպերետ և ողևի:

²⁹¹ Հարթ Վարդուվանի քաղաքնը (1868-1882) գոյություն առաջին տասնամյակում խաղաքակ են 200 պիեսերի և սրվել մոտ 1600 ներկայացումներ հարիր և թուրքերեն լեզունչով: 1869-1879թթ.

²⁹¹ Metin And. Tazimat... s. 246.

խօստովանել, որ Հակոբ Վարդույանի քատրոնում քուրքերին ներկայացված ոչ քուրք պիեաներն են առնչվում հայաստան քուրքերին գրականության, մասնավորապես բարգմանությունների հետ: Դրանք քուրք հեղինակների ինքնուրույն գործերն են կամ նրանց կողմից կատարված բարգմանությունները, փոխադրությունները, տեղայնացումները:

Ինչպես է կայացել քուրք հեղինակների ու հայ քատրոնի համագործակցությունը: Ի սկզբանե հայ քատրոնների գործել են սեփական ուժերով: Սակայն այլ է եղել «Օսմանյան քատրոնի» դեպքում: Մեկ քատրոնագրի ընթացքում բեմադրվել են մոտ 170 տարբեր ներկայացումներ: Բնականաբար այդպիսի ընդարձակ խաղացանկի համար անհրաժեշտ էր ունենալ դրամատուրգների, սցենարիստների, քաղվածահիշների մի ամբողջ բաժակ: Սա այս-նպատակով Հ.Վարդույանի քատրոն է ներգրավել ոչ միայն հայ, այլև քուրք մտավորականությանը: Հ.Վարդույանի «Օսմանյան քատրոնի» հետ համագործակցության շրջանը քուրք երիտասարդների մի կարևոր հատվածի համար մակատարակված նշանակություն է ունեցել: Հետագայում նրանք լրջորեն տարվել են գրականությանը, հատկապես քատրական դրամատուրգիայով: Դրան մեծապես նպաստել է այն հանգամանքը, որ Հ.Վարդույանը ոչ մի ծախսերի առջև երբեք կանգ չի առել, եթե այն վերաբերվել է քատրոնին: Հայկական քատրոնիստների հետ համագործակցած քուրք մտավորականների ցանկն իրենից ներկայացնում է քուրք նոր գրականության դասականների, լուսավորիչների համարյա լրիվ ցուցակը: Այն է՝ Նամըք Քեմալ, Ահմեդ Միդհատ, Օսմանեդին Սամի, Էրուզդիյա Թեֆիք, Ռաջաիզադե Էրեմ, Ալի Հայդար, Հասան Բեդրեքքին, Արդուհակ Համիդ և շատերը: Թացի նյութական կողմից²⁹³ քատրոնը քուրք լուսավորիչներին գրավել է նրանով, որ հենց քատրոնի միջոցով է հնարավոր եղել արտահայտել իրենց ամենամեծ երազանքները և քուրք ատաջաղել մտավորականության տրամադրությունները:

Ընդհանրապես ուլքն՝ը են եղել 19-րդ դարի քուրք լուսավորիչները: Թուրք և քուրքացած ընտանիքների երիտասարդներ, հարուստ խա-

²⁹³ Օրինակ, Էրուզդիյա Թեֆիքը յուրաքանչյուր ներկայացումից ստացել է 30 ոսկի, իսկ Նամըք Քեմալը իր «Հայերնից կամ Միդհատ» պիեսի համար 634 յուրաքանչյուր ընթացքում ստացել է 250 ոսկի, որն այն ժամանակների համար զգալի գումար է եղել: *Sta' Maria And. Tazninet...* 273

«Այսօրը, Գիշերն, Ռուսան ու մյուս լուսավորիչներն այդ միջնադարյան ամբողջի դեմ էին ուղղում իրենց նիզակները: Թուրքական կրոնական օճակցիան նվազ չարիք չէր բերում մարդկությանը, բայց այլ էին պայմանները Եվրոպայում, այլ՝ մոլեռանդ մուսուլմանական Արևելքում, որտեղ Դարանը խոր ազդեցություն ուներ հեռանմանց, անգրագետ բնակչության վրա: Թուրքիայում լուսավորիչները կրոնը դիտում էին որպես թուրքական ազգի միասնության կարևոր օղակ: Նրանց գրգռում էին լոկ կրոնի սպասավորները ու կրոնական նախապաշարամները: Այս ամենով համդերձ՝ լուսավորական շարժումը Թուրքիայում իր հիմքում հակաֆեոդալական էր և լուսավորական գաղափարները նրանց համար նրկրի հետևյալ նակատագրի, նրա պատմական զարգացման հնարավորությունների իրականացման ձգտումներն էին: Իրենց նպատակին հասնելու հիմնական ուղին նվիրական գաղափարների ներթափանցումն էր գրականության, քառորոնի միջոցով: Արևմտահայ նասարակական կյանքում գոյություն ունեցող վեճերի, հակասությունների հանգուցակետը դավանական, գերազանցապես հայ լուսավորչականների ու հայ կարգիչների միջև բորբոքվող պայքարն էր: Թառորոնի համդեռ գաղտնի հետո պայքարի մի մասը տեղափոխվում է բեմ: Ազատագայնացում քարոզող հասունյանական շարժման դեմ պայքարի մի նոր նակատ էր քառորոնը: Սուր, դաշույն, բույն-մների ստանցքը, իսկ հիմքում ընկած էր համանարդկային բաղոյախտությունը չարի ու բարու պայքարի մասին:

Թուրք քառորոնի պատմարան Ռեֆիկ Ահմեդն իրավացիորեն նկատում է, որ «Աարդույանի քառորոնն արժանի է ուշադրության որպես թուրքական գրականության ձևավորման կենտրոն»²⁹⁴: «Օսմանյան քառորոնի» խաղացանկում հաշվվում է մոտ 60 պիեսներ, որոնց մեկկալացման աշխատանքներում այս կամ այն չափով ներգրավված են եղել թուրք հեղինակները: «Աարդույանի ստաջարկությանը: Նախ և առաջ դրանք թուրք գրողների մոտ 20 ինքնուրույն ստեղծագործություններն են եղել, որոնք գրվել են հատուկ «Աարդույանի քառորոնի համար, նրա պատվերով: Միաժամանակ դրանք հանդիսանում են թուրք մոթ գրականության դասականների անեմահայտնի ստեղծագործությունները: Բնականաբար թուրք այս պիեսները հայատառ թուրքերենի վերածվելուց հետո են միայն տրվել ունիտարին, դերասան-դերասանուհի»

²⁹⁴ Refik Ahmed. Türk Tiyatrosu Tarihi. İst., 1934 s. 23.

րը և ավելի հարեցվեին գրական կարողություններն ու վարպետությունը: Հ. Կարդոլյանը շատ ու շատ հետաքրքիր սյուժեներ է հուշել բազմաթիվ բուրբ գրողների, հետաքրքիր գաղափարներ տվել, օգնել աշխատելու պիեսների բնական կառուցվածքի վրա: Պիեսների վրա աշխատելու շրջանում այս սերտ համագործակցությունն իր շարունակությունն էր ունենում փորձերի ժամանակ: Վարդոլյանի պատվերով շատ բուրբ գրողներ քատրոնի համար փոխադրություններ, տեղայնացումներ և քարգմանություններ էին կատարում²⁹⁷:

Շատ գործեր հեղինակի նշված իններու պարագայում անգամ անհնար է ճանաչել աղավաղված բովանդակության կամ փոխված վերնագրերի պատճառով: Վերոհիշյալ քարգմանությունների մի մասն է միայն, որ կատարվել է քատրոնի համար: Թատրոնի համար պատվերները տարերայնորեն չեն կատարվել: Գոյություն են ունեցել փոքրիկ խորհուրդներ կից հրատարակչություններին, քատրոններին, որոնք նախապես որոշել են թե ի՞նչ երկեր են քարգմանվելու: Եվրոպական մի

297 Քերնը քարգմանություններ համարյա լինի սրգակը, որ կատարել են թոմ Դանթի և Վերնիկի:

Մեծի մեծանալ քարգմանված ամենաբնական գեղեցիկ մեկ, որ 25 հատորներ է թողել: Գրանց էրանցված փոխադրություններ են, չենպես օրինակ Դրոնա Երտո - մեմանիազյան Տիկերն: Կրա օգրիտի փոխադրված - Մարկեմեր - բնագրվել է 1882-ին:

Մեծի մեծանալ - Կալիս, կատարվել է 20 համարով փոխադրություններ, այդ թվում Մեծի Միգրանի հետ: Մարկե - Միլե ժամ: և Երկրի Տիկերնի «Գրապատրան»:

Համազգից Մամի (1850-1904) - Հյուսիսի - Քրիստոսը և Գ. Գեդի - Մեթիզոն:

Մեթիզոնի Մանուկ Էրոն (1847-1914) - Հատրոնի մի - Մարյան - 1879, Միգր - Մեթիզոնի - Քատրոնի կատարված: Աշխույժ Մեթիզոն 1874:

Հատրոն Վանի - Կմաստիական կատարված: 1874:

Մեծի մեծանալ Փաշյան (1823-1891) - Պաշյանի քատրոնագիր, քարգմանել է Ֆեմերնի - Տեղեմար - Վերոնի - Միլոնիան: Լյ Մամի - Մի Պաշյան, Ե. Լեմանի - Լյոնի պատրանը, Հյուսիսի - Էռնանց, Շիլլերի - Եվազվեյր, Մոցարթի 34 կատարվածություններ: Այս տեղեկությունները միայն 1937 թվականին լրտմանատի են վերածվել և 4 հատորով հրատարակվել:

Մուսոնի Քյանի Փաշյան (1808-1876) - Եւ ամբարտնիկ է Ֆեմերնի - Տեղեմարի - քարգմանությունը:

Տարի Քեղեքիցի վաշյան Էրոն - Միլոնի - Միլոնիան: Հատրոն Քեղեքիցի վաշյան 4 Քեղեք թեյ - Շիլլերի Մեյ և Խաչատրյան - 1879, Դրոնա - Եմանուել - 1879, Երոնիցի - Օրկոն - Մուսոնի Լաշի (1820-1893) - Երկրի մեայի - Մեթիզոնի կատարված:

Մեծի մեծանալ - Եվազվեյան պատրանագ, - Մեթիզոնի քարգմանել է Կալիսի քատրոն, - Կոլ Երտո Խաչատրյանի:

Այ Վալյար - Մրգան, - Փեյլիցի արկանները, - Քատրոնի արկիկ - Հատրոն Քեղեքիցի - Եմանուել - Մանապրդիցի հետ միասին:

Մեծի մեծանալ (1870-1945) - Երկարից քարգմանել է - Վերնիկի - Օրկոնի կատարված թեյ - 1870-ական թվականներին քարգմանել է Կալիս, Վրոնիցի, Հոմերոս: Արազիան Համի (1852-1917) - Եմանուել - փոխադրությունը Հյուսիսի Մամիցի պատրանը, իսկ Կալիսի - Միլոնի կրան վրա գրվել է - Կեղեքիցի - ...

չակելու կոչերը, որ արդյունք էին նաև բուրք լուսավորիչների, առաջադնմ մտավորականների և բնականաբար հայկական քառերախմբերի հետ նրանց համագործակցության, չէին կարող ամառնազանք մնալ պալատի կողմից: 1873 թվականի ապրիլին, Նանքը Զեմալի «Հայրենիք կամ Սիվստրա» պիեսի բուռն հաջողությանը անցած մի գիշեր ձերբակալվում և արտրվում է Նանքը Զեմալը: Ընտրով նույն ճակատագրին են արժանանում քատրոնին կապված մյուս բուրք գրողներից Ահմեդ Միդհատը, Էրուզգիյա Թեֆիկը՝ արտրվելով Հոտոս-Քայրալում է գրական օջախը, իսկ Վարդույանի խաղացանկից դուրս են գալիս նրանց ստեղծագործությունները: Սուլթան Արդու Ազիզի մահվանից հետո Սուլթան Մուրատի գահակալության կարճ ժամանակաշրջանում արտրավայրերից վերադառնում են ազատամիտ գրողները և կրկին շրջապատում Վարդույանին:

Նոր բուրքական գրականության գործիչներին ամենից ավելի մտահոգող և նրանց օրակարգային խնդիրներից էր ժամանակի պահանջները բավարարող գրական նոր թուրքերենի ձևավորման հարցը: Չնայած իրենց գործառույցն ճիշդին՝ արաբիզմներով, ծեցծեցուն ոճերով հագնված բուրքական մեկայացումները միշտ չէ որ հասկանալի էին հանդիսատեսներին:

Այս հանգձմանը հաճախ մամուլի հեղձանքն էր շարժում: Թուրք գրողներից կազմված հանձնախումբը ամեն կերպ ձգտում էր, որ Հ.Վարդույանի քառերախմբերը լավագույնս նպաստի բուրքական ազգային դրամատուրգիայի զարգացմանը: Թատրոնի հետ կապված բոլոր տեսակի հարցերը դառնում էին մամուլի քննարկման անարկան լինի այն հայկական, բուրքական, ֆրանսիական, անգլիական, հունական և այլն: Մամուլի էջերում վեր էին բարձրացվում քատրոնի դերի ու նշանակության, հասարակական բարքերի ու հարաբերությունների վրա քատրոնի ունենալիք դրական ու բացասական ազդեցությունների, բնական արվեստի զարգացման, կայուն քառերախմբեր պահպանող, դերասանական նոր սերունդներ պատրաստելու, բնական ուրույն խաղառն, լեզու, դրամատուրգիայի խնդիրների հետ կապված մասնագիտական և հասարակական լուրջ հետաքրքրություններ կայացնող հարցեր: Դա՝ նաև բնի ու հանդիսատեսի, հեղինակի ու դերասանի փոխհարաբերությունների հետ կապված հարցադրումներ էին: Ժամանակի մամուլը հավաստիացնում էր ազգային օպերայի զարգացման անհրաժեշտությունը և հորդորում միջոցներ շինայել դրա համար: Հայերը որպես կանոն հաճախել են օպերային բոլոր խմբերի (հիմնականում հյուրախաղերի եկած րուսական և եվրոպական բա-

Երթուղտուլլ, Նազիմ Հիքմետը, Վասփի Ռզգա Ջոքուն: Թուրք դերասան և բեմադրիչ Վասփի Ռզգա Ջոքուն նշում է, որ ելքուպական տիպի բուրգական թատրոնի հիմնադիրը եղել է Հակոբ Վարդույանը: Իր հուշերում Վասփի Ռզգա Ջոքուն հիացական էջեր է նվիրել Մ.Մնակյանին, Քնար Սվաճյանին, Ռուբենին, Աղավնի և պրիմադորննա Էլիզ Պրինսեմեճյաններին²⁹⁹: Նրանց ներկայացումները տարբեր բուրգախոս ժողովուրդների՝ բուրբերի, հայերի, հույների, հրեաների, բուլղարների և այլոց հոգեկան մերժեցման գործում են հանդիսացել:

Թուրք թատերագետ Ռեֆիկ Ահմեդը, Մեթին Անդը և ուրիշներ արդարացիորեն նշում են, որ եթե չլինեք Հակոբ Վարդույանի քաստրոնը, նրա կողմից նյութական վարձատրությանը թուրք հեղինակներին տրվող պատվերները, ապա դժվար թե ստեղծվեք բուրգական դրամատուրգիան: Եվ եթե չլինեք Գյուլյու Հակոբը, ամենայն հավանականությամբ չէին լինի Նամըք Քեմալի, Ահմեդ Միդհատի, Ալի Քեյի կամ Եամսեղդին Սամիի նման դրամատուրգները³⁰⁰:

Լուսավորական շարժում, լուսավորիչներ, անգրագիտության վերացում, եվրոպական քաղաքակրթության ներթափանցում, ազատախոսական գաղափարներ, նոր գրական լեզվի ու գրականության զարգացում և այլն: Հանուն այս գաղափարների են գործել վերոհիշյալ թուրք մտավորականները, որոնք գրել, թարգմանել, փոխադրել են եվրոպական դասականներին և ոչ միայն դասականներին, սակայն օսմաներենով, պարսեական քարձր խավին հասուկ ծեփծեքուն ռոնով: Օսմաներեն լինելու փաստն ինքնին նվազագույնի է հասցրել այն մեծ աշխատանքի արդյունքը, որը կոչված էր լուսավորելու թուրք ժողովրդին, սնելու նոր գաղափարներով, նոր գրականությամբ, նոր ժանրերով, վերագնելու անգրագիտությունը: Այս գործերից թատրոնի համար պատճիբաժանները միայն հնարավոր է եղել շտկել, ներկայացնել բեմում, նախապես այն հայաստա թուրքերենով ունենալով սկզբանին: Մնացած դեպքերում նրանք գրել են այնպես, ինչպես սովոր են եղել ու կարողացել՝ չկարողանալով հարթահարել խոսակցական լեզվով ստեղծագործելու արգելքը: Իրենց ժամանակին՝ նրանք համարյա չեն ծառայել ժողովրդին: Այս գործերը՝ Գասանյակ տարիներ անց, հանրապետա-

²⁹⁹ Vasil Riza Zeki. O glesden bu gize. Ankara, 1977, s. 27-29.

³⁰⁰ Melis Arel. Tazminat... c. 2, s. 449.

կարգերին: Թուրք գիտնականի 68 առուն հայաստան թուրքերեն քարգ-
մանություն է քվարկում, երբեմն նշելով, երբ այն քարգմանվել է նաև
օսմաներեն, հայ քարգմանիչների կողմից ևս ³⁰¹:

Ցանկանուն ենք ներկայացնել լոկ 2-3 հայ քարգմանիչների մեզ
հայտնի քարգմանությունների ցուցակն, առանց անդրադառնալու
նրանց ինքնուրույն և հրատարակախոսական գործունեությանը,
առանց քառերնի համար կատարած նրանց գործերի:

Պիտար Արապաճյանը քարգմանել է՝

1. Ժյուլ դը Կասին, «Պանիտի գաղտնիքը» (1872թ.)	500Էք
2. Հատրմոխը Կանաստեղծություններ (1879 թ.)	160 էք
3. Ալ Ռյոմա, «Լորդ Քեկինգհեմի 7 համրույթները» (1888 թ.)	360 էք
4. Հեկտոր Մադո, «Առանց ընտանիքի» (1890 թ.)	400 էք
5. Պոլ Թեֆալ, «Սերը փարիզում» (1890թ.)	1119Էք
6. Հանրի Չրանձիմի, «Ոճրագործության հետքով» (1891 թ.)	288 էք
7. Ժյուլ Վեռն, «20 000 լր ցրի տակ» (1892 թ.)	750Էք
8. «Հագար ու մեկ զիչերմեր» (1891թ.)	1245Էք
9. Ժյուլ Վեռն, «Խորհրդավոր կղզին» (1893 թ.)	438 էք
10. Բրասեկ Ժարո, «Ամերիկացին Փարիզում» և
«Մատու փողոցի սպանությունը» (1893 թ.)	340 էք
11. «Ամերիկայի հայտնագործումը» (1893 թ.)	470Էք
12. Բոնատն դը Թելլրայլ, «Գեղեցկուհի Ամմելը» (1893 թ.)	1200Էք
13. Ժյուլ Վեռն, «80 օր աշխարհի շուրջ» (1893 թ.)	288Էք
14. Զ. դը Մոնթեպլան, «13 համարի կտորը» (1894 թ.)	1300Էք
15. Էմիլ Գարրիոս, «113-րդ գործը» (1895թ.)	752Էք
16. Ա. դը Սազի, «Հագար ու մեկ օր» (ս.թ.)	
17. «Մուրք Ալեքսիանոսի վարքը»:	

Մեզ հայտնի քարգմանությունների ծավալը 10000 էջից ավելի է:

Հովհաննես Թոլայանի խմբագրի և քարգմանչի կատարած
քարգմանությունների ընդհանուր ծավալը շատ ավելին է, քան
Թանգիմաթի և հետագա մի քանի տասնամյակների թուրք մտավորա-

³⁰¹ Turgut Kot. Ermence Harflerinele (tekke icilef ve tarcama) romanlar Vukov Hego'nun Magdalen
zikayevana basilmis yuzhasi. Is1985 s195-214.

կանոնային կատարած բոլոր բարգմանությունները միասին

1. Բ. դը Մոնթեպան, Փարիզի խաղատները (1876 թ.)	840 էջ
2. Բ. դը Մոնթեպան, Գնչուհի (1879 թ.)	560 էջ
3. Բ. դը Մոնթեպան, Չալածո աղբիկներ (1880-81թթ.)	3100 էջ
4. Աղոլի Բլո, (1880 թ.) Ոճի արձագանք	380 էջ
5. Բ. դը Մոնթեպան, Դավանան մայրը (1880-81թթ.)	750 էջ
6. Բ. դը Մոնթեպան, 3 մլն օֆիս (1881 թ.)	616, 385 էջ
7. Բ. դը Մոնթեպան, Հացագործ կինը (1882 թ.)	1240 էջ
8. Բ. դը Մոնթեպան, Սիրո խառնվանություն (1882-1883 թթ.)	2250 էջ
9. Բ. դը Մոնթեպան, Հնդիկների գաղտնիքը (1882 թ.)	575 էջ
10. Բ. դը Մոնթեպան, Բուսուպի դը Չոբբուն «Կարված քերան» (1883-84թթ.)	970 էջ 680 էջ
11. Ժ. Կասպին «Մի կնոջ վրեժը» (1883-84թթ.)	1050 էջ
14. Աղոլի Բլո- Մայրասպանը (1885թ.)	664 էջ
12. Ենի Ռիչբորոգ- Զոզով կինը (1885թ.)	194 էջ
13. Ժյուլ Բուլպեր, Անտոակ կինը, (1887թ.)	1454 էջ
14. Բ. դը Մոնթեպան, Փարիզի աղբերայությունները (1887թ.)	560 էջ
15. Բ. դը Մոնթեպան, Խաղամուկ կինը (1887թ.)	500 էջ
16. Բ. դը Մոնթեպան, Կարմիր կտակագիր (1888 թ.)	1344 էջ
17. Բ. դը Մոնթեպան, Փարիզում ինչեր են տեղի ունեցում 1889 թ.)	300 էջ
18. Ժյուլ-Մարի, Թակարո, 1888 թ.)	1000 էջ
19. Բ. դը Մոնթեպան, Փարիզի շքեմիկները (1890 թ.)	1245 էջ
20. Բ. դը Մոնթեպան, Հագար ու մեկ գիշերներ, (1891 թ.)	2400 էջ
21. Բ. դը Թերրայլ «Ուրամբուլ» (1892-93թթ.)	

Այսպիսով Հովհաննես Թուրյանի բարգմանությունները կազմում են մոտավորապես 22000 էջ։ Բ. դը Մոնթեպանի «Գիշերվա սույթանը» վեպի բարգմանության ձևագիրը, որը չի հրատարակվել և 3 մասից է բաղկացած, ու 3045 էջ է պարունակում պահվում է Հայաստանի Ազգային գրադարանում։

Այիբ Անտոնի կատարած բարգձմանությունների մտավոր ցանկը հետևյալն է՝

1. Էմ. Գոնզալսզ «Սառանայի գործիքը» (1880թ.)	832 էջ
2. Քոչ Մոնթեպանի «Միմն և Մարի» (1885թ.)	700 էջ
3. Մոնթեպան Կարմիր կախարդը » (1885թ.)	420 էջ
4. Բրասել ժոյժ «Դեղին մարգարիտը» (1887թ.)	460 էջ
5. ժոյժ Օճե «Նպատակի հետևանքը» (1888թ.)	277 էջ
6. Բյո Արոլի «Ոճրագործության հետևանքները» (1888թ.)	400 էջ
7. Բուազուպի դր Ֆորթունի «Կատվի այլը» 1888թ.)	414 էջ
8. Քոչ Մոնթեպանի «Խենթերի բժշկը» (1888թ.)	240 էջ
9. Նիմուս Պիեռ Օտարի կամ խնրի գնադոները (1889թ.)	800 էջ
10. Բրեստոն միա «Սաի հետևանքները» (1891թ.)	240 էջ

Մտավորապես 5600 էջ է կազմում:

Հայատառ բուրբերենով բարգձմանվել և բնակացացվել են արևմտաեվրոպական բնեկրուն և քառերայնաբերուն հայտնի համարյա բոլոր մեկոդրամները, ինչպես օրինակ Լ. Կոնդլետտիի «Քույր Թերեզան»: Կրիստաֆուրո և Դեյվիդյակի «Ցեզար Բորջիա», Ֆ. Դյումա՝ նուար և Ադ'Էննեի «Դոն Սեզար դը Բազան», Է. Դյուկանոթի «Քուրամոլի կյանքի 30 տարիները», Է. Մորսի, Սիբոլլիմի և Մ. Դելակուրի «Լիոնի սուրհանդակը», Բերնարդեն դը Սեն Պիերի «Պոզոս և Վիրգինիա», Շ. Գենուայիի և Ադ'Էննեի «Ալպյաց Հովվուհին»: Վարդույանի բնագործությունների թվում են հայտնի գրողների մի ամբողջ շարք ստեղծագործություններ՝ Գյոթի «Երիտասարդ Լերթերի տանջանքները», Կարլ Գոցիի «Օտար աղջիկը», Բիշոբ Ստոտի «Քեռի Թոմասի տնակը», և այլն: Մենք չենք անդրադառնա «Դոն Գրեգորիոյի» և Փունչինելլոի» տիպի կատակերգություններին, որոնք թիվը մի քանի տասնյակից անցնում է: Կարող ենք շարունակել հայատառ բուրբերեն մեկոդրամների մեր թվարկումը և նշել «Օգնիր աղքատին», «Աղքատի կտակը», «Երկու հիմար ընկերներ», «Երկու մուրացկաններ», Երկու կույրեր», «Թակարդ ամուսնու համար», «Լյուսի Դիոյե», «Տիկին Սեն Տրուպե» և այլն, որոնց հեղինակները թև հայտնի, սակայն անվանի գրողներ չեն եղել: Որոշակի թիվ են կազմել հայերի կողմից հայատառ բուրբերեն բարգձմանված իտալական մեկոդրամները և կատակերգությունները: Դրանցից մի մասը Վարդույանը ժառանգել էր «Արևելյան

ուտ բովանդակության նկարագրություններով: Բեմադրվել են նաև հայաստան բուրքերեն պարբերականներում հրատարակված քերթոնները, մասնավորապես «Ներսիսի Հավադիս»-ում տպագրված մի շարք եվրոպական հեղինակների գործեր:

Ինչպես հայտնի է, Տիգրան Չուխանյանի (1836-1898) կրթը օպերետիվ լիբրետոները գրված են հայաստան բուրքերենով³⁰³: Առանձին գրքով հրատարակվել է Թագվոր Նայյանի և Տ. Չուխանյանի «Լեպեպիմի Հօր Հօր»- երկը գործողությամբ օպերետի լիբրետոսն Կ.Պոլսում 1924 թվականին: Առանց հեղինակի անվան հրատարակվել է Կ.Պոլսում «Մասնատիերի» չորս գործողությամբ օպերայի լիբրետոսն, որը Նաումի քառոտնում է բեմադրվել: Այս քառոտնում օպերաների բեմադրությունից առաջ վաճառվում էին օրվա ներկայացող օպերաների երկնգվյա ծրագրերը՝ հայերեն և հայաստան բուրքերեն բովանդակությունները:

Ընդհանրացնելով մեր խոսքն ասենք, որ հայաստան բուրքերենի օգտագործմամբ մոտ հինգ հարյուր պիեսներ են բեմադրվել հայկական քառերախմբերի բուրքերեն ներկայացումների համար: Հնուագայում դրանք ժառանգել են մյուս քառերախմբերը հազարավոր հանդիսականների ներկայացնելով արդեն սիրված ու մեծ բնորոշություն գտած ամենատարբեր ժանրերի պիեսների բեմադրությունները: Դժվարանում ենք ասել, թե որոնք են հրատարակվել, առկայն դա այնքան էլ եսկան չի նշել: Այս քարգնամությունները ձեռքից ձեռք և քառերախմբից քառերախմբ էն անցել հիմնականում հայաստան բուրքերեն ձեռագրերի տեսքով, որն ամենևին էլ չի նսեմացնում նրանց կատարած նեծագույն ծառայությունը մշակութային և հասարակական կյանքում, ինչպես նաև նրանց հայ և բուրք քարգնամիչների ունեցած ավանդը:

Հնուարքերի մի հանգամանք, որ բնորոշ է նրել բուրք լուսավորիչներից բուրքի մտածելակերպին: Նրանք գտնում էին, որ ժողովրդի լուսա-

303 1899- և 1900 թվակ "MALUMAT" տնտեսի հատուկ պատկերով գրված և իսկաի 24-իմ տասին անվան յուր տեսած Սոցյան Արտոլ Համիդի նկերված Տիգրան Չուխանյանի կարեղական հայտնի "Մար-ի Ալ" (-Մեծ քայրեղ-ի) քառերը գրված են օսմաներեն և քառերախմբաա բուրքերեն: Այն հեռագրայում պրտատուվել է բուրքական գետնական տնտեսում, որն իր յուրաքանչյուր համարում ներառումատարակել է բուրքական լուսավորիչը՝ "Մեծ քայրեղ" շարքում: Այս շարքում է փրտառտարակվել նաև 1909թվականին յուր տեսած Մեարտ Սարգսյանի Մոցարտ Սեմոնը Գրդի եղբայրական նկերված "Կայրեղական քայրեղ"ը: Այս ժառի տեղ "Tarih ve Toplum", İst. 1987, N46 և 1988, N 49: Զայրեղներ գտնվում են Cem Behar-ի հավաքածուի կազմում:

ներկայացնում ղեկերի ժամանակակից, բուրք դերասան Աննոյ Ֆե-
 հիմի հուշերը: Այս հուշերում առանձնակի տեղ է զբաղեցրել հայկա-
 կան քառերախումբ-Վեֆիկ փաշա հարարերություններին: Պարզվում
 է, որ Աննոյ Վեֆիկ փաշան ոչ միայն բառերնի վարձակալության հա-
 մար վճար չի պահանջել, այլև նյութապես օգնել է քառերախմբին,
 մասնակցել փորձերին և ղերարաշխմանը, ֆրանսիական հանդեսնե-
 րից, այլո՞՞ններից բնորել քառերական հագուստներ, ղեկորացիաներ,
 դիմակներ ու բառերո՞նին անհրաժեշտ տարրեր իրեր: Փաստորեն՝ ին-
 վանավորի, գեղարվեստական ղեկավարի պարտականություններ է
 կատարել, անգամ՝ պարզև առիկ ղերասաններին: Փաշայի տիտղո-
 սակիր ամենաբարձր խազին պատկանող այս ակնվական բուրք մտա-
 վորականն ապրել է բառերո՞նով, իր գրական գործունեության մեծ մա-
 սը կապել բառերո՞նի հետ: Մասնագիտական բարձր մակարդակ ունե-
 ցող համագործակցությունը՝ բուրք լուսավորիչ հեղինակ, քարզմանիչ,
 բառարանագիր և բառերո՞նի մեկնմա Աննոյ Վեֆիկ փաշայի հետ
 նշանավորվել է հետո Տուրսայում (ուր փաշան պաշտոնավարում էր)
 Ճաստվածյանի քառերախմբի իսկական մոլիերյան քառերաշրջան-
 ներով ստանբուլյան գրաբնական խառնություններից հետագած: Սա-
 կայն ոչ բուրքի բարյացկամությունն էր հարուցում փաշայի կողմից
 Ճաստվածյանի հայկական քառերախմբի գործունեության աջակցու-
 մը: Սուրբանական պալատ ուղարկված գրպարտագրերի արդյունքում
 Աննոյ Վեֆիկը պաշտոնանկ է այրվում և ետ կանչվում Ստանբուլ, իսկ
 քառերախումբը մեկնում է հյուրախաղերի Բուրղարիա՝ շարունակելով
 մոլիերյան բեմադրությունները³⁰⁵:

Հայաստան բուրքերեն քարզմանված պիեսների քիվն անել է

³⁰⁵ Ժամանակի կայգրի ղեկարմնապակա հուճոյ տնայեղոյ մտնմար, այս
 մասի խոսքը, մարկը լավագոյն մակարայանմերից էլ Մոլիերի տնայեղործություննե-
 ր բարգևանություննե ու փոխադրություննեը. նրանց բնագրամարտը ի վեզ, անհրաժեշտ է
 էլել, ոչ մոլիերյան քարզմանություններ անկի վաղ են սկսել կատարվել ըսն լուսավորական
 շարժումն է սկզբ անկ Օսմանյան կայսրությունում: Այս մասի նկատարություններ
 նիմանկանում կապված են «Կարապոզ» մոլիերյան բառերոնի հետ: Արևելքում սարածու-
 ված անվանվելը ու ամերկերի այս բառերոնի նրազում ըսն տեղ են գրառի մոլիերյան
 փոխադրություննեը: Բոզանդակություննեը ստղայանգծի են պատկանելով Մոլիերի
 նրանեղի չունը հուճոյ մոլիերյան բառերոնի պատմության հայանի էջերից են նարազի
 Արանի կազմակերպած «Կարապոզ» և «Օրթը օրան» համար մոլիերյան
 դրամատորոնի վկանակի չափով տեղյակված օգտակարմը:

եկրուպական դասականի գործ չենք համոզվում: Արգելված են եղել ոչ միայն Հյուզդի, Վոլտերի, այլ նաև այնպիսի հեղինակների գործերը, ինչպիսիք են Էմմեն Մյոսն, Ալ Դյունան: ՄԱՄՆականը ստիպված է եղել բավարարվել արկածախնդրական, քուլպարային վեպերի փոխադրությունների բեմականացմամբ: Գրաքննական խստություններն այնպիսի աստիճանի էին հասել, որ ամենաանմեղ նախադասությունը կարող էր որբալի հետևանքներ ունենալ³⁰⁷:

Վերահսկվում էր ոչ թե քառորոնի շուրջ հավաքված առաջադեմ քուրք հեղինակների, մտավորականության կողմից, որոնք ղեկավարվում էին քուրք ժողովրդի մտավոր և հոգեկան մակարդակը բարձրացնելու սկզբունքներով, այլ հարյուրավոր քառորոնի միջոցով: Երանց հատկացվում էին հատուկ օրյակներ, իսկ մնացածը քառորոն էին խցկվում գաղտնի՝ որսաղով յուրաքանչյուր կասկածելի թվացող քառ, հայացք, շարժում, դարձվածք, բառախաղ:

Միայն Զոլո Մոնթեպելնից բեմադրվել են մոտ 10 պիեսներ, որոնց քարգմանությունները ՄՆականն ինքն էր կատարել: Երանցից մի քանիսն են միայն առանձին գրքերով հրատարակվել 1880-ական թվականներին: Այդ թվում են «Մոմ վաճառողը», «Հացագործ կինը», «Սիմոն և Մարի», «Փարիզի ճահիճները», «Երգչուհին» և այլն: Ինարկե, Հ Վարդուկյանի քառորոնից ՄՆականը ժառանգել էր մի քանի տասնյակ հայատառ քուրքերեն մեղոդրամներ, սակայն դրանցից մի քանիսն արգելվել էին գրաքննության կողմից՝ որպես «չափազանց վտանգավոր»: Բնականաբար միայն քուրքերեն ներկայացումներով քառորոնի համար այդքանը բավարար չէր և ՄՆականն ինքն էր ստիպված եղել քաղցամարիվ հայատառ քուրքերեն քարգմանություններ կատարել: Մոտ 40 արկածային մեղոդրամներ է քարգմանել ՄՆականը: Երևանի Եղիշե Զարեհի անվան գրականության և արվեստի քանգարանում պահվում են այդ չրջանի քատերական

³⁰⁷ Գրանցել Մեծօրյանյան պիեսներում մեծ մե կոմպոզիտորները չենք նկատարարում կա որև իրականում սեփական փնտի արժանազան է Մեզ անգամ, սուրան Արբու Հանդրին հանդուտ են կլալատակաները և անհանր մոլին պայծասավայրոյան հանար պալատում ներկայացնել հյուրախաղերով Մտածորում գանգոլ իտալական մի քատերախոլթ «Ճառտա» ներկայացումը Մուրաբը հանձնալվում է: Անտառների օջախում ճառտ՝ վիտում է ներկայացումը Առաջին գործողության կեսին ճա հրանայում է փոխել և մի այլ օսմերա ներկայացնել: Դերասանները նույնիսկ ստանի նազուաներն ու զնդրոնեյն փոխելու անգամ են «Կարծիք»: Սա կա ճաննարանում է Մուրաբին ու ներկայացույց կրկին փոխում են այլ անգամ «Ցուրարող»: Մյուսից էլ հանրած յտանայով Մուրաբը ներանում է (Գ. Մեծօրյան, Որդապետ... հ. 6, էջ 407):

քարգանձությունները հարյուրավոր անգամներ ընծ են քարծրացել ոչ միայն նրա «Օսմանյան դրամատիկի» 30 անյալ զոյություն տարիներին, այլև հետագայում առատորեն օգտագործվել են բուրքական մոթ կազմավորվող քառերախմբերի կողմից, որոնց դերասան-դերասանուհիները, զեռես մախկին քառերական ավանդույթների համաձայն տիրապետել են հայատառ բուրբերենին՝ որպես քատրոնի լեզու:

Օսմանյան կայսրությունում լուսավորական շարժման զարգացման գործում նկատելի դեր են խաղացել հայկական քառերախմբերի երկրով մեկ կատարած հյուրախաղերը: Այս հյուրախաղերը համընկել են «գույումի» տարիներին, երբ Կ.Պոլսում ոչ միայն արգելված էին հայերեն ներկայացումները, այլև բուրբ հեղինակների գործերը և քարգանձական պիեսների մեծ մասը: Մնակյանի քառերախումբը, ինչպես նաև ավելի վաղ քառերախմբեր հյուրախաղերով շրջել են կայսրության շատ քաղաքներում ու գավառներում³¹¹: Հայկական քառերախմբերն այցելել են Անկարա, Բուրսա, Չնյուոնիա, Տրապիզոն, Օրդոս, Սամսուն, Չանակկալե, Բայրամջի, Բահչե-ադա, Կազանյա, Մելանիկ, Էլիրնե, Օսրու, Գիբեսուն, Ունյե, Բորք քիլիս, Գյոքքոյ, Բաքրիքոյ, Բաքարաշի, Միտլիկ, Ռոդոստ և այլու: Մայրաքաղաքային քառերախմբերի հյուրախաղերին վերաբերող չտիպական հետաքրքիր նյութեր են պարունակվում ակամատեօի, առաջին բուրբ դերասան մասնակիցներից մեկի՝ Ահմեդ Ֆեհիմի հուժուրով առատ հուշերում: Հյուրախաղերը որպես կանոն անցնում էին մեջ հաջողության, քատրոնի նկատմամբ անսպառ հետաքրքրություն արթնացնելով: Նշենք, որ այդ վայրերում շատերն առաջին անգամ էին կյանքում շփվում քատրոն կոչված երևույթի հետ: Առաջին անգամ էին տեսնում դերասանների, շփվում դրամատուրգիայի, այդ թվում նաև դասականների ստեղծագործությունների, հայ և բուրբ հեղինակների գործերի հետ: Ներկայացվում էին ժողովրդի մեջ հայտնի արևելյան սիրավեպերի մեկուսաններ, փոկիլներ, խարսեր:

Այնուամենայնիվ պետք է խոստովանել, որ դյուրին չեն եղել այս հյուրախաղերը գավառներում, երբ մարդիկ գաղափար չունեին քատր-

311. Ahmed Fehim Bey, s. 184. Հյուրախաղի ընթացքում քառերախմբերն արակցություն էին գտնում կլիմայական հոսք, երբևէ նրան հարուստների կողմից: Ըստ չիս գրասիր կամ բուրբելի կողմից արակցության անթերի վերաբերյալ: Մարթ Ահմեդ իր Ահմեդ Ֆեհիմի միջոցով հայտնում նրան է, որ Տրապիզոնում եղած հյուրախաղերի ժամանակ հայկական քառերախումբը գտնվել է տեղի զարդ գյուղի չիլի կոլեժիակցություն մեջ: (Mein And Ahmed Fehim Bey, Tarih Mecmuası, 1971, N 7, s. 20.)

լոսնի, բնմի, ղերասանի մասին: Եղել են շատ խոչընդոտներ: Օճն եղել
Քատրոնի շենքեր: Ահմեդ Ֆեհիմի հյուրախաղերին նվիրված հուշե-
րի քաժիճն առատ է անկրթության, ու մահմեդական կրոնավորների
Ֆեանառիկ ծայրահեղ խավարանությունյան նկարագրություններով, Ե-
լունց ավելանում էր պետական պաշտոնյաների: ու տեղական ոստի-
կանություն: սահմանափակվածությունն: ու: կաշառակերությունը,
գրաքննիչների ծիծաղելիության աստիճանի բթությունը³¹²: Հյուրախա-
ղերի գալատուն ունեցած լուսավորական նշանակությունը մի անգամ
ևս ընդգծում է հայաստան բուրքերենի աշխարհագրական շրջանակնե-
րի ու նշանակության ընդարձակ լինելը:

Հարկ է նշել ևս երկու հանգամանք, որոնք կապագուցեն Ա.Մնա-
կյանի համիրյան բունակալության տարիներին քատրոնի պահպան-
ման ուղղությամբ գործադրած հսկայական քաները ընդհուպ մինչև
Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիները: Ազեղաց-
ները մահ ընդհանուր առմամբ, բուրքական մշակութային զարգացման
ասպարեզում: Մնակյանի մեծ ծառայությունը: Առաջինը դա օսմա-
նյան հասարակությանը, մասնավորապես բուրք հարեմի կանանց
Քատրոնի միջոցով եվրոպական կենցաղին ու սովորույթներին ծանո-
թացնելն էր: Հայտնի է, որ բուրք կանայք պարբերաբար Մնակյանի
Քատրոնի հաղիսատեան են եղել: «Պապա Մնակ»-ի ներկայացումնե-
րում կինը հանդես էր գալիս ոչ որպես հարեմի ստրկուհու վիճակում, Բ-
լու զուրկ էր սեփական անձի ինքնագիտակցությունից: Բնում նրանք
ըզ զուրկ էր սեփական անձի ինքնագիտակցությունից: Բնում նրանք
վերի պատկանող կանանց, որոնք գոյության պայքարում գոհ դառնա-
լով հանդերձ, այնուամենայնիվ ապստամբում էին և պայքարում հա-
նում իրենց իրավունքների: Թուրք կինը, համաձայն Ղուրանի, կոչված
էր ծառայելու տղամարդուն, և իրավասու չէր բնության կողմից տը-
ված օրենքներից օգտվելու: Թուրքական հարեմներում ֆակված կա-
վայք քատրոնում ակամատես էին լինում այնպիսի տեսարանների,
նրք տղամարդը ծնկաչոք սեր էր աղերսում կնոջից, իսկ վերջինս մեր-
ժում էր, ստիպելով տղամարդուն տանջվել: Միայն այս հանգամանքը
բավական էր, որպեսզի հարեմական կյանքով սահմանափակված կի-
նը հասկանար, որ իր քամտարելյալ ու ստրկական վիճակը, որ իրեն
գնել-վաճառելու-մվիրելու փաստն ի վերուստ կարգադրված երևույթ-
ներ չեն և ոչ էլ մարգարեական պատգամներ: Հայաստան բուրքերեն

³¹² Beha Durdes, Maslak, Türk Dili, 1966, N 172, s. 238-240

քարգմանական գրականության մեջ, մասնավորապես քուրքերին մերկայացումներում արծարծվում էին: ամուսնության հետ կապված ամենարագնագամ խնդիրներ: Կնոջն իբրև սուկ լսող, առանց իրավունքների, լիկ որպես «անկողնու ընկեր» դիտելուց և կի՞նն առանց սիրո ներկայացնելուց քացի, քարգմանիչներն ու բնմադրիչները ջանում էին ներկայացնել: կնոջ անհատականությունը, հոգեկան աշխարհը, հուզումները, տիրող քուրքերի դեմ ծառանալու ընդունակությունը, դրանց ինքնուրույն դիմադրելու կամացի ձգտումը: Հանուն հարստության, շահի ու հարկադիր ամուսնություններին հակադրվում էր կամաց արգտագրման գաղափարը: Այս ամենին ավելանում էր սովորելու, գարգանալու, և դրանով իսկ որոշ չափով կյանքի հարվածներին դիմագրավելու կոչերը՝ որպես կարևոր պայման կյանքում կույր գործիք չլինելու համար: Այստեղից բխում էր, որ պետք է սովորեն քուրքը կին, տղամարդ, հարուստ, աղքատ: Եվ եթե Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիներին քույր կինն աստիճանաբար հասարակական առաջնիկ մտավ և թուրքիայում ծայր առավ կանաց էմանսիպացիայի խնդիրներին ուղղված շարժումը՝ այն միանգամայն կարելի է վերագրել ժառանգ Մարտիրոս Մնակյանի քառորոցի՝ հատուկ կանաց համար տրվող գերեզմանի ներկայացումների դաստիարակչական մեծ ազդեցությանը: Ներկայացումները նպաստում էին քուրքական կնոջ սոցիալական ու մշակութային մտահորիզոնի ընդարձակմանը: Թատրոնն այդ կանաց համար դառնում էր եվրոպական քուրքակրթության հետ շփվելու լավագույն հնարավորությունը: Այն մոտ էր հայրենի և հանդիսատես մյուս կանաց կարգալու իրաներինից առատորեն քարգմանվող վեպերը: Հայաստան քուրքերին սիրային, արկածային վեպերը տարածված էին ողջ Մասմուդի հարեմներով ու ամեն մի կնոջ բարձի տակ կարելի էր այն գտնել: Իրենք, թրքուհիները, հաճախ են շնորհակալության զգացումով խոստովանել այս մասին: Թուրք քատերագետները, անդրադառնալով Մնակյանի գործունեությանը, երախտագիտությամբ են հիշատակում այս փաստը: Ի հաստատումն, նրանք քերում են ներկայացումներից վերադարձող կանաց խոսքերը, որոնք խորհուրդ էին տալիս ամենքին լինել Մնակյանի քառորոցում, սովորելու համար կանաց հետ վերաքերվելու ճակը¹¹:

Մ.Մնակյանի երկրորդ կարևոր ծառայությունը դա քուրք դերասաններ պատրաստելու գործն էր: Եվրոպական րեմիսկվաճումներին ծանոթ ականավոր քեմադրիչի կողմից տարիները ընթացրում, նրա կողքին, քատերախմբում միասին աշխատելով

Մեկ օրինակը քավական է ցույց տալու համար այս ասպարեզում Մնակյանի ծառայության նկատմամբ բուրք գրողների ունեցած նրախտագիտական զգացումը: Դեպքը պատմել է ակահավոր հայ գրող և հրատարակախոս Արշակ Չոպանյանը: Թուրք գրող Թահսին Լահիդը հիշելով Մնակյանին, խորին նրախտագիտությանը է անդրադարձել, որ «Եթե յիներ Մնակյանը, ապա ո՞վ կրեճադրեր իմ գործերը»: Թ.Լահիդը հիշել է, թե ինչպես իր պրեմիերայի օրը համբուրել է այդ մարդու ձևորը, որն այդպիսի բարձր աստիճանի է հասցրել բուրք քատրոնը»³¹⁸ Մ. Մնակյանի նկատմամբ բուրք քատրոնի հետ կապված մարդկանց նրախտագիտության զգացումներից է հանդիսանում մեծ դերասանի նկատմամբ խորն ակնածանքը, արուս-հայտված բուրք ստեղծագործող մտավորականության կողմից 1912 թվականին, Մնակյանի հորեղյանի օրերին: Այս հորեղյանը փաստորեն վերածվել է համաժողովրդական շքերթի: «Հարիստե» քատրոնում բանախոսներից մեկն իր շնորհավորական խոսքում ասել է «Եթե ֆրանսիացիներն ունեն Սուեն-Սյուլի»³¹⁹, ապա բուրքերն ունեն Մնակյան»³²⁰:

Մենք մինչ այժմ խոսեցինք ֆրանսերենից կատարված քարզման օրումների մասին, ակայն Մնակյանը հայատառ բուրքերեն է քարզմանել մակ հայերենից: Թուրք բանասերների մոտ հիշատակություն ենք գտնում այն մասին, որ Մնակյանը զանկացել է քեճադրել Գրիբո-լիդովի «Խեղբից պատուհասը»³²¹: Հայտնի է, որ 1880թ. Թիֆլիսում Մնակյանը մեծ հաջողությամբ խաղացել է Խանուսովի դերը: Ամենայն հավանականությամբ մա ամեն կերպ ձգտել է իրականացնել այդ պիեսի քեճականացումը մակ բուրքերեն: 1883թ. բուրք պատմարան, նրիտորրքական շարժման ակտիվ մասնակից Մեհնեդ Մարաղը, ծնունդով Գաղատանից, ռուսերենից բուրքերեն է քարզմանել է Գրիբո-լիդովի «Խեղբից պատուհասը»: Հաջողվել է Մնակյանին այն քեճադ-

318 Պ. Մակիսյան, Որգնագի, Ե., 1975, հ. 9, էջ 87.

Մի այլ բուրք գրող Աննոյ Լուդիկ է պատմում իր նրկը ստեղծագործությունների («Հար-ճո» և «Հարև ու կատրոն») արթիվ ստեղծագործ գրախոսական, նրախտագիտությանը եղյում է, որ հայ մանուց պատիվ ունե ներկայումսը որդես քատրոնական շնորհատության նմանությի, և որ նախին է պատկանում նրկում քատրոնի ստեղծման պատիվը: (Այս մասին տես «Աղտա-մալու» թերթ, 4. Պրիս, 1910, 11/24 սեպտեմբերի, N 384).

319 Մուճե Սյուլի (Moussé Sully, 1841-1916) ֆրանսիական սպառնի քատրոնի նրկանցի՝ 320 Գ. Մեհնեդյան, Որգնագի, Ե., 1975, հ. 9, էջ 86.

321 Гордлевской Е. Очерки по истории османской литературы. М., 1961. т. 2, с. 393. 403. Նեչպես Եակ Գ. Մակիսյան, Որգնագի, Ե., 1975, հ. 9, էջ 377.

ընկել Տ.Չուխանյանի «Լեռներին ՀորՀոր աղա»-ին և «Արիֆի խարդախության»-ը: Գրանց ժողովրդականությունն այնքան մեծ է եղել, որ Չուխանյանին սրվել է «թուրքական Օֆենսիվ» անունը³²⁵: Սերովբե Գեներալյանն իր 10-ամյա գործունեության շրջանում հաճախ է պատվիրել արևմտահայերեն օպերետների, ողեիկների և երաժշտական կատակերգությունների բարգձմանություններ: Նա վերբնառուներ է պատվիրել թուրք հեղինակներին և երաժիշտներին, որոնք այդ շրջանում արդեն որոշակի թիվ էին կազմում: Այս բարգձմանությունների մեջ հանդիպում են մաև աղապտացիաներ, տեղայնացումներ՝ համապատասխանեցված Արևելքի կյանքին: Այսպիսի փոխադրությունների թվում է եղել «Հոջա Նասրեդդինը»: Գծվար է՝ գլխի ընկնել, որ այդ վերնագրի տակ թարգմանված է Գուրոնիի «Նոն Գրեգորիոն», որը 19-րդ դարի կեսերին բնագործել էր հայերեն, թուրքերեն լեզուներով: Մեզ հայտնի չի փոխադրության հեղինակը, սակայն տեղայնացումն այնպիսի վարպետությամբ է արվել, որ մյուս բնագործություններից ավելի հաճախ է ներկայացվել: Այս կարգի աղապտացված օպերետների և կատակերգությունների թվում կարելի է հիշել «Գլխավոր խոհարար թոտուն աղա», «Գապա Հիմմեր» ներկայացումները, որոնք հիմքում, իհարկե, եվրոպական պիեսներ են եղել: Այստեղանդերձ դժվար է գտնել իսկական աղբյուրը³²⁶: Լույսը կարելի է ասել «Մեմիշ Ծելերի», «Ո՛վ է մեզանից ալևի խելոցը» և այլ վոդեվիլների մասին³²⁷: Եվրոպական վերնագրերը պահպանել են «Կլարեաուա»-ն, «Մադմազել Նիտուշ»-ը: Առաջինը Մնակյանի խաղացանկից էր մնացել, իսկ երկրորդը թարգմանվել էր ավելի ուշ:

Անը մամբամասնորեն ենք կանգ առնում հայատառ թուրքերեն թարգմանությունների վրա, որովհետև այս թարգմանությունների

325 *Ste. Henri Papouze. Diction Tebebaglie. Vie et ceves. Im. 1977. P. 12.*

326 Աղապտացիաների և տեղայնացումների վերաբերյալ ընդհանուր քննարկում պար է յարուսվում է: Այն իր ապահատությունն է գտել մեզ առաջին թուրքական կինոթատրոնում Քազմաթիվ ֆիլմը ներկայացնում են եվրոպական ու ամերիկյան ֆիլմերի մանրամասն կրկնօրինակներ միայն նրանից անունների և դերերների փոխադրությամբ: Այս վնասընում սրին բուն աղբյուրը գտնել լուրջալից զիջաբարձր չի ներկայացնում:

327 «Հաշտակի և զուլույ»՝ 1 սուրբի բանդաբարձր (1902), «Իցի գլուխ պի գլուխ» (երկու սյր, մեկ ալ անդ)՝ 3 գործերությամբ կրանմ (1909), 1925: Կ.Մոլոչի «Արև տալախում յայ են անել Ֆրան Փափազալի, Երանե Արսու կար բաղաբար վաճառեր»՝ 1 սուրբի գաղկար և «Ալշիմ Մու Ալան»՝ 4 գործերությամբ օպերետ: «Անգառերանք անանդիոն զի և հայտարարին»՝ ի. Մոլոչ, 1887, 34 էջ: Վասնայի «Հալեի» բնի տարաբանմ մի բան պիեսներ են նրաուրակվել, այդ թվում՝ «Մազուր»՝

Զանի որ Թուրքիայի պետական լեզուն բուրբերենն էր, ուստի տառերն էլ օսմաներենը պիտի լինեին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայատառ բուրբերենը որպես բատրոնի գործնական լեզու՝ պաշտոնապես արգելվեց:

Երիտբուրբերի կառավարությունը «Թուրքական բատրոնը հայերի խնամակալությունից ազատելու» սկզբունքային խիստ ուղի ընտրեց: Թատերախմբերում մնացել էին մի քանի հայ դերասան-դերասանուհիներ, հիմնականում հեռուներ համար՝ դերասուցմանը, դերարաշխմանը: Թատրոնի լեզուն դարձել էր օսմաներենը:

Թուրք կինը դեռ չէր գրավել բեմը, ուստի այդ տեղն ազատ էր և հայ դերասանուհիներին հնարավորություն ընձեռեցվեց՝ շարունակելու զբաղեցնել այն՝ ժամանակավորապես: Նույնիսկ հատուկ դասընթացներ կազմակերպվեցին հայ դերասանուհիների համար, որպեսզի օսմաներեն սովորեին, տիրապետեին օսմաներենի՝ միշտ հնչողությամբ: Ռեֆիկ Ահմեդն այս առիթվ գրում է, որ «հայ դերասանուհիներն անցնելով բուրբերեն գրել-կարդալու դասընթացները, քննություն էին հանձնում և վկայագրեր ստանում»³²⁸:

Հայերի ու բուրբերի հարաբերությունների միջև այնպիսի վիճ էր առաջացել, որ բուրբերի կողմից հայերեն տառերն օգտագործելու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող:

1918 թվականին կազմակերպված «Կ.Պոլսի հայ դրամատիկ» բատրոնն ուներ ընդգծված՝ ազգային նկարագիր և՛ ներկայացումները արվում էին միայն հայերեն լեզվով: Թատերախումբը փորձում էր մի քիչ ընդարձակել իր գործունեությունը և օպերետների կողքին իր խաղացանկ է մտցնում դրամաներ, այդ թվում՝ «Զանյիլազարդ տիկինը», «Էսթեր», «Հուդիթ», «Կարմիր քակ» և այլ գործեր: Սրանք հիմնականում հայատառ բուրբերեն պիեսներ էին, որ գալիս էին դեռևս Մարտիրոս Մնակյանի փառքի ժամանակներից:

Հանրապետության հաստատումից հետո, երբ Մուստաֆա Էնձալի անմիջական կարգադրությամբ անեղծվեց բուրբական ազգային բատրոն, այդժամ բուրբ կինը ևս համարձակվեց ուրք դնել բեմ: Հայ դերասան-դերասանուհիներն իրենց գործընկերուհիներին էին փոխանցում դերասանական իրենց փորձը, որ ամբարել էին մախորդ 50 տարիների քննաքրում: Այնուամենայնիվ ֆրանսերենից, անգլերենից

³²⁸ Մուխամեդ Գ. Թուրքական արքայազմեր քուրդական բատրոնի զարգացման գործում հայերի դերը: Եր., ՀՀ ԳՊՀ հրատ., 1983, էջ 30:

Ինչպես համոզվեցինք, թատրոնում աշխատանքային լեզուն հանդիսացել է հայատառ թուրքերենը, ամկախ հեղինակի կամ քարզմանչի ազգային պատկանելությունից: Թատրոնի այս առանձնահատուկ կողմը մինչև 1912 թվականը թուրքական միջավայրում առանձնակի քարոզությունների և հակազդեցությունների չի հանդիպել: Այս շրջանի թուրքական կյանքում հայատառ թուրքերենը բոլորին հասու և հասկանալի հաղորդակցության միջոց է եղել:

Հայկական քառերախմբերի թուրքերեն ներկայացումներն ինչ որ չափով պայմանավորված են եղել թուրք հեղինակների հետ համագործակցությամբ: Այս անունների թվաթվման ժամանակ գտնում ենք թուրք նոր, դասական գրականության բոլոր դեմքերին՝ Նամըք Քենալ, Մինեղ Միդիատ, Շամսեդդին Սամի, Էրուզդիյա Թեֆիկ, Աբդֆ Ռեյ, Մինեղ Ռիֆաթ, Ռեջահգադե Մահմուդ Էրբևե, Հասան Վահիդ, Մինեղ Վաֆիկ Փաշա, Յուսուֆ Բյանլի Փաշա, Շաքիր Քեդրիքթին փաշա, Հասան Քեդրեթին փաշա, Ռեֆաթ քեյ, Մուալլին Նաջի, Մինեղ Նեջիթ, Ալի Հադար, Հասան Քեդրեթին, Մանասըլլ Մահմուդ, Մինեղ Ռաշիդ Աբդուլհակ Համիդ, Համիդ Քեյ, Մուստաֆա Ռեշիդ, Ալի Ռեյ, Մուստաֆա Էֆ. Աբդուլհամիդ Չիպթին (Չիյա Փաշան) Սամի Փաշազադե Սեզայի, Մինեղ Ազիզ, Մինեղ Մուրադ: Նրանցից շատերն իրենց հետագայում նվիրեցին գրականությանը, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ իրենց ժամանակին Հակոբ Վարդուկյանի, Մադուիրու Մնակյանի, Թովմաս Գասուպյանի և նախ թատրոնի մյուս դերասանապետների կողմից ներքաշվել էին գրականության, մասնավորապես դրամատուրգիայի սակարեզ, թատրոնի հմայող միջավայր՝ որպես հեղինակներ և քարզմանչիներ: Բացի մյուսական վարժատրություն ունենալու կարևոր խթանի, թատրոնը դեպի իրեն է ձգել է նրանով, որ հմարավոր է դարձրել թատրոնի, թեմի միջոցով քարոզել թուրք առաջադեմ մտավորականությանը հուզող քազմաթիվ նվիրական գաղափարներ: Այն է լուսավորական շարժման, ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, կանանց ազատագրման, թուրք նոր լեզվի ու գրականության ձևավորման և այլ գաղափարներ ու ծրագրեր:

Թուրքական թատրոնի ու գրականության պատմության համար առանձնահատուկ նշանակություն են ներկայացնում 30-ի հասնող ինքնուրույն երկերն ու մոտ 60 անուն քարզմանությունները, որոնք կատարարվել են թուրք նոր գրականության դասականների կողմից՝ հայ քառերախմբերի հետ համագործակցության արդյունքում: Ուստի թուրքական նոր գրականության, մասնավորապես դրամատուրգիայի

իրական ուսումնասիրությունը հնարավոր է միմիայն քատրոնի գործունեության հետ նրա համատեղ ուսումնասիրմամբ: Այն քույր կտա խուսափել նույնի շուրջ միակողմանի, անտրամաբանական եզրակացություններ և արժեզրույթներ կատարելուց:

Հայատառ բուրքերեն պիեսների մեջ մեծ թիվ են կազմել իրենց ժամանակին եվրոպական բեմահարթակներում հայտնի և ժողովրդականություն վայելած գրական հայտնի ստեղծագործություններ: Նույն շարքում են որոշակի գեղարվեստական և գաղափարական արժեք ունեցող գործեր, բազմաթիվ դասական պիեսներ, որոնք վերցվել են թուրքիա հյուրախաղերով հանդես եկած ֆրանսիական-իտալական թատերախմբերի և օպերային խմբերի խաղացանկից: Այս խաղացանկի անքակտելի մասն են կազմել մեթոդամները, ֆարսերը, երաժշտական ներկայացումները, նաև հագուրդ տալու հատկաները, հանդիսականների լայն շրջանակների ճաշակին: Թարգմանությունները, պիեսի վերածնվելը, վոխադրությունները, տեղայնացումները կատարվել են ինչպես պրոֆեսիոնալ թարգմանիչների, այնպես էլ ուսուցիչների, դերասանների, քատրոնի գործիչների կողմից:

Մամուլի էջերում բարձրացվել են հասարակական և մշակութային ենչելություն ունեցող լուրջ խնդիրներ կապված քատրոնի և դրամատուրգիական հարցերի հետ: Թատերագիտական բնույթի հրատարակչական հարցերի հետ: Ժամանակի մամուլում պարբերաբար լայնորեն քննարկման արժանի առարկա են դարձել քատրոններում բեմադրված յուրաքանչյուր պիես, յուրաքանչյուր ներկայացում: Թատրոնի պատմության համար այս հոդվածներն ու քննարկումները մեծագույն հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանզի դրանց օգնությամբ կարելի է վերականգնել, հասկանալ և գնահատել հանդիսականների տարբեր խավերի վերաբերմունքն ու գնահատականը նրանց նկատմամբ: Այս հոդվածները քույր են տալիս ողջ խորությամբ ըմբռնելու ժողովրդի սկզբունքային մտնեցումը հասարակական քաղաքական տարրեր խնդիրների, յուսավորական, մշակութային շարժման նկատմամբ:

Թուրք քատրոնի հայտնի պատմաբան օգտվել է ժամանակի վոր ուսումնասիրության համար առատորեն օգտվել է ժամանակի ֆուրբակա, ֆրանսիական, անգլիական «Ռասիեր», «Թերչունան-ը սիք են եղել Մտամբուլում հրատարակվող «Հարր», «Թարիք», «Հարիբար», «Ռուզնամե-ի Ջեիրիե-ի Հավադիս», «Վարր», «Թարիք», «Հայալ», «Կիոմեն», «Հադիկա», «Բարր», «Իրբեթ», «Թավիրի էթ», «Հայալ», «Կիոմեն», «Հադիկա», «Բարր», «Իրբեթ», «Թարիքումանը Ահրևար», «Թերարքը», «Օսմանը», «Լա բուրքի», «Թերչունանը Ահրևար»:

ԱՄՍ ՉՈՐՐԵՐԻՆ

Հայաստան բուրքերեն գրահրատարակչության անկումը

(20-րդ դար)

Գրիգ Լ

Հայաստան բուրքերեն հրատարակչությունների ընդհանուր բնութագիրը ու անկման պատճառները

20-րդ դարի հայաստան բուրքերեն գրականությունը մեծապես տարբերվում է թուրքիայում 19-րդ դարում գոյություն ունեցած գրականությունից: Այս շրջանը կարևորվում է նրանով, որ գաղափարական տեսակետից և բովանդակային առումով ևս կտրականապես այլ է, քան նախորդ հարյուրամյակի հայաստան բուրքերեն գրականությունը: Այս տարբերությունն ավելի ակնհայտ է դառնում մանավանդ քարզմանական գեղարվեստական գրականության ուսումնասիրման արդյունքում:

Առաջին առանձնահատկությունը, որ ուշադրություն է գրավում եվրոսրական վեպի իսպառ քաջակայությունն է: Պատճառները՝ իմնականում երկուսն են:

Նախ և առաջ, քրքախոս հայերի նոր սերունդը շնորհիվ նախորդ տասնամյակներում հայկական տարբեր դպրոցների գոյության, այնքան էր տիրապետում մայրենի լեզվին, որ հայաստան բուրքերեն գրականության սուր անհրաժեշտությունն այլևս չկար: Արդյունքում կրճատվեց հայաստան բուրքերեն մամուլի թվաքանակը: Այսպես օրինակ, մեծ ժառանգականություն վայելող «Մանգուլի էֆենդի» օրաթերթը դարասկզբին արդեն իսկ իր զարծել: Հայաստան բուրքերենով հրատարակվող մի քանի պարբերականներ կասեցրել էին հայաստան բուրքերեն քննարկային վեպերի հրատարակչության սովորույթը: Մինչև 1908 թվականը քաղաքական նկատառումներով, իսկ այ-

նուեռևս՝ բարբերեց ընթերցողների քվարանակի նվազման պատճառով «Ռեփուտի Շարգիչ»-ն (Կ.Պոլիս, 1885-1913 և 1919-1921թթ) և մի քանի այլ հայատառ թուրքերենով հրատարակվող պարբերականներ սկսեցին իրենց էջերում հայերեն վեպ-թերթոններ հրատարակել:

Երկրորդ առանձնահատկությունը՝ բնորոշ այս տարիներին, աշխատիկ բովանդակության տևող տալսն է կրոնա-քարոշախոսական բեմատիկային, ճմանվելով հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության սկզբնավորման շրջանին, 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին: Տարբերությունը կայանում էր չոկ նրանում, որ եթե ձևավորման առաջին շրջանում տիրող գաղափարախոսություն էր կաթոլիկական քարոզչությունը՝ Տրիեստի, Վիեննայի, մասամբ նաև Վենետիկի Միտթարյան հայերի միաբանություն-կենտրոններով, ապա 20-րդ դարի առաջին քառորդում կաթոլիկական դավանաբանական գրականությունը փոխարինվել էր հիմնականում ամերիկյան միսիոներների կողմից տպագրված հայատառ թուրքերեն կրոնական հրատարակություններով: «Աստվածաշնչի տարածման» ամերիկյան ավետարանականների միությունը՝ բուռն գործունեություն էր ծավալել Թուրքիայում, մասնավորապես քրիստոնյա ժողովուրդներից հայերի շրջանում, դեռևս 19-րդ դարի կեսերից և առատորեն Աստվածաշնչեր, Ավետարաններ էր տպագրում ոչ միայն հայատառ թուրքերեն, այլև հայատառ քրդերեն՝ նկատի ունենալով կայսրության եզրի բնակչությանը³³⁰:

Աստվածաշնչերի, Ավետարանների հրատարակությանը զուգահեռ նկատելի թիվ են կազմել անգլերենից թարգմանված աստվածաբանական գործերի տպագրությունները:

ՀԱՆԳՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՊԱՆՎՈՒԹՅԱՆ ԱՆՃԱՏԱՆ ՕՐԿԱՆՈՒՄ

330 Ապրտեյերեն հայատառ թրքերենով և Պոլսում, Պոլսեյանները տպարանում տպագրվել են Աստվածաշունչ, Աստրեոս, Մարտոս, Պոկասի, Կարամանեյ Ավետարաններ (191թ) : 1857, 1861, 1872, 1892 և այլ տարիներին և Պոլսի Մյունխենիցյանի, Պոլսեյանի տպարաններում տպագրվել են թրքերեն օր շաբթ պատգամներ, քառասուններ, քրիստոնեական կրոնիկ փրայքեր գրքեր: Զրդերեն պրբերայանի և օր շաբթ պատգամների հեղինակ էր Մկրտի Տրգարյանը՝ «Աստվերդ Զրգարանի և Քարոլի»: Շահանյան կաթոլիկությունը հայատառ թրքերեն տպագիր հրատարակությունների մասին տես և Պոլսում հրատարակվող «Երևի ve Toplum» գիտական հանրագիտարանային անազրտիմ, որ պարբերաբար հոդվածաշարեր են նվիրվում կաթոլիկական տարբեր ժողովուրդների թրքերեն խօսելով, ցանկյան տարբեր պարբերներով անդրված գրականությանը այդ թվում նաև հայատառ թրքերենի գրականությանը («Երևի ve Toplum», 1988, N 54, և 59-61՝ 1988, N 55, և 58-63. հայատառ թրքերենի մասին և հայատառ թրքերենի շաբթ K. Pambolciyan "Ermeni Harbi Turkiye yuzme" ediciler, «Երևի ve Toplum», 1986, esak, N 25, և 52-54; K. Pambolciyan, "Ermeni Alfabetiyle Turkiye", "Երևի ve Toplum", 1984, haziran, N 4, և 4; Prof. Telet Tekin, "Ermeni Alfabetiyle Turkiye", "Երևի ve Toplum", 1984, haziran, N 4, և 6-9).

Լույս են տեսել Կապլինի (1509-1564) «Համառոտ քրիստոնեական վարդապետությունը» (1924թ.), Թումաս Հոլլուեյի «Սուրբ Գիրքն աստ-ծո՞ր քան է» (1912թ.) գրքույկը, Ջոն Մազնիլի «Հավատով լեցուն կյանք»-ը (1907թ.), գերմաներենից թարգմանված Շտալբերգերի «Աստ-ծո գառան ճանապարհը» (1914թ.): Որոշ գրքեր անանուն են տպագր-վել, մյուսների վրա նշված են ամերիկյան աղետարանական-քարոզիչ-ների անունները, որոնցից ամենաքերտունը նդել է Ջոն Կ.Մեք-Գրեգորը: Կեղծիմիա 4-5 գրքերը դարասկզբին թարգմանվել են հայատառ թուր-քերեն և տպագրվել: Լույս են տեսել գրքեր, որոնց հեղինակների մասին այսօր մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Այդ հեղինակներից են՝ Գ.Գրիմ, Հովարդ Թեյլոր, Քիմզլի Ֆլորենս, Ջոյլիեր Ս., Թիրգոմ Թիմոթի, Ջոն Մարքիս, Սթոլ Սիլվեստր և ուրիշներ: Այս հրատարակությունների թարգմանիչ-ներն են եղել՝ Սրբուհի Ջաքարյանը, Ներսես Կյուրղլիյանը, Մ.Փա-նկյանը, Պ.Թահմիզյանը, Ս.Հարությունյանը և ուրիշներ: Հաճախ չի նշվել ոչ թարգմանիչը և ոչ էլ ո՞ր լեզվից թարգմանված լինելը: Երբեմն այս հեղինակների ու նրանց գործունեության մասին տեղեկություններ ենք գտնում ժամանակի հայերեն ու հայատառ թուրքերեն պարբերա-կաններում, սփյուռքահայ նրատարակություններում, որոնք տպագր-վել են հայրենակցական միությունների ու ասամեհին հեղինակների կողմից և նվիրված են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների և ուսումնին քնակավայրերին³⁷¹: Պարբերակաճորեն հրատարակվել է հայտառառ թուրքերենով Ստամբուլի Բայր-Հատիզ թողոքական եկեղեցու «Էմանուել» բրոշյուրը:

Տպագրվող գրքերի, մասնավորապես թարգմանությունների մեջ սկսում են իշխող դառնալ անգլերենից կատարված թարգմանու-թյունները՝ նախկինում ֆրանսերենից կատարված թարգմանու-թյունների փոխարեն: Արոշակի թիվ են կազմում աստվածաշնչական բնույթի գեղարվեստական մշակումները:

371 Թեոփիլ «Ամեն տարեգրքի» 1926 թ. տարեգրքում (նշ 735) տեղեկանք ենք նրանցիցայն ունի կոնսվեր Էմանուել Կանչիս Օստրուսի ճառին Կարդել այս բնույթում է տարի ծառայել է Մարտի կարգի նկարագրում, որանց լազի, օգնել լառ նախի 1895թ. Միսրի կոլոնի ժամանակ Օսկ ամենց ակի նեոսարքրում է նրա գործունեության այն մասը, որն ամբողջ է մեզ հեռագրերով կոթի: Կարևոր թարգմանիչ գրականության հեղինակներն է, որ նա ամբողջ է հայերեն, թուրքերեն և ինքն է թարգմանիչ ու հրատարակիչ հայտառառ թուրքերեն գրքեր: Առանց մեզ նախի լին առ գրքերից և ոչ մեկը:

Երե 19-րդ դարի կեսերին ֆրանսիական քերթոնային գրականության ուժեղ ազդեցությամբ Կ.Պոլսում և Չմյուսնիայում բարգձմանիչների մի ամբողջ համատեղություն ասպարեզ իջավ, ապա 20-րդ դարի առաջին կեսին հանդես են գալիս տասից ավելի անգլերենի քարգձմանիչներ: Հայատառ թուրքերեն գրքերի վրա հիշատակված քարգձմանիչներից են Մ.Պահարյանը, Օ.Պոլսճյանը, Վ.Թահմիզյանը, Մ.Փառագյանն ու ուրիշներ: 1901-1914թթ նրանք հիմնականում քարգձմանել են բարոյախոսական գրքույկներ, աստվածաշնչական քեմաներով պատմություններ:

Բացի քարգձմանական գրականությունից, մինչև 20-րդ դարի կեսերը հրատարակվել են նաև հայ հեղինակների ինքնուրույն գործեր, որոնք կրոնա-բարոյախոսական բնույթի երկեր են և որոնց հեղինակները հարել են ավետարանականներին կամ կաթոլիկությանը: Հրատարակվել են առաքելական հայ եկեղեցու դիրքերից գրված գրքեր, որոնք ուղղված են եղել վերջ հիշատակված միսիոնարական հրատարակությունների և այդ եկեղեցիների հոգևոր գործունեության դեմ: Մալայն հրատարակությունների առյուծի բաժինն այնուամենայնիվ բորբանջանությանը հարած հայ հեղինակների գործերն են եղել: Հրատարակվել են հայատառ և հունատառ թուրքերենով քրիստոնեական վարդապետություն, հայերեն և հայատառ թուրքերեն հոգևոր երգեր և այլն:

1908թ.Մահմանադրության վեյականգնման համեմատաբար ազատ շրջանում, հայ առաջադեմ գործիչները սկսում են հրատարակել հայրենասիրական ստեղծագործություններ հայատառ թուրքերենով: Դրանց մի մասը քարգձմանություններ են հայերենից կամ այլ լեզուներից: Այսպես, ենչակյան կուսակցության գործիչներից, հրապարակախոս Հմայակ Արամյանը (1878-1919) Կ.Պոլսում 1909 թվականին հրատարակում է «Թոնակալի մահը» հայերեն, ապա՝ 1910 թվականին՝ նույնի հայատառ թուրքերենը: 1910 թվականին լույս են տեսել հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք գրքեր՝ Բարունակ Փառագյանի «Թոնակալության ժամանակաշրջանի հուշերը», Կ.Չալյանի «Արամյայի դեպքերը և պատասխանատուները», Ե.Պեհմեիլյանի գիրքը (204էջ) նվիրված 1909թ. Կիլիկիայում ճահատակված միսիոններին ու քարոզիչներին՝ նրանց կենսագրականներով համդերձ: 1912-14 թվականներին լույս է ընծայվել Հակոբ Վարժապետյանի «Հայկական տարեգիրքը»:

Մարզվանում նույն թվականին լույս են տեսել «Հայրենիքի և ազա-

տառքյան երգեր», իսկ Կ. Պոլսում՝ հայատառ բուրքերենով ստեղծագործող բանաստեղծների մի ամբողջ խմբի ստեղծագործություններից կազմված ժողովածու: 1910 թվականին լույս է տեսել հայտնի Ռեյի Հարերի (Հարեր Մարյան) բանաստեղծությունների ժողովածուն: Կաթապետ Ջեշիչյանի կազմած «Շարք սաղմամսի» (Արևելյան տարեգիրք, 1914թ.) գրքում արձակ և չափածո ստեղծագործություններ են պարունակվում:

Այս շրջանում որոշակի թիվ են կազմում հայատառ բուրքերենով գրված չափածո ստեղծագործությունները³³²: 1911-1914թթ հայատառ բուրքերենով իր բազմաթիվ բանաստեղծություններն է տպագրել Սերաստիայի «Անդրամիկ», «Հողդար» շաբաթաթերթերում տեղի կուսակալ, բուրք նոր գրականության պայծառ դնորդից Միհենը Էմինը: Նույնիսկ գրախոսականներ են տպագրվել «Բանաստեղծ կուսակալմիս Միհեն Էմին Պէլ»: Այս բարեկամությունը հայասեր բանաստեղծին այնուամենայնիվ հնարավորություն չի տվել կանխելու իր գալառում հայերի քարոզ³³³: «Արաիրատարակում են մի շարք գեղարվեստական արժեք ներկայացնող գրքեր, այդ թվում՝ միջնադարում սիրված պատմություններից «Պատմություն Փոնգիանու կայսերին» բարոյախոսական հեծք ունեցող պատմությունը: Հերիաքն առաջին անգամ հրատարակվել է 1803 թվականին: Այն քարզմամբված է եղել լատիներից բանաստեղծ Հակոբ Եվդոկացու (1573-1680) կողմից Լեհաստանում, ապա՝ հայերենից հայատառ բուրքերեն է քարզմամբվել և ունեցել բազմաթիվ տպագրություններ մինչև 1925 թվականը:

Չհաստատված մի աղբյուրի համաձայն այս երկիսի հայատառ բուրքերեն 4-րդ տպագրությունը կատարվել է Սադրատում, դեռևս 1790թվականին, Հարություն քահանա Շիրազեցու տպարանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ալիքի սրեց երկսորդերի ազգայնական քաղաքականության ուղղվածությունը: Հայերի կուրամները տարբեր գալառներում և վերջապես 1915 թվականը

332 Պոլսում առաջին անգամ Գևորգ Թամպուրջյանը լատինատառ է գրածել հայտնի նուսխական, «Շեխան» (Ալիսարի) հայատառ բուրքերեն գրական, գիտական, սոցիալական, անասնաբուժական, կենսագիտական, արդյունաբերական շարքական հանդես (1884-1885) և անասնաբուժական, կենսագիտական 150 հայատառ բուրքերեն բանաստեղծություններ (տես՝ Կարո Սրբազանյան, «Կարգահառ ու անգործարիները կորուստ մը՝ Գևորգ Թամպուրջյան, «Հասկ» տարեգիրք, Անիպոլս, 1993-1996, էջ 664):

333 Առաջել Կ. Պատրիկ Պատրիկյան Թաշահատան Սիրաստիի մ: գառաթ հայտերան» Հ.Ա. 1974, Օկտոբր, էջ 396:

Թուրքիայի ողջ տարածքով մեկ ամայեցրին հետագա մի քանի տարիների զրակամ, հրապարակախոսական, մշակութային ասպարեզը: Համարյա 6 տարի (1916-1922թթ) Թուրքիայում ոչ մի հայատառ թուրքերեն գիրք չի տպագրել:

20-րդ դարի 20-ական թվականներից սկսել են վերահրատարակել մախկին տարիներին առատորեն լույս տեսած արևելյան սիրավեպերը՝ երգերով հանդերձ, ինչպես Նասրեդդինի պատմությունները, դասագրքեր, բառարաններ, խոհարարական գրքեր, ինչպես նաև Աստվածաշնչեր, աղոթքներ, քարոզներ, կրոնաքարոյախոսական շատ երատարակություններ:

Ամենից հետաքրքիր հրատարակություններից է 1924թ. լույս տեսած փոքրածավալ եռալեզու զինվորական եզակի բացատրական բառարանը (հայերեն, ֆրանսերեն, հայատառ թուրքերեն՝ 64 էջ): Կազմել է Հակոբ Արուսյանը՝ Պոլսից նվիրված հայտնի ուսումնասիրության ինդինակ Հակոբ Սիրունին (1890-1973): Ձինվորական ասպարեզն այն եզակի քնագավառներից է եղել, ուր հայերը մուտք չեն ունեցել, ուստի և դրան վերաբերող հրատարակություններ չեն եղել:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունը վայելք է ապրել թրքախոս հայերի տվագ սերնդի անհետացման, և ընդհանրապես հարյուր հազարավոր թրքախոս հայերի մախտիրոսացման պատճառով: Հայատառ թուրքերեն գրահրատարակությունը Թուրքիայում մեծ արագություն անկում ապրեց: Մագապուրձ փրկված հայերը, որոնց համար ստիպված էին օգտագործել այս գրականությունը, կարդալ հայատառ թուրքերեն պարբերականներ, ինչպեսից էր «Բահնիման», կրոնական-քաղաքախոսական երատարակություններ և այլն:

Ձեռ էին գնացել ոչ միայն հայատառ թուրքերեն ընթերցողները, այլև այն անեղծող մտավորականները, հասարակական գործիչները:

ներին դրախտը: Ծիշտ այսպես էին նրանք քարոզում շրջելով Օսմանյան կայսրության մախկին վիլայեթներով և մերձավորարևելյան երկրներով, ուր հայկական գաղթավայրերն օր օրի ավելանում էին Թուրքիայից փախած հայերի հաշվին: Քարոզիչներն ու նրանց հրատարակությունները համազում էին հայերին զերծ մնալ ինքնապաշտպանությունից ու վրեժխնդրությունից: Այսպիսի բազմաթիվ հրատարակություններ, որոնց մի մասը զեղարվեստական ստեղծագործության շղարշ ունեին՝ տպագրվել են առատորեն Հալեպում, Դամասկոսում, Բեյրութում, Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Մարսելում, Լոնդոնում, Փարիզում, և Ամերիկայի մի շարք քաղաքներում և այլուր:

20-րդ դարի հրատարակությունները նախընտրում ենք ըստ երկրների ներկայացնել:

Հայատառ թուրքերեն գրքեր ամենից շատ, մոտ 150 ամուս, հրատարակվել են Միթիայում՝ Հալեպում և Դամասկոսում: Այդ ժամանակվա 30 գոյություն ունեցող տպարաններից 17-ում հրատարակվել են հայատառ թուրքերեն գրքեր³³⁴ Միթիայի հայկական գաղութն ամենմեծներից էր և սիրիական ժողովուրդը հյուրընկալ ու ազնիվ: Թուրքիայի տարբեր գավառներից հայ փախստականները Միթիա էին հասցրել ու հիմնադրել իրենց տպարանները: Այսպես օրինակ, «Մուրիական մամուլ» (1922-1926) տպարանը փոխադրվել էր Ադանայից 1922 թվականին: Հալեպի «Գուլեն» տպարանը (1922-1945) ժառանգորդն էր Այնթապի Կիլիկյան Կուլեջի, որ բացել էին ամերիկյան միսիոներները: Մի շարք հայկական տպարաններ բացվեցին կապված նոր հայկական պարբերականների հրատարակության արթիվ: Այսպիսի սկիզբ են ունեցել «Արևելք» (1946 թ.), «Եփրատ» (1942-1949), «Նախի» (համդեֆ, 1945-1955) տպարանները: Ինչպես ճյուղ երկրների, այնպես էլ Միթիայի հայկական համայնքի ներկայացված էր մի շարք քաղաքական կուսակցություններով, մշակութային, բարեգործական, մարմնամարզական և այլ միություններով: Դրան պետք է ավելացնել հայկական տարբեր եկեղեցիների գոյությունը, որոնք ղեկավարում էին համայնքի իրենց հոտը:

Երբեմն հայկական թերթերն ու տպարանները փակվել են

³³⁴ 1973թ. Հալեպում կառուցվել է Գ.Մաթիզյանի և Օ.Մարտիապետյանի «Միթիա» հայկական տպարանների պատմությունից՝ կարևոր ստույգախոսությունը: Այստեղ մեկնարկված են տպարաններ, վարչերեսաններ և Միթիայում տպագրված գրքեր: Հայերն հրատարակված գրքեր, ներքում են ծագել 20 արտոսկան և հայկական տպարաններում: Տես նշված պետություն էր (10-ը):

կուսակցական շահերի բախման արդյունքում Համադրյա ամեն մի հայկական տպարան ունեցել է իր քաղաքական ուղղվածությունը, հարելով որևէ կուսակցության, միության և եթե ոչ լրիվ, գոնե մասամբ համդիսացել է վերջինիս քաղաքական գաղափարների արտահայտիչը:

«Գոլիչ» տպարանում լույս են տեսել անգլերենից թարգմանված բողոքականների կրոնա-քարոյախոսական տխի գրքերը, կրոնական պատմություններ, նույնիսկ գիտական, բժշկական գրքույկներ: Երբեմն այս հրատարակություններից առաջացած հասույքը տրամադրվել է տարբեր բարեգործական նպատակների համար³³⁵: Կրոնական ամսաթիթը: Այստեղ տպագրվել ու անվճար բաժանվել են կրոնական ամսաթիթը: Լինելով Հալեպի բողոքական կրոնական թերթիկներ և քարոզներ: Լինելով Հալեպի բողոքական հայերի տպագիր օրգանը, հաճախ են տպագրվել կրոնական գրքույքներ, որոնք իրենցից հնագանդության կոչեր են ներկայացրել: Տպագրություններ կատարվել են հայերեն և հայատառ թուրքերեն:

«Մուրիական մամուլը» համդիսացել է հայ ենթակյան քաղաքական կուսակցության տպագիր օրգանը: Այստեղ էլ տպագրվել է նրանց «Հնչակ» թերթը և կուսակցության երիտասարդական մասնաճյուղի ամսագիրը:

«Տեր Սահակյան» տպարանը երբեմն տպագրել է զեղարվեստական գործեր, ինչպես օրինակ Իմանյան Մենուշի «Այնթապի երգերը» (1931) և Հ.Մերթախանյանի «Այնթապի պատերազմի եղերգը» (1948), «Քյոտ օղյու պատմությունը» (1933): Հալեպի հայ ուսուցիչների միության «Սեան» տպարանում (1944-1946) հրատարակվել է Տեր Պետրոսյան Լուսինի «Անք Հայաստանի մասին» դեռտանը մերգաղթի շրջանում 1946 թվականին Նույնիսկ երև այս տպարաններում մեկ հայատառ թուրքերեն գիրք է հրատարակվել, այն հետաքրքիր է իր տեղեկատվական տեսակետից: Հետաքրքիր է, որ հայ ուսուցիչներն անգամ իրենց տպարանն են ունեցել ուսումնական կյանքի հետ կապված իրենց հրատարակություններն իրականացնելու համար:

Ինչպես նախկինում թուրքիայում, այնպես էլ Սիրիայում

335 1931 թ. տպագրված «Եզգույն արևիկների» գրքի առաջագած հասույքը տրամադրվել է իսլամական երկամսերը սպառելու:

հրատարակվել են որոշակի թվով կրոնական բնույթի գրքեր, որոնց հեղինակները եղել են ամերիկյան քարոզիչներ: Այս տպագրություններն իրենցից ներկայացնում են քարգմանություններ, կատարված հիմնականում անգլերենից: Այս հրատարակությունները պատկանում են ավետարանական եկեղեցու տարբեր ուղղություններին, նրանց դավամարանական հյւնքերին ու սկզբունքներին: Հրատարակված գործերի հեղինակների թվում են Թորրի Ռուբեն Արչերը, Յիմմի Չարլզ Գրանդլստոնը, Վեսլի Ջոնը, Սպեյրոն Չարլզ Հադդոնը: Սյուս հեղինակների մասին մենք տեղեկություններ չգտանք ոչ մի կրոնական, միսիոներներին վերաբերող հանրագիտարանային հրատարակություններում: Թվենք այդ հեղինակներից մի քանիսին՝ Բրասուն Արչիբալդ, Օ. Սմիթ, Թ. Մուտի, Իգարել Մերիլ, Կ. Բրուկս, Ռ. Ռաբորտս, Ջոնաթան Էդվարդս և այլն: Բացառված չի, որ այս վերջինները մաս են կազմել Սիրիայի հայերի շրջանում քարոզչության ուղարկված ավետարանականների: Թարգմանությունները կատարվել են Լ. Մաքսուտյանի, Թ. Աժնեյանի, բողոքական քահանա Ա. Եղոյանի, Ս. Քեչիշյանի, Գ. Միզմեյանի կողմից: Հայատառ թուրքերին հրատարակությունների թվում են կաթոլիկությանն ու բողոքականությանը հարած մի շարք հեղինակների Աբրահամ Սեֆերյանի, Միմաս Պոզոբյանի, Մ. Չորսսոջյանի, Ռեբեկա Գրիգորյանի, կաթոլիկ քարոզիչ Վահան Թահմիզյանի, Գևորգ Գասարեյանի ինքնուրույն գործերը:

Այս գրքերի կողքին և դրանց քարոզչական բնույթին հակադրվելու միտումով Հալեպում հայատառ թուրքերին գրքեր են հրատարակվել հայ առաքելական եկեղեցու դիրքերի պաշտպանությանը, ուղղված միսիոներների ազգը պատակտող, հոգևորական քաղաքականության դեմ: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ եկեղեցու կողմից հրատարակված ամուսնությունների և կնունքների կարգի մասին գրքույկը (1929թ.): Այսպիսի հրատարակությունները մապատակ են հետապնդել կապված մնալ առաքելական եկեղեցու օրենքների ու ավանդույթների հետ: Այս տպագրությունները երկրպետ են եղել հայերեն և հայատառ թուրքերին:

1930-1950 թվականներին Հալեպում լույս են տեսել 1915 թվականի ազգային մեծ ողբերգության մասին մի շարք գրքեր: Հայրենիքի կորստի, նյութական և հոգեկան հարստությունների ոչնչացման, մշակու-

քային արժեքների, հուշարձանների ավերմանն են նվիրվել մի շարք հրատարակություններ: Այս գրքերը կորցրած երկրի, պատմական ու մշակութային անցյալի նկատմամբ հայրենակազրուտության խոր զգացումներով են լեցուն: Այդպիսի գրքերից են: Իմանյան Մեհնուշի(իմանիւն Մեհնուշ, Մանուշակ Տեյիոմենեյան) «Այնքապի պարպումը», «Երկրորդ գաղթ», «Այնքապի երգեր», և «Հյուղակների դեստանը», Սարգիս Սերդարյանի նույն քննային նվիրված չափածո ստեղծագործություններն ամփոփող գրքուկները (1919-1935 թվականներին), երգարաններ, Հակոբ Պաղունու 1915-1929թթ հայկական դժբախտությունների մասին չափածո գործը և այլ փոքր ժապալի ստեղծագործությունները (1929), Սարգիս Մինասյանի հրապարակախոսական բնույթի չափածո գործերը (1939), Խաչիկ Գասպարյանի «Արու Լալա Մահարու» նմանությամբ գրված «Հայ գաղթականը» (1946) և այլն:

Ընդհանրապես այս տարիների հրատարակությունների մեջ որոշակի թիվ են կազմել իրենց «աշուղներ» հորջորջած քանաստեղծների ստեղծագործությունները: Դրանց թվին է պատկանել Մարսելում հրատարակված Աշուղ Ղազարի (Թազվոր խաչիկյան) «Հայու ողբերգություն» քանաստեղծությունների ժողովածուն (1930):

Միոհայի հայկական գաղտը չի տվել ոչ մի արժեքավոր պատմական կամ գեղարվեստական երկ հայատառ թուրքերենով: Տալազովել են հայտնի արևելյան սիրավեպերի հերթական վերահրատարակություններ, հին և նոր եեթիաթներ, պատմություններ և այլն, որոնք միայն այս գրականության գոյության փաստի արձանագրումներն են ոչ գրական երևույթներ: Թեև Թուրքիայից փախած հայերը շարունակում էին մնալ թուրքերենի (հայերենի հետ միասին) կրողներ, սակայն արարական աշխարհում թուրքերենը աստիճանաբար կորցնում էր իր գործածական նշանակությունը: Թրքախոս հայերին կուսակցական, հասարակական, մշակութային կյանքին մասնակից դարձնելու համար հայատառ թուրքերեն և հայերեն մասովը շարունակում էր այնուամենայնիվ հայատառ թուրքերենով հրատարակել փաստական հարուստ նյութ:

Հաջնակից հետո հայատառ թուրքերեն հրատարակություններ ունեցած նշանակությամբ երկրորդ կենտրոնը եղել է Թեյրուրը: Հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները 12 հայկական տպարաններում են կատարվել, ինչպես նաև ամերիկյան ավետարանականներին պատկանող տպարանում: 1913-1946 թվականներն ընկած ժամանակա-

հատվածում Քեյրոսում լույս է տեսել մոտ 40 հայատառ թուրքերեն գիրք: Արծրազոր են «Սպաներեն- հայերեն և հայատառ թուրքերեն գրուցատրոփին»-ը (անանուն, 1928) և Կ.Կրիլկեցու կազմած «Ջրուցատրոփին հայերեն և հայատառ թուրքերեն» (1930): Քեյրոսում «Լոթֆիկ, Ֆլորենցա և Իսկենդերի» համառոտ պատմության հետ միասին հրատարակվել է Ալեքսանդրի պատմությունը: Հայտնի է միայն, որ 32 էջանոց գիրքը տպագրվել է Կարապետ Տոնիկյանի տպարանում: Վերահրատարակվել է Փոնցիանոս կայսեր և յոթ իմաստասիրների մասին սիրված պատմությունը (1828), Ալեքսիանոսի պատմությունը (1826, 1828), արևելյան համարյա բոլոր սիրավեպերը: Քեյրոսի հայ համայնքը չի շարունակել հայատառ թուրքերեն գրահրատարակչության ավանդույթները, թեև համայնքը կազմված է եղել թուրքիայից փախած հայերից: Գրական ու մշակութային գործիչներն արդեն նկատելի թիվ չեն կազմել: Անքիլիասում, Մ.Մազուտյանի տպարանում հրատարակվել է գրաբար հայամալորիցի կատարված ծավալուն «Մրբերի կյանքը» խորագրով (1937թ. 412 էջ) մի քարգանություն: Հրատարակվել են կրոնական և եկեղեցական ծեսերին վերաբերող գրքեր, երազահամներ, գուշակությունների գրքեր, որոնք որոշակի գեղարվեստական արժեք չեն ներկայացնում: Քեյրոսի ամերիկյան տպարանում շարունակվել են տարին մեկ տպագրվել Աստվածայուն, ավետարաններ, քարոզական գրքեր: Կրոնական բովանդակության սովորական դարձած հրատարակություններին զուգահեռ՝ ի հայտ է գալիս բովանդակային նոր արտահայտություն, որն արդյունք էր Քեյրոսի հայ գաղութի կյանքի և պատմական իրավիճակի փոփոխության: 1946 թվականին լույս է տեսնում Ալուդ Լադիի «Ներգաղթի մասին դետանդ և խնդրանք Մտալինին» գիրքը: Ազգությամբ հայ հեղինակն իր բալագում գովերգում է դեպի Սովետական Հայաստան կազմակերպված սփյուռքահայերի ներգաղթը: Զադարսկան ուղղվածություն ունեցող հայատառ թուրքերեն մի քանի փոքր ծավալի նմանատիպ գրքույկներ հրատարակվել են նաև հայկական մյուս գաղութներում ևս: Քեյրոսում են հրատարակվել նաև մի շարք երգարաններ, խոհարարական գրքեր:

Երուսաղեմի Մրբոց Հակոբեանց վանքի տպարանում շարունակվել են տպագրվել «Պաղտասար Դպրի» «Պատմություն Գրիգոր Լուսավորչի» երկի հերթական վերահրատարակությունները: 1928 յվականի հրատարակությունն այդ գրքի 6-րդ տպագրությունն է: Հովհաննես Տերոյնեց Ծամուռեյանի «Երկու սուրբ Հակոբ ստաբյալների սրտ-230

ներու» վերնագրով, Արշակ Պոհնալյանի հեղինակությամբ:

Այս գիրքը մեզ հայտնի է միայն մատենագիտական աղբյուրներից՝ Նույն Արամ Ստեփանյանի տպարանում 1917-ին լույս է տեսել մի այլ բանաստեղծի՝ Կարապետ Մարյան -Մորուքի հայատառ բուրբերեն բանաստեղծությունները:

Վիեննայում կենտրոնացած «Աստվածաշնչի տարածման ամերիկյան միության» մասնաճյուղի կողմից տպագրվել են Աստվածաշնչեր, «Սողոմոնի առակները» (1935), իսկ Վենետիկի Մխիթարյանները շարունակել են արժեքավոր բառարաններ հրատարակելու իրենց ազնիվ գործունեությունը: 1912թ.երկրորդ անգամ վերահրատարակվել է Ա.Գանթարյանի «Բառարան գաղղիներն-հայերեն-տանկերեն» 1236 էջից կազմված բառարանը, որը հայատառ բուրբերենի օգտագործմամբ ս.Պապարի Մխիթարյանների կողմից հրատարակված մեզ ծանոթ վերջին տպագրությունն է:

1904 թ. Մոֆիայում լույս է տեսել Աս.Աղուտիչյանի «Բառարան պոլկարերեն-հայերեն-տանկերեն»-ը:

Արենցում լույս են ընծայվում Հայկ Գնդումու (Համբարձում Թովնյան) «Առձեռն բառարան յունարեն-հայերեն-բրբերեն» և «Չրուցարան յունարեն-հայերեն-բրբերեն լեզուներու » գործնական նշանակություն ունեցող տպագրությունները 1923 թվականին: 1929-ին Սեջանիկում հրատարակվել է Այսբերի գրչանվամբ Ներսես քին, Նշանյանի «Մազեթգութիւն-աշուղական ինքներգութիւններ»-ը, տպագրված «Հորիզոն» տպարանում:

20-րդ դարի 20-ական թվականներից Հայտառառ բուրբերեն գրքեր են հրատարակվել Ամերիկայի միացյալ Նահանգների մի շարք քաղաքներում, այդ թվում Ֆրեզնոյում, Ֆիլադելֆիայում, Լոս-Անջելեսում, Նյու-Յորքում: Այստեղ էին տեղափոխվել ավետարանականների կողմից ամերիկյան համալսարաններում կրթություն ստացած քողորական գործիչների ընտանիքները: Նրանք շարունակել են հրատարակել հայատառ բուրբերեն գրքեր, 7 պարբերականներ Դեպոյոլտում, Նյու-Յորքում (4 անուն), Պասադենայում:

Բազմաթիվ հրատարակություններ, որ տեղ են գտել մեր կազմած հայատառ բուրբերեն տարազիր գրքերի մատենագիտության հավելվա-

Асмих Степанян

Арменописьменная литература на турецком языке

(Источниковедческое исследование)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Арменописьменная литература на турецком языке представляет собой своеобразную и важную ветвь армянской культуры, самобытное проявление которой было обусловлено специфическими социально-историческими условиями существования армянского народа в Османской Турции. В процессе своего формирования и развития арменописьменная литература на турецком языке прошла два этапа: рукописный и печатный. Рукописный период, зафиксированный с XIV века, не был прерван вследствие появления печатной литературы в начале XVIII века и продолжил свое существование еще целый век. От рукописного периода до нас дошло свыше 300 рукописей и фрагментов многожанровой литературы, изучение которой дает, несомненно, ценный материал по истории, культуре, фольклору и общественной мысли армянского народа.

Предметом наших исследований является преимущественно печатный период литературы, охватывающий время с 1727 года по наши дни. В основу исследования положена изданная нами в 1985 г. библиография печатных книг на арменописьменно-турецком языке и в 1987 г. библиография арменописьменной периодической печати на турецком языке.

Зарождение и существование арменописьменной литературы на турецком языке было вызвано социально-историческими условиями, сложившимися в Западной Армении, входившей в состав Османской империи. Эта литература была средством общения в среде туркоязычных армян, как владев-

ших родным армянским языком, так и утратившим его/. Книжные публикации наряду с весьма речительным количеством периодических изданий на арменописьменно-турецком языке /около 105 наименований газет и журналов/, были призваны воспрепятствовать процессу ассимиляции туркоязычных армян посредством приобщения их к традициям и ценностям армянской культурной жизни, к достижениям европейской научной и общественной мысли, к процессу европеизации в Османской империи, тем самым способствовать пробуждению национального самосознания западных армян.

Арменописьменная литература на турецком языке широко использовалась также миссионерами разных католических и протестантских орденов. Помимо проповеди христианской веры, эта литература, в конечном счете, имела целью распространение политического влияния того или иного европейского государства, а впоследствии и Америки среди христианских народов Османской империи, прежде всего - армян.

Арменописьменная литература на турецком языке по своему характеру была многогранной: художественная / как оригинальная, так и переводная/, историческая, историко-религиозная, просветительская, публицистическая, философская, научная и научно-популярная, учебная, детская, вероисповедная, а также правовая /своды законов и кодексы/. В процессе своего развития эта литература претерпела изменения, и уже в XIX веке преобладающим в ней стало светское содержание. Новое качество придали этой литературе переводы произведений французских просветителей /Вольтера, Руссо, Ламартина, Расина, Шатобриана/, а также произведений таких гигантов литературы, как Гюго, Сервантес, Дюма и другие.

Политическая обстановка, сложившаяся после Танзимата, выдвинула необходимость и создала возможность появления прогрессивного романтизма в противовес реакционному романтизму и сентиментализму, отдалявшим читателя от реальной жизни, от активной политической борьбы и уводя-

щим к одиночеству, к уходу в себя, как предлагали произведения Э.Юнга, А.Попа, Метастазлио и других.

Жестокая цензура в годы "зулума" загнала в тулик культурную жизнь и общественную мысль в Османской империи. Это обстоятельство неминуемо отразилось также как на арменописьменной литературе на турецком языке, так и на аналогичной периодике.

Закрывались армянские театры, запрещались армянские представления, из школьных программ были исключены история и география армянского народа. Однако и в такой ситуации арменописьменная литература на турецком языке не прекратила своего существования, а лишь видоизменила формы своего воздействия. С 70-х годов XIX века началось издание романов десятков писателей беллетристов, но уже иного общественного и художественного масштаба. Произведения, публиковавшиеся с того времени, были лишены социально-политической, а также художественной значимости, однако при этом неоспоримым оставалось их познавательное значение для читающей публики в условиях Османской действительности. По свидетельству ряда турецких исследователей, арменописьменная литература и периодика на турецком языке были известны и доступны не только армянам и туркам, но и другим туркоязычным народам Османской империи - болгарам, грекам, албанцам.

Арменописьменная литература, в частности переводная беллетристика, наряду с представлениями армянских театральными трупп на турецком языке /в основе представлений лежали арменописьменные пьесы на турецком языке/, в большой мере содействовала развитию просветительского движения в Османской империи, процессу вестернизации, определенным сдвигом в области науки, техники, культуры, оказала влияние на эмансипацию женщин в Турции.

В основе арменописьменной литературы на турецком языке лежит синтез разговорного и литературного турецкого языка. Эта литература сыграла неоспоримую роль в деле становления и развития современного турецкого языка. Значительно предвосхитив развитие турецкой литературы, армено-

письменная литература на турецком языке, переводы произведений европейских авторов, через арменописьменно-турецкую литературу, проникшие в Турцию, в немалой степени способствовали формированию собственно турецкой печати, а затем и новой турецкой литературы.

В XX веке наблюдается спад арменописьменной литературы на турецком языке. Главной причиной ее гибели послужила резня армян в Османской империи, которую не избежали также армяне - носители турецкого языка. Спасшиеся деятели армянской культуры и литературы были рассеяны по всему миру. Уцелевшие армянские типографии перебрались в разные страны Востока и Запада. В сложившейся обстановке определенный интерес к активизации арменописьменных изданий на турецком языке проявили американские миссионеры, "душеспасительные" проповеди которых, несомненно, принесли вред армянским общинам диаспоры. Издания американских миссионеров появились преимущественно в странах Ближнего Востока, в разных городах США.

Попытки восстановить былую мощь арменописьменной литературы на турецком языке, ее традиций, не увенчались успехом. В социально-исторических условиях новейшего времени арменописьменная литература на турецком языке стала анахронизмом.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՍԻՐԵՐԻ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ (ՀԱՅՍՏԱՆ
ԹՈՒՐՔԵՐԵՆՈՎ ԳՐԱՍԾ) ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ¹⁷⁷**

1. Afrika Avcılarının Horası. GA/OT
2. Afrika Bedevileri. GA/OT
3. Ahmak Köpek Açlığından Hisse Umar Baklavadan. GA/OT
4. Ahz-İ Sâr yahut Avrupa'nın Eski Medeniyeti. (Ahmet Mithat). GA/OT
5. Akif Bey (Namak Kemal). GA/OT
6. Akst gün. GA/OT
7. Aleksinaç (Fethi) y Osmanlı Kahramanları (Nâzim Paşa). GA/OT
8. Alicenap Amiral y Portsmouth Vaka'sı y Amiral Bing (Paul Foucher). MM/OT
9. Alp Dağlarının Çoban Kızı (Ch. Desnoyers-A. Dennerly). GA/OT
10. Altın İfritleri. MM/OT
11. Amerika Korsanları. GA/OT/MM
12. Anadolu Köylüleri (Hasan Vahid). GA/OT/MM
13. Angelo Malipieri (V. Hugo). MM/ GA/OT
14. Arabacı y Evlâs Uğruna Herşey Feda (Bouchardy). MM/OT
15. Arap Çalgısı. GA/OT
16. Arifin Hilesi (b. Dikran Çuhacıyan-A. Alboretto). GA/OT
17. Ariyet. GA/OT
18. Armand Lefourtier. MM/OT
19. Arzu ile Kamber. GA/OT
20. Aşkım Bir Yar İsterim Sadık. GA/OT
21. Aşk-ı Muhib. MM/OT
22. Aşk-ı Tabib (Molière, ç. A. Vefik Paşa). GA/OT
23. Atar-Güll (E. Sue-A. Bourgeois-Masson). GA/OT
24. Av Kuşları (A. Dennerly). MM/OT
25. Ayna. GA/OT

26. Ayyar Hamza (Molière, Ali Bey). Biçare 27. Aziz Ağa. GA/OT
28. Baba Himmet(E. Cormon-E.Grangé). GA/OT
29. Balmumcu (X.de Montépin). MM/OT
30. Bekâr Filizof. GA/OT
31. Belle Héléne (Offenbach). GA/OT/F
32. Bernard y Bohemya Haydutları. GA/OT
33. Besa y Ahde Vefa (Şamseddin Sami). GA/OT/F
34. Biçare (Nuri Bey). Bir
35. Biçare kız. MM/OT
36. Biçare Mionne. MM/OT
37. Biçare Zevce. MM/OT
38. Bigünâh Kızcağız. GA/OT/MM
39. Bir Evlâdın Tesiriyle Bir Karındaşın Nedameti. MM/OT
40. Bir Fakir Delikanlının Hikâyesi (Octav-Feullet-ç.Ahmet Fahri).MM/OT
41. Bir Floransalı. GA/OT
42. Bir Hannenin Namusu. MM/OT
43. Bir Kadeh Çay. MM/OT
44. Bir Kadının On Senelik Hayatı. (Scribe-Terrier). MM/OT
45. Bir Kadının Parası. MM/OT
46. Bir Peder Ne Kadar Sefil OlsaYine Pederdir y Hokkabaz (A.Dennery-J.Brésil) GA/OT/MM
47. Bir Saat Mahpus. GA/OT
48. Bir Sefil Famiilya y Kaldırmacı. MM/OT
49. Bir Türk Kahramanı y Türkistan'da Çernayet (Vizental). GA/OT
50. Bir Validenin Hatası. MM/OT
51. BirValidenin Hayır Duası. MM/OT
52. Bohemya Eşkıraları. GA/OT
53. Bohemya Ömrü (Th.Barriere-H.Murger). GA/OT
54. Bombardonun Lokantası. GA/OT
55. Borsa (F.Ponsard). GA/OT
56. Bourgeois Gentilhomme (Molière). GA/OT
57. Börek Ana. MM/OT
58. Les Brigands. GA/OT
59. Burnusdan Müşteki. GA/OT
60. Bühtan. MM/OT

61. Cani Pederin Avukat oğlu. MM/OT
62. Catherine Howard (A.Duma Père). GA/OT
63. Cezar Borgia (Crisafullu-Devinsaque). GA/OT
64. Ceneviz Fethi. GA/OT
65. Cenova Muharebesi (Ahmet Necip). GA/OT
66. Ceylan ile Azime (Ducange). GA/OT
67. Cinayetle Vikaye'yi Namus. GA/OT
68. Charlotte-Werter (Goethe). GA/OT
69. La Comtesse Sarah (George Ohnet). MM/OT
70. Çalma Kapıyı ÇalarlarKapını (Çingirak. Ali Bey?). GA/OT
71. Çemenzârin Bir Lâlesi. GA/OT
72. Çengi y Danış Çelebi (Ahmet Mithat, Haydar Bey,Muallim Naci).F/OT
73. Çerkes Özdenleri ((Ahmet Mithat).F/OT
74. Çingirak (Ali Bey?). GA/OT
75. Çileli Kadın y Muhabbet-i Mâder-üne Aşka Galebe Eder mi? MM/OT
76. Çilingirler (F.Pyat). MM/OT
77. Çinli Han. MM/OT
78. Çin Çiçeği (C.Lecocq-Chivot-Duru), Çuhacıyan/OOT
79. Çoban Kızı. B
80. Çoban Oğlu ve Çoban Kızı. GA/OT
81. Çocuklar. GA/OT
82. Çocukların Fendi. GA/OT
83. La dam o Camelias (A.Dumas fils). GA/OT/MM
84. Dalila (O.Feuillet). MM/OT
85. Dava Budalası. GA/OT
86. Değirmenci kızı (S.Manasyan). GA/OT
87. Delile /Kanlı Intikam/ (H.Bedrettin-M.Rıfat). GA/OT
88. Demirhane Müdürü (G.Ohnet). MM/OT
89. Denartle Muttasif Bir Karı y Çocuk Hırsız Bir Karı. MM/OT
90. Dilenci. MM/OT
91. Dilenci Fufine. MM/OT
92. Dilenci Karı (A.Bourgeois-Masson). MM/OT
93. Diriyata Pirince Giderken (Bidar Arabacıyan). GA/OT
94. Dingala. GA/OT
95. Direktörün Halı (Bidar Arabacıyan). GA/OT

96. Divaneler Hekimi. GA/OT
97. Dokuz Ayın Son Çarşambası. GA/OT
98. Dolandırıcının Neticesi. GA/OT
99. don Cezar de Bazan (Dumanoir-Dennery). GA/OT
100. Don Gregorio (Giov.Giraud). GA/OT
101. Don Juan (Molière). GA/OT
102. Dört Yüz Frank (K.Rışduni). GA/OT
103. Ecel'i Kazan (Ebüzziya Tefik). GA/OT
104. Edgard ile Beslemesi (E. Labiche-M.Michel). GA/OT
105. Efendinin İntikamı. GA/OT
106. Ekmekçi Kadın (X.de Montépin). MM/OT
107. Eleman. GA/OT
108. Ersas (Ali Haydar). GA/OT
109. Eski Bina Alevlendi. MM/OT
110. Esrar-ı Paris (E.Sue). GA/OT
111. Eşkiya Zevcesi. GA/OT
112. Evlâtlık Kız. MM/OT
113. Evlâtlarımız. MM/OT
114. Eyvah! (Ahmet Mithat). GA/OT
115. Falcı Karı (X.de Montépin). MM/OT
116. Fakir Delikanlı. MM/OT
117. Fazilet Mağlup) Olur mu? (A.Bourgeois-Masson). GA/MM/OT
118. Fedakâr Gemicici (N.Fournier-H.Meyer). MM/OT
119. Feth-i Celil-i Konstantaniye. GA/OT
120. Feyz-i Aşk (Şakir). GA/OT
121. Feyzi Paşa. GA/OT
122. Fırsat (A.Potevin). GA/OT
123. Fiyaka. MM/OT
124. Fortuno'nun Şarkısı (J.Offenbach). GA/OT
125. Fransa-Prusya Muharebesi y Comt de Saint-Hélène. GA/OT
126. Frankfurt Piyangosu. GA/OT
127. Frou-Frou (H.Meilhac-L.Halévy). MM/OT
128. Fukaraya Sadaka var (J.de Prémery). GA/OT
129. Fukaranın Vasiyetnamesi (V.Ducange). GA/OT
130. Gavaut. Minard ve Şürekâsı (E. Gondinet, ç. Ali Bey). GA/OT
131. Gäve (Şamsettin Sami). F/OT
132. Gemiciler. GA/OT

133. Gemicilerin Horası. GA/OT
 134. Geveze Berber (Ali Bey). GA/OT
 135. Giroflé-Giroflâ (C.Lecocq-ç.H.Bedrettin Şakir). GA/OT
 136. Görenek (Mehmet Rifat). GA/OT
 137. Granpimpampoli (K.Rıfıduni). GA/OT
 138. Giuditta (P.Giacometti?). GA/OT
 139. Günahkâr Karı (A.de Prebois). MM/OT
 140. Güruh-i İnsan Nakistir Her An (Lanbert Thiboust-ç.M.Hilmi). GA/OT
 141. Güzel Amelia (N. Fournier). MM/OT
 142. Güzel Elen. MM/OT
 143. Güzellik Kızıadeleri. GA/OT
 144. Hasan Onbaşı. GA/OT
 145. Hayalî Hasta (Molière-A.Vefik Paşa). GA/OT
 146. Haydutlar (Schiller). GA/OT
 147. Haylaz Çocuk. GA/OT
 148. Haylaz ile Müral. GA/OT
 149. Hırsız Simon. GA/OT
 150. Hokkabaz. MM/OT
 151. Horhorlu Bekri. GA/OT
 152. Huda ve Aşk (Schiller- ç.H.Bedrettin Şakir). GA/OT
 153. Hürmüz. GA/OT
 154. Hürmüz Beyin Boşboğazlığı. GA/OT
 155. Hüsn-i Ahlak. GA/OT
 156. İbdat ve İkbâl (Ahmet Necip). GA/OT
 157. İğreti Saç. GA/OT
 158. İhtiyar Onbaşı/Müsin Onbaşı ((Dumanoir-Dennery-ç. Şamsettin Sami).GA/OT
 159. İki Ahbab Çavuşlar(T.Baudoin d'Aubigny-Mailard, ç.Mehmet Hilmi). GA/OT
 160. İki Ahmak Yoldaşlar (E.de Richmond). GA/OT
 161. İki Donsuzlar (Siraudin-E.Moreau-Delacour). GA/OT
 162. İki Kardeşlerin Sergüzeştî (Ziya Bey). GA/OT
 163. İki Karpuz Bir Koltuğa Sığmaz (O.Hamdi). GA/OT
 164. İki Mülâzım (C.Roti). GA/OT
 165. İki Oksüz Kız (Dennery-Cormon). MM/OT
 166. İki Peder. MM/OT

167. İki Sağırlar (A. Bourgeois-J.Moneaux). GA/OT
168. İki Yümrücek (P. Decourcelles-ç.Mehmet Reşat). MM/OT
169. İki Züğürt Açıkdözlü. GA/OT
170. İki Hemşireler. MM/OT
171. İraklis. GA/OT
172. İskonçes. GA/OT
173. İsveçli Kız (V.Ducange). GA/OT
174. İşret Belası. MM/OT
175. İşte Alafranga (M.F.) GA/OT
176. İtalya Koylülere. GA/OT
177. İtimat, Ernel, Rikkat (J.B. Rotsuer).MM/OT
178. Jack Varley (L. Sazie-G.Grison).MM/OT
179. Jean Gray (E.Nus- A.Brot). GA/OT
180. Jean de Galais. GA/OT
181. Jozef'in Mantosu (ç.Fahri Bey). F/OT
182. Kader Böylemiş. GA/OT
183. Kaliforniya'da Altın Arayıcıları y Glanston Golü (u. Dennery). MM/OT
184. Kalp Gözü. GA/OT
185. Kampanacı y Müthüs Bir Netice (J.Bouchardy). MM/OT
186. Kanarya. GA/OT
187. Kantocu Kız. (X.de Montépin). MM/OT
188. Kantoni Kalesi. GA/OT
189. Kapıcının Başından İki el Saç Matlubu. GA/OT
190. Kara Dağırmen Cinayeti y ÇınayetiYılan İzi (M.E.Braddon-ç.M. Refik).MM/OT
191. Karı Adam Ne Yapar. GA/OT
192. Karı İntikamı (M.J.Sedain-ç.M.Rıfat,E.Eşref). GA/OT
193. Karnaval Açıkları. GA/OT
194. Karnaval Çapkınları. GA/OT /MM
195. Karnaval Kokozları (M.Çarpasciyan). F/OT
196. Karnavalda Bir Gece. MM/OT
197. Kean (A.Dumas Père). GA/OT
198. Kel Kapıcı. GA/OT
199. Keyhüsref Sahin Adetleri. GA/OT
200. 48 Okkalık Baş Belası. MM/OT
201. Kırmızı Güzdan (N.Fournier-Meyer). MM/OT

202. Kırmızı Oda (Th. Anne). GA/OT
 203. Kırmızı Pantolon. GA/OT
 204. Kiskanç Karı. GA/OT
 205. Kiskançlık Belâsı. MM/OT
 206. Kızıl Koprü çinayeti (E.Gaboriau-Hipp.Hostein-ç.Fuat Bey).MM/OT
 207. Kızının Katili y Bir Nasihat Bin Müsibettin Yeğdir. MM/OT
 208. Kızıl Dügün. GA/OT
 209. Klamar. MM/OT
 210. Kocaya Tuzak (Stapleaux). GA/OT
 211. Kokona Yatıyor (E.Grangé-V.Bernard, u. Ali Bey). GA/OT
 212. Kömrücü Kari. MM/OT
 213. Kör y Öz Evlât Aslına Çeker. (A.Bourgeois -Denmery, ç.A.Münif).MM/OT
 214. Körün Oglu. GA/OT
 215. Köse Kâhya(b.D.Çuhacıyan-A.Alboretto, i. K.Rıftunı). OOT
 216. Köyün Uftadeleri y İki İhtiyar Aşıklar. GA/OT
 217. Kral Çoban. GA/OT
 218. Kumarbazın Encama. GA/OT/MM
 219. Küçük Gemiciler. GA/OT
 220. Küçük Polonya (L. Thiboust-E.Blum). GA/OT
 221. Leblebici Hor-Hor Ağa (b. D.Çuhacıyan, İ.T.Nalyan) OOT/ GA/OT
 222. Lerouge Gavası. MM/OT
 223. Leyla ile Mecnun (Mustafa Efendi). GA/OT
 224. Londra Expressi. GA/OT
 225. Londra Kulesi. GA/OT
 226. Londra Pazarı. MM/OT
 227. Lostracının Mirası. GA/OT
 228. Lucie Gigier (L.Battu-Jaim Fils). GA/OT
 229. Lucrèce Borgla. GA/OT
 230. Luisa Miller. GA/OT
 231. Lyon Postası. GA/OT
 232. Madam Angot'nun Kızı (Lecocq). GA/OT
 233. Madam Saint Tropez ((A.Bourgeois -Denmery). GA/OT MM/OT
 234. Madam Sularda. GA/OT
 235. Madam Uykuda. GA/OT MM/OT
 236. Mağdur-ı Kalp y Fedakâr Valdenin Fedakâr Çocuğu (V.Sejour- J.

- Bresil,ç Mehmet Fahri) MM/OT
237. Mahçubiyetin Mukafaası. GA/OT MM/OT
238. Manon Lescaut (Th.Barriere-M.Fournier). GA/OT
239. Marie-Jeanne(Dernery-Mallian). MM/OT
240. Masei Tudor (V.Hugo). GA/OT
241. Marianne y Kôr Général (A.Bourgeois-M.Masson). GA/OT
MM/OT
242. Martel Yavruları. GA/OT
243. Mathilde (F.Pyat-E.Sue). GA/OT
244. Matmazel Bledé. MM/OT
245. Matmazel Irma (Moreau?). MM/OT
246. Matmazel Jani. MM/OT
247. Memiş Ağa (Molière-u. Ali Bey). GA/OT
248. Merduh Kız (ç. Mehmet Tahir). MM/OT
249. Metruk Yetimler. MM/OT
250. Méyhane Faciaları y İşaret Mazlumları. MM/OT
251. Miras Sandığı (K. Rıştuni). GA/OT
252. Misafiri İstiskal(Ali Bey). GA/OT
253. Monsieur Kızımız. GA/OT
254. Monte Cristo (A.Dumas Père). GA/OT
255. Montoni. GA/OT
256. Mücez. GA/OT
257. Münasebet-I Gayri Resmî. MM/OT
258. Müras ve Lübalî. GA/OT
259. Müsin Önbaşı. GA/OT/MM
260. Müsahabet y Lyon Postası (E.Moreau-Siraudin-Delaacroix). GA/OT
MM/OT
261. Nedamet y Hırsız Evlât (Ahmet Necip). GA/OT
262. Nikotimos'un Kızı. GA/OT
263. Nîks Nîks (K. Rıştuni). GA/OT
264. Nitouche. OOT
265. Obur. MM/OT
266. Obur Müneccim. GA/OT
267. Odun Kılıç. GA/OT
268. Orphée (Offenbach). GA/OT
269. Osmanlı Marşı. GA/OT
270. Otuz Sene y Kumarbazın Encamı (V.Ducange-Dinoux). GA/OT

271. Pamela (b.l. S.Manasse). GA/OT
272. Papelci. GA/OT
273. Paris Çöppüsü. GA/OT
274. Paris Dilencisi. GA/OT
275. Paris Faciaları (X.de Montépin). MM/OT
276. Paris Fukarası (Eug.Nus-Ed.Brisebarre). GA/OT/MM
277. Paris Kayıkçıları (H.Thiery-Ad.Duperty). GA/OT
278. Paris Paçavrası (F.Pyat). GA/OT/MM
279. Paris'te Bir Vak'a. MM/OT
280. Paris'te Misk Sokağı Vak'ası. MM/OT
281. Paul ve Virgine (B.de Saint-Pierre). GA/OT
282. Peçeli Kadın. E. Richebourg-ç.M.Tahir). MM/OT
283. Penbe Kız (b.Haydar Bey, İ.O.Nuri-M.Muslihiddin). OOK
Bengliyan
284. Pierre d' Artzo. GA/OT
285. Pinti Hamit (Molière-u. Teodor Kasab). GA/OT
286. Plevne. GA/OT
287. Polonya Balosu. GA/OT
288. Potar Mober. GA/OT
289. Monsieur de Pourceaugnac (Molière). GA/OT
290. Pulçinella (Minagyan?). GA/OT
291. Raife. GA/OT
292. Richelieu'nün Sergüzeşti. GA/OT
293. Rigoletto (V.Hugo). GA/OT
294. Robert, Reis-i Eşkiya (Schillerden Lamartelière). GA/OT
295. Roger Laroche (J.Marie-Moreau). MM/OT
296. Rocambole /Para Dolabı (A.Bourgeois-P.de Ternil-Blum). MM/OT
297. Roma Kızları (C.Desnoyers-L.Beauvallet). GA/OT
298. Romeo ve Juliet. GA/OT
299. Rosamonde (Alfieri). GA/OT
300. Saatçının Şapkası (Mme. De Girardin). GA/OT
301. Sadık Bende. GA/OT
302. Sahte Tablot. MM/OT
303. Sarı Eldiven (Bayard). MM/OT
304. Sefahate İnhimak. MM/OT
305. Sefil Familya. MM/OT
306. Sefil Valide (A.Dumas Fils-X.de Montépin). MM/OT

307. Sefiller (V.Hugo). GA/OT
308. Senart Ormanı (G. de Monters). GA/OT
309. Serdar-ı Eşkîya Robert. GA/OT
310. Sergüzeşt-i Perviz (A.Haydar). GA/OT
311. Serseri Yahudi (E.Sue). GA/OT
312. Servetle Saadet Olmaz. MM/OT
313. Seydi Yahya (Şamsettin Sami). F/OT
314. Simon ve Marie (X.de Montépin). MM/OT
315. Sofıça. GA/OT
316. Sohum Mazafferiyeti (Nazim Paşa). GA/OT
317. Sözde Çocuk Meraklıdır. GA/OT
318. Sû-i Zann. MM/OT
319. Suzanne İmbert (E. Brissebare-E.Nus). MM/OT
320. Şaşkın Kopek. GA/OT
321. Şavel. GA/OT
322. Seytan Çekici. GA/OT
323. Şeytanın Yuvası. MM/OT
324. Şik Bey. GA/OT
325. Şiko Şiko. GA/OT
326. Şöhret Budalası. GA/OT
327. Tabib-i Aşk (Molière). GA/OT
328. Tabib-i Mecazip. GA/OT
329. Tahammül. GA/OT/MM
330. Tahir ile Zulre (Bidar El). GA/OT
331. Tahta Kılıç. GA/OT
332. Talih Ağacı. OOK
333. Talihsiz Kız. MM/OT
334. Tayyazade y Binbirdirek. GA/OT
335. Telemak. GA/OT
336. Telemak Kupidon Heykelinde (b.A.Piccitò, I.T.Nalyan). GA/OT
337. Tenor Dambrak. MM/OT
338. Tynet ve İki Hemşireler. MM/OT
339. Tirolen. GA/OT
340. Titizmeşreb ve Keremkâr (L.Bellotti). GA/OT
341. Tiyatroya Gidelim (B.Turiyan). GA/OT
342. Tosun Ağa (Molière-u. Ali Bey). GA/OT
343. Trolin. GA/OT

344. Սvey Ana (H. de Balzag). GA/OT
 345. Vazife Aşka Galebe Eder mi? GA/OT
 346. Venedik Apukaryası. GA/OT
 347. Venedik Taciri (Shakesepeare). GA/OT
 348. Venedikli Kadın. GA/OT
 349. Vevy Likantasının Uşađı (Eug.Labiche). GA/OT
 350. Vikaye-i Namus. MM/OT
 351. Viyana'da Nemçece Bilmez İki Türkleri. GA/OT
 352. Yabancı Kız. GA/OT
 353. Yabancı y Kopek Karı. MM/OT
 354. Yanani Kız. MM/OT
 355. Yedigâr Yüzük (İhsan Bey). MM/OT
 356. Yarabbi Şükür Sofra Kuruldu. GA/OT
 357. Yeni Eleman. GA/OT
 358. Yerodello. GA/OT
 359. Yusuf-i Kenan. GA/OT
 360. Zavallı Çocuk (Namık Kemal). GA/OT
 361. Zaza. MM/OT
 362. Zevc ve Zevce. MM/OT
 363. Zevzekler Hülasası. GA/OT
 364. Zeybekler (A.Mithat, b. Hristo). GA/OT
 365. Zor ile Hekim (Molière-u. A.Vefik Paşa). GA/OT
 366. Zor Nikâh (Molière-u. A.Vefik Paşa). GA/OT

B- Արշակ Պենկյանի օպերետային բանբրայտումք

F- Թողմաա Ֆասուլաճյան

b- կոմպոզիտոր

բ- բարձմանիչ

GA- Հակոբ Վարդույան (Գյուլի Հակոբ)

l- լիբրետտոյի հեղինակ

MM- Մարտիրոս Մնակյան

OT- Օսմանյան Իրամատիկ

OOT- Օսմանյան օպերային բանբրոմ

ս- ադապտացիա

ԱՄՍՈՒՆԿ

Ա

- Արգար Թոխաբեցի (Եվդոկացի) 31
Արդույ Ջեքի խան 134
Արդուխակ Համիդ 186, 216
Արդուխամիդ Ջիյաբքթին (Ջիյա փաշա) 216
Արևելյան Մամուկ 19
Արիկյան Միքրան 17, 149
Արամյան Տիգրան 195
Ազարյան Արիստակես 77
Ազարյան Ստեփանոս 77
Այի Հայդար 186, 194, 216
Ալիշան Ղևոնդ 18, 88
Ալիք Անտոն 128 -129,195
Ալպոյաճյան Արշակ 59
Աննեյ Ազիզ 216
Աննեյ Միդիատ 101, 118, 186, 191, 192, 194, 203, 216
Աննեյ Մուխար 149
Աննեյ Նեջիբ 216
Աննեյ Ռասիմ 39
Աննեյ Վեֆիկ փաշա 201, 202, 216
Աննեյ Ֆեհիմ 184, 201
Աճառյան Հրաչյա 9, 18
Աճեմյան թ 228

Ամիրդովլաք Ամասիացի 46	Ամիրդովլաք 84
Այվազյան Արրահան 59	Ամիրդովլաք 128
Այվատյան Մատթեոս 18	Ամիրդովլաք 138
Ամամուն Սեբաստացի 7	Ամիրդովլաք 144
Անդրեասյան Հ. 99	Ամիրդովլաք 144
Անթիմոսյան Ա. 181	Ամիրդովլաք 144
Անհեզեր Ռորերտ 8	Ամիրդովլաք 144
Աշող Ղազար (Թագվոր Խաչիկյան) 229	Ամիրդովլաք 144
Աշող Նաղիր 230	Ամիրդովլաք 144
Աշող Զիվանի 115	Ամիրդովլաք 144
Ապրո Սահակ 101	Ամիրդովլաք 144
Առաքելյան Կարապետ Անկյուրացի նախկ. 75, 78	Ամիրդովլաք 144
Ասլամյան Թագվոր վարժապետ 135	Ամիրդովլաք 144
Ասրանյան Հ. 31	Ամիրդովլաք 144
Աստվածատրյան Հովհաննես 32	Ամիրդովլաք 144
Աստվածատուր Դպիր 135	Ամիրդովլաք 144
Ավգերյան Հարություն 76, 148	Ամիրդովլաք 144
Ավգերյան Ակրոսիչ 64	Ամիրդովլաք 144
Ավգերյան Պետրոս 78	Ամիրդովլաք 144
Ավգերյան Մտեվան 73, 76	Ամիրդովլաք 144
Ավգուստին տես՝ Օգոստինոս	Ամիրդովլաք 144
Ավետիք Եղիզկացի 57	Ամիրդովլաք 144
Ավետիքյան Գաբրիել 146	Ամիրդովլաք 144
Արամյանց Հմայակ 222	Ամիրդովլաք 144
Արապաճյան Մ.Պիտար 113, 114, 127, 128, 195, 196	Ամիրդովլաք 144
Արապյան Պողոս Ապուշեյացի 32	Ամիրդովլաք 144
Արիստոտել 56	Ամիրդովլաք 144
Արքի Բեյ 216	Ամիրդովլաք 144
Բ	
Բարդյան Վ. 18	Ամիրդովլաք 144
Բաղդակ 122	Ամիրդովլաք 144
Բալլըճյան Հովհաննես 195	Ամիրդովլաք 144
Բահա Դուրդեր 20	Ամիրդովլաք 144
Բամպուրճյան Գ. 18, 48, 135, 139, 141	Ամիրդովլաք 144
Բառտուա Էմմանուել Կառչիա 163	Ամիրդովլաք 144

Բարսեղ Կեսարացի 64
 Բեղրեթքին Հասան 186, 216
 Բեղրեթքին Շաքիր փաշա 216
 Բեկարմին Ռորերտ 64, 73, 75, 146
 Բնիպետ Արղուլյահ 114
 Բնիպետ Մուստաֆա 114
 Բնեիմ Էֆենդի 211
 Բնեմեղիկոս 15-րդ 57
 Բժշկյան Մինաս 111
 Բլո Աղոյֆ 197, 198
 Թորտոյի Անտոնիո 145
 Բրատն Արչիրադ 228
 Բրետտոն միսս 198
 Բրուկս Կ. 228
 Բուսլո 101
 Բուլաբեր Ժյուլ 121, 197
 Բուրիան Արփադ 20, 211

Գ

Գաբրիել Էմիլ 121, 122, 196
 Գաբրիյան Հովսեփ 19
 Գալֆայան Խորեն Նար Դեյ- 112, 174
 Գանթարյան Մ 232
 Գասարճյան Գևորգ 228
 Գասպար Դավիթ Մեքսատացի 30, 60
 Գասպարյան Խաչիկ 229
 Գարիբադի 95
 Գյոթե 198
 Գյուլյի Հակոբ՝ տե՛ս Վարդույան Հակոբ
 Գյումուշյան Մամուկ 102
 Գնդումի Հայկ(Համբարձում Թովմյան) 232
 Գոլդոնի 109, 212
 Գորդևսկի Վլադիմիր 120
 Գրանդիսոն Ֆիննի Չարլզ 228
 Գրեոֆիտ Զմիմբեո 69
 Գրիբոյեդով 210, 211

Գրիգոր Դարանաղցի 7, 34, 49, 50
 Գրիգոր Լուսավորիչ 57
 Գրիգոր Կեսարացի 50
 Գրիգոր Տաղասաց 115
 Գրիգոր Մարզվանցի 31
 Գրիգոր Սարկավագ 115
 Գրիգորիս Աղքամարցի 41
 Գրիգորյան Հովհաննես 164
 Գրիգորյան Շ. 19
 Գրիգորյան Ռեբեկա 228
 Գրիմ Ջոն Թ 163
 Գրիմ Գ. 221
 Գոնզալեզ Էմ. 196
 Գոլդոնի 181
 Գոցի Կարլո 198
 Գոլսմիթ Օլիվի 66
 Գուդել Վիլյամ 162
 Գևորգ Մխլայիմ 34, 57, 58, 153

Դ

Դավիթ Արևելցի 26
 Դեյակուր Մ. 198
 Դենի Ժան 9
 Դենուայն Շ. 198
 Դեվինյակ 198
 Դեֆո Դանիել 110
 Դիդրո 96, 188
 Դյուրրին Էդուար 104
 Դյուկանճ Վ. 198
 Դյունա Ալեքսանդր 102, 120, 124, 184, 196, 304
 Դյունա Ռոդի 191, 199
 Դյունամուար Ֆ. 198
 Դուրյամ Պետրոս 88

Ե

Եղիազար Անկյուրացի 78

Թաներ Թիմուր 127
 Թերրալ Բոնսոն դը 121, 122, 128, 196, 197
 Թելլեր Հովարդ 221
 Թևոդիկ (Թևոդորոս Լապչինյան) 15, 174
 Թևոդոր Զասապ 191
 Թևոդորոս (Թևոդոսյանց) Գեմնտրիոս 146
 Թիբզոն Թիմոթի 221
 Թիրաքյան Գալուստ 140
 Թիմնարի 38
 Թյրթասյան Պասկալ 139
 Թոդորով Ն. 28
 Թոթովյան Նիկողայոս 175
 Թուլայան Երվանդ (Կավոռչ) 14, 174
 Թուլայան Հովհաննես 114, 123, 128, 197
 Թովմա Գենրազի 72, 75, 78
 Թովմա Մեծովեցի 78
 Թորգոմյան Վ. 99
 Թորոսյան Պողոս Տիրիկեցի (Տիվրիկեցի) 7, 153
 Թորրի Ռուբեն Արչեր 162, 228
 Թոփալյան Հոփիսիմն 110
 Թրոպրից դոկտ. 163
 Թումա Հալիսպի 49
 Թույսուզ Գասապար 102
 Լը Թուրմեթ 69
 Թումա Հալիսպի 49
 Թորգոթ Քուր 19, 113, 116, 117, 195

Ժ
 Ժելսյակով Անատոլի 18, 155
 Ժիլեր 101

Ի
 Իմանյան Մեմնուշ 227, 229
 Իմբերտ Պոլ 71
 Ինճինյան Ղուկաս 25, 27
 Իրֆան Ավետիս 141

Իգիերճյան Նորիճան 18
Իպիեթին 37

Լ

Լամարթին 101, 111, 113, 114
Լեոն 13-րդ 66
Լը Սաժ 104
Լը Քոք 199, 212
Լիզուրի Ալֆոնս-Մարիա դը 64, 75
Լիմենի Հենրի Վան 163
Լիստման Էմմո 19, 38
Լյուքֆի Հակոբ 102
Լոյուա Իգնատիոս 107
Լուի 13-րդ 155
Լևոնյան Գ. 36
Լևոնյան Սարգիս 165

Խ

Խաչատուր Տերզնցի 97
Խարալամպոս Պոստամեճ օղյու 163
Խրիմյան Կարողիկոս 61
Խրդոբյան Տիգրան 165
Խորենացի Մովսես 100

Ս

Սերենց 93, 105

Կ

Կալման Իմրե 212
Կալվին 221
Կասթին Ժյուլ դը 121, 196 -197
Կարապետյան Ջեյի Պետրոս 149
Կարապետ Ահարապի 26
Կարենյան Հակոբ 181
Կալոռ՝ տես Թուլայան Երվանդ
Կենարիոս պատր. 23

Կեսարյան Մանուել Սրմաքիչ Կարմիկ 153
 Կիլիկեցի Կ. 230
 Կյուզելիմյան Ներսես 221
 Կոնժոն Պոլ դը 121
 Կոլբեր Ժան Բատիստ 156
 Կովալսկի Թադեոս 9
 Կոմոլետտի Լ. 198
 Կրիսաֆոլու 198
 Կրճիկյան Անդրանիկ փաշա 133

Հ
 Հադդոն Մպերցոն Չարլզ 162, 228
 Հակոբ Ակնեցի 32
 Հակոբ Դալիր Դամճու որդի 60
 Հակոբ Մոլապպարտ 143
 Հանդի Բեյ 216
 Հանլիմ Մայրուս 110, 159
 Հասան Վահիդ 216
 Հասունյան Անտոն (Անտոն-
 Պետրոս 9-րդ) 64, 65, 93, 103, 104
 Հարություն քին, Շիրազեցի 223
 Հարություն աքք. Պալատեցի 60
 Հարությունյան Ս Գ 221
 Հերակլ Երկրորդ 32
 Հեցիմյան Սրապիոն 181-182, 213, 215
 Հիմբզ Ֆ.Ֆ. 78
 Հյուզո Վիկտոր 101, 108, 109, 113, 122, 184, 191, 195, 204
 Հյուզ Պ. 170
 Հյուրպներ Օթթո 170
 Հլլյուեյ Թոմաս 162, 221
 Հոպկինս Կալոդեք Թոմաս 162
 Հովհաննես Երզնկացի 41
 Հովակիմ Եպսկ. սխար. 24
 Հովհաննես վրդ. Աղավնի (Հովհաննես Աքք. Համնա) 135
 Հովհաննես Թղկուրացի 41
 Հովհաննես Կեսարացի 46

Հովհաննես Կոչոտ Բաղիշեցի 19, 26, 33, 55, 135, 144, 150 -152
 Հովհաննես Խոյ 26
 Հովհաննես Տերզնցի 97
 Հովհան Պասյ (Եիզկիտ Հովհան) 73
 Հովնանյան Առնոյ 147
 Հոմերոս 56
 Հուլիանոս Պյեմոնթեցի քին. 75

Ղ

Ղուկաս Խարբերոցի վրդ (Գասպարյան-
 Աբրահամյան) 30, 60, 152
 Ղուկասյան Հովհաննես 102

Ճ

Ճամճյան Փիլիպոս 76, 148
 Ճեզարյան Ալբրտի 29, 170
 Ճեզարյաններ 29
 Ճիզմեճյան Դանիել 228
 Ճիվելեկյաններ 149
 Ճուլոյան Հակոբ՝ տես Սիրունի

Մ

ՄազՆիլ Ջոն Ալիֆ 162, 221
 Մագուստյան Մ. 230
 Մարոսյան Ճեսսի 164
 Մալխասյանց Մտեփան 19
 Մալո Հեկտոր 121, 196
 Մալոֆ Նասիֆ 139
 Մաճինի 96
 Մարքին Ջոն 221
 Մամուրյան Մատթեոս 87
 Մանասրոյր Մահմուդ 216
 Մանաս Ռաֆայել 33
 Մանաս Ռուբեն 104
 Մավրոյանի վուշա 127
 Մատթեոս Դպիր 135

Մարին Միշել-Անժ (Անժ-Մարին) 75	65
Մարին Ժյուլ 121, 197	181
Մարտին Ջեսսի 163	8
Մարուշյանց Պողոս Անկյուրացի 78	87
Մարիավելլի 102	194
Մաքսուտյան Լևոն 228	151
Մեզրուա Ռճնն 121	85
Մեթին Անդ 20, 181, 184, 191, 194, 205, 18	100
Մեհմեդ Ֆարսիի Երկրորդ 8, 23	153
Մեհմեդ Երրորդ 21	81
Մեհմեդ Էմին 133, 223	133, 223
Մեհմեդ Մյոհիատ 170	215
Մեհմեդ Մուրադ 211,	111, 188, 191, 194, 205
Մեհմեդ Ռեֆթաբ 216	215
Մելիք Օհանջանյան Կարապետ 98, 99	88, 98
Մեջնուն 39	79
Մեսիհի Էրմենի 38	88
Մետաստազիտ 67, 180, 181	121
Մերաթյանյանց Հ. 227	
Մերաւյան Արամաս 64, 78, 146	8
Մերիլ Ջոն Իզաբել 163, 228	88
Մերկեր Մելիք 231	79
ՄեքԳրեգոր Ջոն 221	215
Մինասյան Մարգիտ Չառչ 229	78
Միրզա Խան 38	
Միրժնանյաններ 32	
Մյսիթար Մերաստացի 62, 63, 70, 145-147, 151	79
Մկրտիչյան Ա. 232	115
Մյուհենտիսյան Հովհաննես 94	89
Մյունեջջիմ Բաշի 140	80
Մյուսսե 101	81
Մնակյան Մարտիրոս 182, 203-211, 213-216	115
Մնացականյան Ս. 19	17
Մոմբենյան Ջուսսի 89, 102, 121-123, 124-127, 129, 160, 185, 196-198, 204,	111
Մոմտեսրիբե 101	115

Մոնֆորդ պաղարն 62
 Մոլիեր 181
 Մուլուկա Մեքյուր 8
 Մորմոն 78
 Մորսի Է. 198
 Մարչան Կարսապետ-Մորուք 232
 Մրմրյան Հարություն 28
 Մրմրյան Մ. 108
 Մոսկովսկի Ալեքսանդր 75, 231
 Մոստաֆա Էֆենդի 216
 Մոստաֆա Ռեչիդ Փաշա 127, 216
 Մոստաֆա Քեմալ 215
 Մոսալիմ Նաճի 216
 Մոսն Սյուլի 210
 Մոսոի Թ. 228
 Մութալյան Անտոն 78
 Մոստաֆա Ռեչիդ Փաշա 85
 Մոստաֆա Քեմալ 215

Յ

Յունգ Էդուարդ 68
 Յունգ Կարերստ 79
 Յուսուֆ Զյամիլ փաշա 216
 Յուսուֆ Նարի 39

Ն

Նազիմ Հիքմետ 194
 Նահիդ Թահսին 210
 Նալբանդյան Միքայել 89, 90, 94, 96, 106-108
 Նալյան Թազվոր 200
 Նալյան Հակոբ 19, 30, 33, 46, 58, 59, 144, 147, 153
 Նահապետ Քուչակ 41
 Նադաշ Հովնաթան 41
 Նամք Քեմալ 101, 118, 133, 179, 186, 187, 189, 192, 194, 203
 Նասրդին Ռոնապարտ 137
 Նար Պեյ տե'ն Գալֆայան Խորեն

Նարինյան Արթուր 183
 Նել Ֆելիքս ժան Բատիստ 78
 Ներսես Սեծ 57,
 Ներսես Ընդհալի 67,
 Նինուս Դիեռ 198
 Նյուտոն 56
 Նշանյան Ներսես 232
 Նուպարյան Մ. 109

Շ

Շավգի տես՝ Ջարտրի
 Շահումյարյան Ա. 19
 Շանսերդին Սամի 101, 186, 191, 194, 203, 216
 Շատորիան 111, 195
 Շերապիր 191
 Շիլլեր 199
 Շինասի Իբրահիմ 101, 189
 Շմիդտ Քրիստոֆեր 112, 113, 121
 Շնայդեր օր. 159
 Շախ Օստո 19, 38
 Շապենբերգեր 221
 Շույց Է. 9

Ո

Ոսկյան Ստեփան 106, 169,

Չ

Չագոյան Երբեմ 76
 Չալյան Կ 222,
 Չանյան Միքայել 67, 134, 135
 Չամուռնյան Հովհաննես տես՝ Տերոյեմց
 Չափրաստյան Գ. 182
 Չերվարի Ռաֆայել 170
 Չիլինկիլոյան Գրիգոր 87, 109, 112
 Չուպրիտիս Դիմիտրի 173
 Չուպանյան Արշակ 19, 210

Օտրպաճյան Ս. 228	Օրհնագրություններ 228
Օռլիսաճյան Տիգրան 184, 199, 200, 211, 212	Օռլիսաճյան Տիգրան 184, 199, 200, 211, 212
Պ	
Պարսամյան Ստեփան 19	Պարսամյան Ստեփան 19
Պարյաններ 33	Պարյաններ 33
Պալեոզյան Նշան 165	Պալեոզյան Նշան 165
Պահարյան Մ 222	Պահարյան Մ 222
Պաղտասար Դավիթ 30, 34, 41, 49, 60, 147, 153, 230	Պաղտասար Դավիթ 30, 34, 41, 49, 60, 147, 153, 230
Պարոնյան Հակոբ 132	Պարոնյան Հակոբ 132
Պարոնյան Հակոբ 105, 111	Պարոնյան Հակոբ 105, 111
Պասմաճյան Գրիգոր Պատրիարք 25	Պասմաճյան Գրիգոր Պատրիարք 25
Պեզճյան Ալեքսան 164	Պեզճյան Ալեքսան 164
Պեզճյան Ջենոթ 164	Պեզճյան Ջենոթ 164
Պեհսնիլյան Ե 222	Պեհսնիլյան Ե 222
Պենկլյան Արշակ 211	Պենկլյան Արշակ 211
Պենկլյան Սերույիկ 199, 211, 212, 213,	Պենկլյան Սերույիկ 199, 211, 212, 213,
Պեշիկբաշյան Սկրտիչ 88, 93, 105, 182	Պեշիկբաշյան Սկրտիչ 88, 93, 105, 182
Պետկյան Արմենակ 231	Պետկյան Արմենակ 231
Պետրոսյան Յուրի 18, 155	Պետրոսյան Յուրի 18, 155
Պերպերյան Հայկ 19	Պերպերյան Հայկ 19
Պիննեմեճյան Աղավնի և Էլիզ (Էլիզ Գովան) 194, 214	Պիննեմեճյան Աղավնի և Էլիզ (Էլիզ Գովան) 194, 214
Պիպերյան Կարապետ 114	Պիպերյան Կարապետ 114
Պրտար-տես՝ Արսալաճյան Պիտար	Պրտար-տես՝ Արսալաճյան Պիտար
Պյոս 9-րդ պապ 158	Պյոս 9-րդ պապ 158
Պլպուլյան Հակոբ 165	Պլպուլյան Հակոբ 165
Պոզաճյան Հակոբ(ոս) 76, 148	Պոզաճյան Հակոբ(ոս) 76, 148
Պոզորյան Մինաս 228	Պոզորյան Մինաս 228
Պոհճալյան Արշակ 231	Պոհճալյան Արշակ 231
Պողոս Աղրիանապոլսեցի արք. (Գրիգորյան) 61, 153	Պողոս Աղրիանապոլսեցի արք. (Գրիգորյան) 61, 153
Պոլաճյան Օ. 222	Պոլաճյան Օ. 222
Պոպ Ալեքսանդր 69	Պոպ Ալեքսանդր 69
Պտղոմեի Հակոբ 229	Պտղոմեի Հակոբ 229
Պրադել Ժորժ 196	Պրադել Ժորժ 196
Պրակտեր Մայրա	Պրակտեր Մայրա
Պրեշիան արքա 89, 96	Պրեշիան արքա 89, 96

Պրիցակ 0. 9

Զ

Զախարիայան Մանուել 148

Ռ

Ռաբրոս Ռ. 228

Ռասին 101, 191

Ռեֆիկ Աննդ 20, 24, 183, 188, 194, 214

Ռեզահզադե Մահմուդ էրբեմ 186, 216

Ռիկա Իլայես 163

Ռիչրուզ Էմիլ 101, 197,

Ռիչելիս (կարդինալ) 156

Ռիվոլի Ֆրանչեսկա 156

Ռոբա 184, 199

Ռոտին 194

Ռոսինյան Նահապետ 87

Ռոստ ժան ժակ 96, 101, 188

Ս

Սարբատինո պաղոնի 162

Սազի Աղբ 196

Սադի Քոչաշ 103

Սահակ Պարթև 57

Սահակյան Հասմիկ 19

Սամի Փաշազադե Մեզային 216

Սանդ ժորժ 129

Սարգիս Զեքի (Նուռյան) 38

Սարաֆյան Կարապետ 176

Սելվա Նուզեթ Գեդչեկ 184

Սեյ Պ. 102

Սեդրոսյան Հովհաննես Չելեպի 55

Սեննեթի Պատրո 64, 75

Սեն Պիեր Բերնարդին դը 198

Սեդդարյան Սարգիս 229

Սերավրե Տերվիչ օլյու 76

- Մերովրյան Մուշեղ 9
 Մերվանտես 90
 Մեֆերյան Արթուր 228
 Մթու Միլվենյն 221
 Միմեն Լեհացի 7, 22
 Միմքեչյան Գևորգ 106
 Միրոյիմի 198
 Միրոնի Հակոբ (Շուրլյան) 224
 Մկրտու 60
 Մանիր Ազարիա 159
 Մանթ Օ. 228
 Մանիկյան Հովհաննես 165
 Մյու Է. 89, 105, 121, 123, 136, 199, 204
 Մվաճյան Հարություն 18, 87
 Մվաճյան Ջնար 194
 Մտեհանյան Գառնիկ 15, 18, 20, 104, 139, 184, 195, 205
 Մտոյանով Ջաքարիա 140
 Մառու Բիչեր 198
 Մուշեյան Վեհայի 102
 Մուրան Արդու Ազիզ 140, 191, 192
 Մուրան Արդու Համիդ 33, 89, 118-120, 127, 133
 Մուրան Արդու Մեջիդ 37 85 183
 Մուրան Սելիմ Առաջին 7, 21
 Մուրան Մահմուդ 2-րդ. 139
 Մուրան Մեհմեդ Բ Շաքիի 143
 Մուրան Մուրադ 5-րդ 133, 192
 Մոմալյան Մուրիսա 76, 135, 148
 Մոֆալյան Մահալ 64
- Վ**
 Վազաղադուս Նիկոլաս Ղ. 173
 Վասի Ռզաա Ջորու 20, 194
 Վարդան Բաղիշեցի 56
 Վարդան 39
 Վարդանյան Հովսեփ (Հովսեփ Փաշա) 18, 93, 95, 100, 103, 104 131, 132, 136-138, 171, 175, 195

Վարդովյան Հակոբ (Գյուլի Հակոբ) 109, 133, 183, 186, 188, 190,
195, 198, 199, 202, 209, 211,
213, 215, 216

Վարժապետյան Ներսես 19
Վարժապետյան Հակոբ 140, 222
Վերդի Ջուզեպպե 110
Վեռն Ժյուլ 89, 121, 124, 132, 196
Վեսլի Ջոն 228
Վիդոկ Էժեն Ֆրանսուա 126, 127
Վլոտեր 96, 101, 188, 195

S
Տաղավար (յան) Նազարեթ 169
Տափերնիս Ժան 27
Տառլյաններ 136
Տառլյան Միքիլան 176
Տեյրի Արեր 121
Տեվեճի օղյու Մահտեսի Մինոն Գաղատացի 72
Տեր Արրահամյան Թագուհի Մամուկ 231
Տեր Թորոսյան Սարգիս 171
Տեր Ստեփանյան Արմեն 50
Տերոյենց Հովհաննես (Չամուռճյան Պրոսպեր) 19, 90, 92-94, 104,
231

Տեր Պետրոսյան Լուսին 227
Տեր Պետրոսյան Ռեստեն Միքայել 172
Տիեց Անդրեաս 9
Տիկ Լյուդվիգ Ջոն 113
Տրայարսկի Էդուարդ 9

ՈՒ

Ուրիշինի Ա. 24
Ուրի Հարթթ(Հարթթ Մադյան) 223
Ուրուճյան Կարապետ 106
Ուլվի Իզզեթ 39
Ուրուաճյան Հովհաննես 78

Ուրֆայան Օգսեն 172

Փ

- Փանոսյան Կարապետ 15, 89, 106, 123, 132, 154, 174, 176, 195
- Փափազյան Բադրոնակ 222
- Փափազյան Իզնաախու 64
- Փափազյան Մանասե 164, 222
- Փափազյան Վահրամ 212
- Փեշտըմաճյան Գրիգոր Գալի 181
- Փելեի Իբրահիմ 7
- Փուլադյան Անդրանիկ 159

Ք

- Քարաբլու Ամենդ 38
- Քարելթթի Ջուզեպպե 94
- Քասապ Թեոդոր 102
- Քեբոն Վալիս 163
- Քեյիյան Բարսեղ 172
- Քեչիչովի 37
- Քեչիչյան Կարապետ 223
- Քեչիչյան Ս. 228
- Քալեպճյան Պետրոս 78
- Քիմզի Յուրենս 221
- Քյարիպ Չելեպի 47
- Քյունուրճյան Երեմիա Չելեպի 31, 34, 51, 98, 100, 111, 132, 135, 141
- Քյոփրուլու Զուադ 19, 38, 116
- Քյուրբճյանօֆ Հովհաննես 160
- Քյուփեյան Ամբրոսիոս 76, 148
- Քոզ Սարրի 19
- Քոջաբոքք Վաաֆի Մահիդ 38
- Քոլլիեր Ս. 221

Օ

- Օճն ժոքժ 124, 128-129, 198
- Օշական Հակոբ 91
- Օ՛Սոսըն Մուրադա 26, 27, 33, 142

Դ՛ՕԻսըն Կոնստանդին 142
 Օսման Նուրի 120
 Օտյան Գրիգոր 87, 88, 118
 Օֆենբախ 199,212

Ֆ

Ֆազրի Մուստաֆա փաշա 140
 Ֆասուլաճյան Թովմաս 201, 213, 215, 216
 Ֆեքր Միշել դը 22
 Ֆեհիմ Ահմեդ 20, 207
 Ֆենելոն 101
 Ֆեոյե Օկտավ 205
 Ֆեվալ Պոլ 121, 122, 127, 196
 Ֆոնտենել 101
 Ֆոքթուն Բուակոպե դը 89, 121, 122-124, 130, 197, 198
 Ֆրանձիմի Համրի 121, 196

220
 221
 223
 225
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267

ՔՐՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մասնաբան 5

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ.

Հայաստան բուրժուական հրակամության սկզբնավորման
ձեռագրական շրջանը և հայաստան բուրժուական տակավոր
զինված 15-19-րդ դարի սկիզբը.

Գլուխ Ա. Հայաստան բուրժուական հրակամության ձևավորման բաղադրական-սոցիալ-տնտեսական և մշակութային նախադրյալները	21
Գլուխ Բ. Հայաստան բուրժուական ձեռագիր զինված (14-19դդ).....	35
Գլուխ Գ. Հայաստան բուրժուական հրահրատարակչության սկզբնավորումը	53

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԻՆ.

Արևմտահայության ազգային գաղթների պատմաաշխարհային
հայաստան բուրժուական զրբում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին.

Գլուխ Ա. Ինքնուրույն և քարգնամական գեղարվեստական դրակամություն	84
Գլուխ Բ. Պատմական ստեղծագործություններ	134
Գլուխ Գ. Ուսումնական և զննող-համընթացիչ դրակամություն.....	143

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԻՆ.

Գլուխ Ա. Հայաստան բուրժուական դրամատուրգիան և հայկական բարձրագույն թատրոնային (19-րդ դարի կեսերից -20-րդ դարի սկիզբը)	179
--	-----

ԱՄՍ ՉՈՒՐՈՒՄ. Հայաստան թուրքերին գրահրատարակության ամկամը (20-րդ դար)	
Գլուխ Ա. Հայաստան թուրքերին հրատարակությունների ընդհանուր բնութագիրն ու ամկամն սխառնումները	219
Գլուխ Բ. Հայաստան թուրքերին հրատարակությունները 20-րդ դարում Յուրքիայի սահմաններից դուրս	225
Անվտյումն առանձին	235
<i>(Այս աղյուսակում հայտնաբերված է)</i>	
Հայկական բառեղանակների թուրքերին (ուսաստան թուրքերինով գրված) ներկայացումների ցուցակ	239
Անվանացանկ	250

Պատկեր 5. 20-րդ դարից հայտնաբերված
հայկական և թուրքական ցուցանիշներ

Այս աղյուսակը հայտնաբերված է հայաստանի
պատմության համալսարանի գրադարանում
(Կ. Պ. - 1964 թ. 5. 7) և հայաստանի հայկական
20-րդ դարից հայտնաբերված

411 **ՄՏԻՓԱՆԱՆ ՀԱՍՄԻ ԱՎԵՏԻՍԻ**

ՀՀ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՈՒՂՆԵՐՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Արդյունաշուկայի նախարարություն)

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

ՀՀ

Երևանի հանրապետանի նախարարություն, Երևան, Ա. Մամուկյան 1/
Երևանի հանրապետանի տարածան, Երևան, Արցախյան 52:

A II
91778

ՀԱՄԱԿ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

Մովել է 1950 թվականին Երևանում, մտավորականի ընտանիքում: 1972թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետը թուրքերեն լեզու և գրականություն մասնագիտությամբ: 1972-1997թթ. աշխատել է Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում: Միաժամանակ 1992-1993թթ. աշխատել է ՀՀ ԱԳՆ Անրձափոր և Միջին Արևելյի վարչությունում, ապա 1995-1998թթ. ղեկավարական առաքելությամբ մեկնել ժՖՆ աշխատել ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպություններին առջևնր ՀՀ Մշտական ներկայացուցչությունում և Եվրոյարխայում ՀՀ Գլխավոր հյուպատոսությունում:

1987թ. պաշտպանել է ստանաական գիտությունների քեկնածուական քեզ «Հայաստան թուրքերեն գրականության դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալ-ճակագրային կյանքում» քեմալով:

«Հայաստան թուրքերեն գրականությունը» աղբյուրագիտական հետազոտությունը հեղինակի երրորդ աշխատանքն է՝ նվիրված հայաստան թուրքերեն գրականությանը:

«Հայաստան թուրքերեն զգրների մատենագիտություն (1727-1968)» գիրքը հրատարակվել է 1985 թվականին Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչության կողմից: Այն ներկայացնում էր մոտ 1200 անուն հայաստան թուրքերեն հրատարակություններ: «Արածարարականության պատրաստ սյա աշխատանքի մալիղ համարյա կրկնապատկվել է:

«Հայաստան թուրքերեն պարբերական մամուլը» մատենագիտական քառաչեզո աշխատանքը նույն հրատարակչության կողմից լույս է ընծայվել 1987 թվականին անվաճեղով 105 անուն սպաքեթականներ:

Հայաստան թուրքերենին նվիրված մեմագրությունը ֆրանսերեն լեզվով և վերսիչյալ երկու մատենագիտությունների լրագված երկրորդ հրատարակությունները (քառաչեզո՝ հայաստան թուրքերեն, հայերեն, լատինաստան թուրքերեն, ֆրանսերեն) փառքից է վեր պատրաստ են տալագրության Հոլանդիայում Լեյդենի համալսարանի հայագիտական կենտրոնի կողմից:

Հրատարակչության են պատրաստվում հայաստան թուրքերենի գործիչներին և հայաստան թուրքերեն մեագրերին նվիրված աշխատանքները: